

AVRASYA ETÜDLERİ

**Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları:
Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la
Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar
Erjan KURBANOV**

**Hazar Denizi Statüsü Sorunu:
İçeriği ve Yansımaları
Cynthia M.CROISSANT
Michael P.CROISSANT**

**Diller ve Milletler Ülkesi: DAĞISTAN
İsmail ÖZSOY**

**Gürcistan'da Sanayi Politikası ve
Ticaret Rejimi
Vladimer PAPAVAL
Teimuraz BERIDZE**

**Pakistan ve Orta Asya
Tehmina MAHMOOD**

**Özbekistan'da Kültürel Çoğulculuk
Bahtiyar ŞAHNAZAROV**

4

Kış

1996/97

Yazarlar İçin Not:

- Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle ilgi alanı Avrasya Bölgesi'yle ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayınlar.
- Avrasya Etüdleri Türkçe, İngilizce, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe ve Kazakça dillerinde üç ayda bir yayınlanır.
- Dergi'de yayınlanacak yazıların özgün ve analitik olması, beş bin kelimeyi geçmemesi gerekmektedir.
- Yazılarla birlikte makalenin ve yazarın özgeçmişinin kısa bir özeti de gönderilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazıların çift aralıkla daktilo veya bilgisayarda yazılıp, dipnotların belli bir standartta olması gerekmektedir.
- Yazı ve çeviri sahiplerine uluslararası rayice uygun olarak bir telif ücreti derginin yayımından sonra ödenir.
- Avrasya Etüdleri kendisine gönderilen yazıları yayınlamama hakkına sahiptir.

Çevirmenler	
Türkçe-İngilizce	: Fred STARK
İngilizce -Türkçe	: Ahmet YILMAZ
Türk Lehçeleri	
Kazakça	: Maulen AKANOV
Özbekçe	: Abduselam GULAMOV
Kırgızca	: Ruslan KIŞTOBAYTEĞİN
Türkmençe	: Meretgeldi MIRATDURDIYEV

- Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir; Bunlar dergiye destekleyen Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) nın düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalaa edilemezler.
- Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.
- "Avrasya Etüdleri Dergisi" Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın desteğiyle üç ayda bir yayımlanır.
- İsteme ve Yazışma adresi:

TİKA Yayın Birimi Kızıllırmak Sokak No: 31
06640 Kocatepe - Ankara / TÜRKİYE
Tel : [90.312] 417 27 90
Faks: [90.312] 417 27 99
E-mail: olgan @ tika.gov.tr

- Yayına Hazırlık - Dizgi - Baskı : Yeni Forum
Tel : 467 12 80 Faks: 467 85 40
- ISSN 1300-1604

AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA adına sahibi
Necati UTKAN
Büyükelçi
Başkan

Yayın Kurulu

Prof. Ali L. KARAOSMANOĞLU
Yayın Kurulu Başkanı

Mustafa AKŞİN
Emekli Büyükelçi

Ecmel BARUTÇU
Emekli Büyükelçi

Ayhan ÇİLINGİROĞLU
Sanayi ve Teknoloji Eski Bakanı

Kamuran GÜRÜN
Emekli Büyükelçi

Kâmrân İNAN
Milletvekili, Emekli Büyükelçi

Osman OLCAY
Emekli Büyükelçi

Seyfi TAŞHAN
Dış Politika Enstitüsü Başkanı

...

Yazı İşleri Müdürü
Olğan BEKAR

Yazı İşleri
Sibel SAKA
Refik ÇETİNKAYA
Ebru ERKAN

Teknik Yönetmen
Ömer KANBUROĞLU

İÇİNDEKİLER

Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları:
Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve
Diğer Ülke İçerisinde Anlaşmazlıklar
Erjan KURBANOV
• 2 •

Hazar Denizi Statüsü Sorunu:
İçeriği ve Yansımaları
Cynthia M.CROISSANT & Michael P.CROISSANT
• 23 •

Diller ve Milletler Ülkesi:
DAĞISTAN
İsmail ÖZSOY
• 41 •

Gürcistan'da Sanayi Politikası ve Ticaret Rejimi
Vladimer PAPAVAL & Teimuraz BERIDZE
• 65 •

Pakistan ve Orta Asya
Tehmina MAHMOOD
• 79 •

Özbekistan'da Kültürel Çoğulculuk
Bahtiyar ŞAHNAZAROV
• 95 •

Kazakların Büyük Yazarı M.Omarhanulı AWEZOV
Abdimelik NISANBAYEV
• 112 •

İNDEKS
• 127 •

Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar

Erjan KURBANOV

Batı medyası sık sık Kafkasya bölgesini (ve Azerbaycan'ı) "dünyanın en uzak alanlarından birisi" olarak tanımlarken, petrol ve gaz rezervleri yakın bir süre içinde Kafkasya ile Batı arasında yakın bir ekonomik birliktelik oluşturabilir. Ancak bu hassas bölgede devam eden etnik kökenli çatışmalar Batılı güçlerin bölgede ekonomik ve finansal girişimlerine karşı daima bir tehdit oluşturabilir. Azerbaycan'ın Hazar kıyılarında petrol ve doğal gaz bulunmasından beri Azerbaycan'ın siyasi ve sosyal istikrarı bölgede artan yatırımların sonucunu ve bütün bölgenin geleceğini belirleyebilir. Bu da Azerbaycan'ın güvenlik kaygılarının Batı'yı ilgilendireceği anlamına gelir.

Azerbaycan'daki siyasi güvenlik ve istikrara ve bu nedenle uluslararası petrol anlaşmalarının başarılı şekilde uygulanmasına yönelik en büyük engel Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ bölgesi üzerindeki çatışmaydı ve halen de öyledir. Eski Sovyetler Birliği topraklarındaki ilk etnik-siyasi çatışma ve en şiddetlisi ve yıkıcısı Dağlık Karabağ savaşıydı. Savaş zamanının Azerbaycan Sovyet Sosyalist cumhuriyetinin Dağlık Karabağ bölgesinin bölge konseyinin Ermeni üyelerinin Azerbaycan ayrılıp Ermenistan'a katılmayı talep etmesiyle 1980'lerin sonunda başlamıştır. Ermeni üyeler ekonomik ve siyasi ayrımcılık uyguladılar ve kendi taleplerinin haklılığı için self-determinasyon argümanını kullandılar. Daha sonra, gelen Azeri hükümetleri bu talepleri temelsiz buldukları için reddettiler ve toprak bütünlüğü ilkesinin önceliğinde ısrar ettiler.

Azerbaycan'da ülkenin güvenliği ve de bölgesel istikrara yönelik sorunlar yaratabilecek başka potansiyel etnik hassas noktalar vardır. Bu makale Dağlık Karabağ çatışmasının geçmişi, yasal yönleri, uluslararası arabuluculuk ve barış süreci perspektiflerini, bölgeyi etkileyebilecek diğer olası çatışmalar ve güvenlik kaygılarını da değerlendirerek inceleyecektir.

* Erjan KURBANOV Maryland Üniversitesi'nde doktora öğrencisi ve ABD Azerbaycan Konseyi'nde Başkan Yardımcısıdır.

DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASINDA ÇATIŞAN TALEPLER

Dağlık Karabağ'daki çatışmanın temel nedeni pek çok kişinin umduğu gibi sosyal ve ekonomik sorunların çok ötesindedir. Savaş Ermeni milliyetçilerince "kaybedilmiş Ermeni toprakları" ideolojisi adına başlatılmıştır. Dağlık Karabağ gibi "kaybedilmiş topraklar" veya "kaybedilebilecek topraklar" (1) fikri Ermeni kamuoyunda ve etkili entelejensiya ve özellikle Ermeni Diasporası arasında oldukça yaygındır.

Furman ve Asenius tarafından çok doğru bir şekilde belirtildiği gibi çatışmaların temel nedeni "tarihi adaleti" bulma çabasıdır ve kendi kendini aldatmaya ve mitolojik açıklamalara eğilimli olan milliyetçi mantalite Türk Ermenistan'ını uzak ve gerçekçi olmayan bir ihtimal olarak yeniden değerlendirirse, Moskova'nın yardımıyla Dağlık Karabağ'ı tekrar ele geçirme çabaları önem kazanır" (2).

Her ne kadar bazı yazarlar bir kaç yüzyıl öncesine kadar geri gidiyorlarsa da bu makalede tartışılmalı bölgenin tarihi incelenmesinde çok gerilere gidilmeyecektir. Bugünkü pek çok sorunun yakın tarihten kaynaklandığı ve yüzlerce yıl önce meydana gelenlerle ilgili olmadığı gözükmemektedir. Bölgede Ermenilerin "tarihsel öncelik" taleplerine karşı konulabilirken, tarihi tartışma tarafların genelde birbirinden tamamen farklı olan kendi tarihi yorumlarına pek yardım etmeyecek gözükmemektedir. Hans Kohn'un ifade ettiği gibi, her ulus tarihinde kendi genişlemesinin en fazla olduğu zamanki sınırları geri ister. Bu sınırlar da yüzyılların oluşturduğu etnik ve tarihi gelişimi gözardı eder (3). Ermenilerin ve bugünkü modern Ermenistan dışındaki topraklar ve Dağlık Karabağ üzerindeki talepleri Hans Kohn'un açıklamasına oldukça uymaktadır.

Böylece Dağlık Karabağ çatışmasının temel nedeni Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinin topraksal idari bağlantısıdır. Anlaşmazlığın bir kaynağı pek çok gözlemcinin de kabul ettiği, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet cumhuriyetlerinin iç idari sınırlarının, Sovyet hükümetince milliyetlerin Moskova'ya karşı olası birleşmesinden kaçınmak için Sovyet yönetiminin ana çıkarlarına hizmet etmesi amacıyla yapay bir şekilde çizilmesidir. Bugün Dağlık Karabağ'ın tartışılmalı toprakları çoğunluğu oluşturan Azeri nüfusuyla ve özel otonom bölge statüsüyle Azerbaycan'ın idaresi altındadır. Bölge Azerbaycan topraklarının içindedir. Azerbaycan cumhuriyetinin içinde, zaten kendi ayrı Birlik cumhuriyeti olan Ermeniler için otonom bir bölgenin oluşturulması gerçeği, SSCB için eşsiz

bir buluştu ve Sovyet yetkililerinin vardığı bir uzlaşma da dahil farklı açılardan değerlendirilebilir. Bir yandan da Azerbaycan'a bitişik çoğunluğunu Azerilerin oluşturduğu çok sayıda bölge de Azerilere herhangi bir otonomi sağlamadan Ermenistan'a verilmiştir (örneğin Zangezur).

Bir Ermeni sık sık Dağlık Karabağ üzerindeki talepleri için Karabağ'ı Azerbaycan'a Stalin'in verdiğini söylerse de bu argüman pek geçerli değildir çünkü aynı zamanda pek çok Azeri bölgesi otonomi hakkı olmaksızın Ermenistan'a verilmiştir. Sovyet yetkililerin önceliği kendi askeri ve stratejik hedefleri iken etnik azınlıkların çıkarlarını düşünmek onlar için çok önemli değildi.

Ayrıntılı tarihi argümanları kullanarak ortaya çıkan açık sınır anlaşmazlıkları, Gorbaçov zamanında merkezi yönetim zayıfladığında, özellikle daha belirgin hale gelmiştir. Uluslararası yaşamda yeni bir şey olmayan "tarihi sınırlar" argümanı toprak taleplerinin haklılığı için sık sık kullanılmıştır. Ancak bu argümanın zorluklarından birisi Kafkas halklarının büyük kısmının çok uzun süreler göçebe yaşamalarıdır. Göçebe halk bir yıl boyunca hareket ederek çok geniş bir yaşam sahasına sahip olmaktadır. Oysa yerleşik halklar bir yıl boyunca aynı topraklar üzerindedirler. Bu bağlamda göçebeler ve yerleşikler aynı topraklar üzerinde iki farklı yaşam biçimiyle sürekli vardılar. Eski nüfus sayımları genelde yanlış sonuçlar ortaya çıkarmaktadır: mevsimler boyunca topraklar üzerindeki nüfus oranı değişmektedir. Nüfus sayımı yılın hangi mevsiminde yapıldığına bağlı olarak değişebilir. Yamskov'un ifade ettiği gibi; (4)

Ağdamskii rayonu [ve Karabağ dağları ile Kura ve Aras ırmakları arasında kalan diğer rayonların (5)] Azerilerinin ataları Karabağ'da yılın dört veya beş sıcak ayında yaşamışlardır ve kışı Mil'sko-Karabağ ovalarında geçirmişlerdir... Mil'sko-Karabağ steplerinden Dağlık Karabağ'ın dağlarına Azerilerin mevsimlik göçü 1930'ların başlarında yarı-göçebelerin yerleşik hayata geçirilmesiyle bitmiştir... Ne yazık ki nüfus sayımları her zaman göçebeler ve yarı göçebeler kışlıklarındayken gerçekleştirilmiştir. Böylece bu insanlar hiç bir zaman resmi olarak Dağlık Karabağ nüfusunun bir parçası olarak sayılmamışlardır (yani, bölgedeki Azeri nüfusu 1920'lerin başında toplam nüfusun sadece %6 oranında gösteriliyordu).

Azeri göçebelerin bu türlü geniş yaşam alanlarının varlığı Ermeni kökenli yerleşik nüfustan ziyade bu topraklar üzerinde Azeri göçebelerinin tarihi hakları olduğu anlamına gelmemelidir. Böyle bir durumda Azerbaycan modern Ermenistan'ın hemen hemen yarısını talep edebilir. Bu örnek sadece bir kaç on yıl önce varolan sosyal koşullara etnik toprakların modern tanımlamalarının

uygulanmasının tamamen yanlış ve sık sık siyasi ve meşru argümanlar oluşturmak için kullanılan eski nüfus sayımlarındaki rakamların kullanılamayacağını göstermektedir. Üstelik nüfus sayımının bilgi toplama metodları ve işlemlerine de karşı çıkılabilir.

Aynı zamanda her iki halk ta Dağlık Karabağ bölgesinde önemli tarihi ve kültürel bağlara sahiptir. Azeriler için Karabağ önemli bir kültürel anlama sahiptir ve uzun bir ortak kültürel tarihi vardır. Azeriler Karabağ'ı nesiller boyunca kendi atalarının yaşadığı ve Azeri sanatında uzun dönemli bir geleneğin beşiği bölge olarak değerlendirmektedirler. Karabağ Azeri ulusal kimliğinin önemli bir parçasıdır ve elden çıkması gerçekten Azeriler için kabul edilemez. Diğer yandan Ermeni tarihçileri Karabağ'ın tarihte Ermeni yönetiminde ve eski Ermeni topraklarının bir parçası olduğunu iddia etmektedirler.

Çok sayıda gözlemci bu tarihi ve kültürel bağlılıkların Karabağ çatışmasının en önemli nedeni olduğunu ve ekonomik, sosyal sorunların ve dini farklılıkların ikinci planda kaldığını anladığında muhtemelen şaşırır.

Çatışmanın başından beri Ermeni tarafı Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması taleplerinin nedenlerinden birisi olan ekonomik geri kalmışlık argümanını kullanmışlardır. İşsizlik nedeniyle genç Ermenilerin Karabağ'dan göçü kötü ekonomik duruma bir neden olabilir. Ancak işsizlik bütün Transkafkasya'nın ortak bir özelliğidir. Üstelik bu göç, büyük oranda zamanın Sovyet Azerbaycanı'nda Ermenilere karşı bir ayrımcılığın olmaması ileri sürülerek Ermenistan'a değil, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye olmuştur.

Sovyetlerin etnik politikaları kültürel asimilasyon anlamına gelmeyen ve yerel dillerin kullanımını yaygınlaştırdığı kültürel alanda eşitliği teşvik etmiştir. Dağlık Karabağ'da Ermenilerin kullanımı yaygındı ve Ermeni toplumunun kültürel haklarına yönelik sistematik baskı yoktu. Üstelik belirtmek gerekir ki, "haklar" ve "ayrımcılık" sorunları Komünist rejimin ve bu rejimin dine, bazı ulusal kültür geleneklerine ve ulusal duygularına yönelik bakışı çerçevesi içinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin din veya kültür ile ilgili yaşadıkları Moskova'da planlanan resmi Komünist politikaların bir sonucudur yoksa Bakü'deki Azeri yetkililerin politikası değildir. Ayrıca Azeri halkı da Komünist baskıdan eziyet çekerken Azeri yetkililerin siyasi gücü, hayli merkezileşmiş Sovyet devletinde siyasi ve ekonomik hayatın sorunlarında belirleyici değildi.

Furman ve Asenius'un, "Dağlık Karabağ'da Ermenilerin özellikle baskıya uğradığını gösteren bir delil yoktur. Üstelik Ermenilerin içinde bulundukları ortam, otonomi olmaksızın Ermenistan'ın Zangezur şehrinde yaşayan Azerilerden şüphesiz ki çok daha iyi idi." demesi gibi, Sovyet gerçekliğinin sınırları içinde cumhuriyet düzeyinde arasına meydana gelen ayrımcılıkları da dışlamamalıdır (6).

Ermeni milliyetçileri ekonomik ve kültürel ayrımcılık sorunlarıyla birlikte tarihi argümanları kullanmamalıdır. Genelde tarihsel perspektiften toprak taleplerinin meşrulaştırılması olasılığı uluslararası ilişkilerde yoktur. Yeni talepler için potansiyel çok yüksektir. Örneğin; Ruslar Kiev'i kendi uluslarının doğum yeri olarak görürler. Kiev büyük bir Rus nüfusuna sahiptir ve yukarıdaki mantığı izlersek Rusya Kiev'in kendisine verilmesini talep edebilir. Bu tür talepler için potansiyel çok yüksekken, çok az politik güç ve hükümet toprak talebinde bulunabilir ve açık çatışmaya girebilir. Dağlık Karabağ örneğinde Ermenistan'daki güçlü çevreler askeri güç kullanımı da dahil tarihi mitleri siyasi gerçekliğe dönüştürmek için kararlıydı ve hazırlıydılar.

ACIK ÇATIŞMANIN BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ

Dağlık Karabağ'da çatışma Şubat 1988'de Dağlık Karabağ yerel konseyinin (Azeri üyelerin katılımı olmaksızın) bölgenin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Birliği cumhuriyetinden ayrılarak Ermeni Sovyet Sosyalist Birlik cumhuriyetine katılmasını onaylamasıyla başladı. Bu karar çok kişiye sürpriz olarak gelmişse de, bu gelişme kendiliğinden, hazırlıksız ortaya çıkmış değildir. Karar bütün dünyadaki Ermeni milliyetçilerince dikkatli bir şekilde hazırlanmıştı.

Bu karar kesinlikle Dağlık Karabağ ve aynı zamanda Ermenistan ve Moskova'daki yoğun hazırlıkların sonucudur. Açık ki, Dağlık Karabağ, Ermenistan ve Diaspora'daki etkili bir Ermeni liderler grubu harekete geçme zamanını belirlemişti... Bir gün içerisinde Ermenistan Karabağ sorunu üzerinde birleşmişti... Azeri toplumu tamamen böyle güçlü ve umulmadık düşman karşısında hazırlıksız ve kendini karşılık içinde bulmuştu (7).

Çatışmanın başından beri Ermeni tarafı girişimde bulunmuş ve askeri eylemler için hazırlanmışken Azerbaycan ümitsizce "halkların dostluğu"nu öne sürmüş ve Moskova'nın müdahalesini beklemiştir. Ermeni tarafının iyi hazırlanmış olması hareketin planlanmış ve SSCB dışından da dahil kaydedeğer bir mali desteği olduğunu göstermiştir.

Ayrılık talebi Ermenistan'da yaşayan onbinlerce Azeriye karşı acımasız etnik temizlik eylemleriyle aynı zamana rastlamıştır. Bu duruma Sovyet yetkilileri müdahale etmemiştir. Bu faaliyetlerin hedefi açıktı: Ermenistan'da yaşayan Azeri nüfusunun Ermenistan'dan ayrılmasını isteyebilecek Azerilerin olası karşı eyleme geçmelerini engellemektir. Binlerce Azeri göçmen Azerbaycan'a gitmiştir. Azeri göçmenlere zamanın Sovyet Azeri yetkilileri yardım etmemiş ve Bakü'ye girişleri yasaklanmıştı. Bu nedenle göçmenlerin çoğunluğu en yakındaki büyükşehir Sumgait'e gitmişler ve burada Şubat 1988'de başlayan çirkin Ermeni karşıtı pogrom kampanyalarına katılmışlardır. Sumgait olayları aşırı derecede siyasileştirilmiştir ve Batı ve Sovyet kamuoylarında Azerilere karşı olumsuz duygular yaratmıştır. Sumgait olayları dünya basınında geniş şekilde yer alırken Ermenistan'da Azerilerin yaşadığı büyük ızdıraplar aynı derecede ilgiyi görmemiştir.

Moskova Karabağ konusunda yavaş hareket etmişse de sonunda herhangi bir sınır değişikliğine izin verilmeyeceğini belirtmiştir. Sovyet sınırları içerisinde etno-milliyetçiliğin yükselişi sık sık Moskova'daki yetkililerin baskıcı karşılıklarına yol açmıştır. Moskova'nın kararsızlığı ve belirli bir politika eksikliği her iki tarafça da kendilerine yönelik bir destek olarak değerlendirilmiştir. Bu gelişmeler Azerbaycan ve Ermenistan'ın Moskova'dan uzaklaşmasını ve milliyetçi gruplara yönelik desteğin aşırı derecede artmasını teşvik etmiştir.

Bununla birlikte merkezi otoritenin sürekli güç kaybetmesi ve Sovyet/Rus ordusu ve Ermenistan arasındaki tarih boyunca iyi olmuş ilişkiler Ermenistan'a önemli bir askeri avantaj sağlamıştır. Ayrılık fikri zamanın Sovyet Ermenistan'ı Yüksek Sovyet'in Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştiği kararını açıklamasıyla 1989 yılında ortaya çıkmıştır.

1989 ve SSCB'nin yıkıldığı 1991 yılları arasında Ermeni milisleri bütün Azerileri Ermenistan'ı terk etmeye zorlamışlardır. Azerbaycan'ın şehirli Ermeni nüfusu da şehirlerde yoğunlaşan artan sayıdaki Azeri göçmenlerinin pogrom tehdidiyle karşılaşarak Azerbaycan'ı terk etmişlerdir.

1990'da başlayan kitlesel Sovyet karşıtı gösteriler Azerbaycan'daki Sovyet kontrolüne karşı gerçek bir tehdit oluşturdu ve Ocak 1990'da Bakü'deki Ermeni karşıtı pogromlar (8) Azerbaycan'da sıkıyönetim ilan edilmesine neden oldu. Sıkıyönetim kanunlarını uygulayan Sovyet yetkilileri Azerbaycan halkının elindeki silahları toplamaya başladılar. Aynı zamanda sıkıyönetimi uygulayan Sovyet Or-

dusu ve İçişleri Bakanlığı birlikleri Karabağ ve çevre bölgelerden Azerilerin uzaklaştırılmasını engellemeye kalkışmadılar (9). Bunun sonucunda Azeriler kendilerini terörize eden Ermeni militanların insafına bırakılmış oldu. Bu gelişmeler Ermenistan'daki Rus askeri üslerine saldırılar düzenlenmesine ve yüksek miktarda silah ele geçirilmesiyle aynı zamana rastlamıştır. Bu silahlar Karabağ'daki Ermeni milis gruplarını silahlandırmada kullanılmıştır.

Ağustos 1991'de Gorbaçov karşıtı darbe girişimi ve bu girişimin başarısızlığı SSCB'nin dağılmasına yol açmıştır. Bağımsızlık yalnızca Ermenilerin Karabağ'ın dışındaki Azeri toprakları üzerinde de kontrolü ele geçirmelerini sağlayan savaşı tımandır. Özellikle Şubat 1992'de Hocaali kentinde Azeri sivilin kitlesel ölümleri çok acımasız bir olaydı.

Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarından sonra toprak sorunu yeni bir boyut kazanmıştır. Aralık 1989'da zamanın Sovyet Ermenistan'ının parlamentosu Ermenistan'la Karabağ'ın birleştiğini ilan etmişken, 1991'de de bağımsız Ermenistan cumhuriyetinin parlamentosu, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'ın bir parçası olarak gösteren uluslararası bir anlaşmayı tanımayacağını açıklamıştır. Halen teorik olarak yürürlükte olan bu kararlar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ilkesini açıkça ihlal etmektedir. Ermenistan hükümeti bir çok kez bu açıklamaların Karabağ Ermeni toplumunun 1992 yılında Azerbaycan'dan bağımsızlığını ilan etmesi sonucunda geçersiz hale geldiğini öne sürmüştür (10). Ancak bu açıklamalar resmi olarak hiçbir zaman geçersiz kılınmamıştır.

Azeri hükümeti resmi olarak Dağlık Karabağ'ın otonom oblast statüsünü yok ederek 1992'de yerel organlarca açıklanan Dağlık Karabağ'ın bağımsızlık deklarasyonuna sert tepki göstermiştir. Savaş Azeri topraklarının yüzde yirmisinin Ermenilerin eline geçmesine ve Azerbaycan'da insani bir felaket yaratan 500.000 Azerinin yerlerini terkedip kaçmasına neden olmuştur. (Ermenistan'dan göçedenlerin ve ülke içinde yurtlarından olanların toplam sayısı 900.000'e yakındır. Bu rakama Ermenistan ve Dağlık Karabağ'dan gelen Azerilerle Orta Asya'dan gelen Ahıska Türkleri dahildir). 1994'te ilan edilen ateşkes halen cephelerdeki statükoyu muhafaza etmektedir.

1995 yılında yayınlanan ABD Dışişleri Bakanlığı raporuna göre,

Ermenilerin kontrolündeki Azerbaycan topraklarında ağır bir askeri idari yapı vardır... Ayaklanmacı (Ermeni) güçlerini kontrol ettiği yerlerde ise 500.000 Azeri evlerini terketmeye zor-

lanmıştır... Tartışmalı bölgeleri bugün kontrol eden Dağlık Karabağ Ermeni rejimi Azerilerin sivil, siyasi ve ekonomik yaşamın bütün alanlarına katılımlarını etkili biçimde yasaklamıştır... (aynı zamanda)... Azerbaycan'da kalan Ermeni nüfusunun sayısı karışık soydan gelen veya karışık evlilik yapmış yaklaşık 10.000 ile 20.000 kişi arasındadır. Serbest seyahat edebilen Ermenilere karşı hükümetin bir ayrımcılık politikası yoktur (11).

Savaşın sonucunda Azerbaycan'ın önemli oranda toprak parçası Ermeni güçlerinin eline geçmiştir. Ermenistan sürekli olarak Azerbaycan ve Dağlık Karabağ Ermenileri arasındaki çatışmayı kontrol edemediğinden askeri hareketlerde yer almadığını ileri sürüyorsa da, Ermenistan'ın doğrudan katılımını kanıtlayan yeterli sayıda belge vardır. Karabağ'ın Ermenistan'a katılımıyla ilgili ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olarak tanımayan parlamento kararları hiç değiştirilmemiştir. Ekonomik açıdan da Karabağ tamamen Ermenistan'a bağımlıdır.

Savaşın başlangıcından beri yaşanan olaylar Ermenistan'ın politikasının daima Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırmak ve kendi ülkesine katmak olduğunu çok açık şekilde göstermektedir. Bugün de aynı politikanın sürdürüldüğünü ayrıntılarıyla kanıtlayan yeterli belge vardır. Sovyetler Birliği'nden ayrılarak elde edilen bağımsızlık Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın birleşmesini yasal açıdan mümkün kılmazken *de facto* ve Ermeni kanunlarına dayanarak bu birleşme gerçekleştirilmiştir. Bugün için Ermenistan'ın en önemli amacı birleşme durumunu işgal altındaki Azeri topraklarını veya başka araçları pazarlık unsuru yaparak uluslararası planda meşrulaştırmaktır.

ULUSLARARASI HUKUK PERSPEKTİFİNDEN DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASI

Toprak kaybına uğramış ülkeler tarafından kendilerini haklı göstermek amacıyla sık sık kullanılan tarihi argümanların uluslararası toplumu büyük oranda ilgilendirmediği ve bugünkü uluslararası hukukun sadece İkinci Dünya Savaşı'ndan ve BM'in kurulmasından sonraki dönem için uygulanabilirliği geniş bir çevrede kabul görmektedir. Uluslararası toplum ve BM hiçbir zaman tarihin derinliklerinde yaşanan olaylara başvurma niyetinde değildir ve bugünkü sınırların geçmişte şiddete dayanarak oluşturulduğu gerçeğini kabul ederek en iyi düzenlemeleri aramaktadırlar.

Uluslararası hukukun kuralları bütünüyle Dağlık-Karabağ çatışmasında Azerbaycan'ın tutumunu destekler mahiyettedir. Uluslararası hukukun bir parçasının devletten ayrılmasıyla ilgili görüşü II.Dünya Savaşı'ndan önce açıkça belirlenmişti. Uluslararası uzmanlar komitesince Aaland Adası sorunuyla ilgili verilen karar bu konuda verilen genel örnektir. Bu karara göre:

Pozitif Uluslararası hukuk sadece bir niyet beyanıyla bir parçasını oluşturdıkları devletten kendilerini ayırma gibi bir hakkı ulusal gruplara tanımazken, başka devletlere bu tür bir hakkı tanımaktadır. Azınlıklara kendi istek veya arzularıyla dil veya din bağıyla ait oldukları devletten ayrılma hakkını vermek, devletler içindeki istikrar ve düzeni yıkabilir ve uluslararası yaşamda anarşi doğurabilir; toprak ve siyasi açılardan bir birim olarak devlet fikriyle uyumayan bir teoriyle de ayrıca destekleyebilir (12).

II.Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası toplum böyle bir yaklaşım izlemiştir ve self-determinasyon ilkeleriyle ilgili bütün belgeler açıkça, kısmen veya tamamen bir ülkenin ulusal birliğinin ve toprak bütünlüğünün bozulmasını Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin ilkeleri ve amaçlarıyla uyumadığı görüşü doğrultusunda olmuştur.

Çatışmayı başlatan taraf olarak Ermeniler sürekli Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin Azerbaycan'dan ayrılma yolunda kendi "self-determinasyon hakkını" (13) kullandığını ifade etmektedirler. Ancak, self-determinasyonu da tartışan bütün BM kararları ve belgelerinde toprak bütünlüğünün önceliği hakkındaki ifadeler BM üyeleri (ve böylece genelde dünya toplumu) için BM üyesi devletlerin BM sözleşmesini ihlal etmeden toprak bütünlüğünün bozulmasını mümkün kılmamaktadır (14). Eisner, uluslararası toplumun daima Üçüncü Dünya'daki Batı emperyalizmi kapsamı dışında self-determinasyon hakkının toprak bütünlüğüne saygının gerisinde kaldığı tutumunu benimsendiğini kanıtlamaktadır (15).

Self-determinasyon konsepti siyasi tartışmalarda geniş oranda kullanılmaktayken, bu ilke halen yasal olarak dekolonizasyon ile sınırlıdır ve Rigo Sureda'nın ifade ettiği gibi (16) self-determinasyon Avrupalı sömürge yönetiminden bağımsız olma hakkıyla kısıtlanmıştır... Pek çok siyasi aktöre ve genel kamuoyuna sürpriz olacaksa da, uluslararası hukukta self-determinasyon yasal olarak başka türlü tanımlanmamaktadır (17). Gerçekte self-determinasyon sadece devletler tarafından kendi iç durumlarına göre tanımlanmaktadır, yani yabancı güçlerin saldırısına maruz kalan ve bir başka devletin egemenliği al-

tında olan devletlerin yeniden bağımsızlığını kazanması hakkını tanır. Hurst Hannum'un ifade ettiği gibi,

"1960'dan bu yana BM ve devletlerin uygulaması gösteriyor ki uluslararası toplum sadece çok sınırlı biçimde; 1) eski bir sömürgeci güçten özgürlüğünü kazanma hakkı olarak tanımlanan dış self-determinasyon; 2) devletin bütün nüfusunun dış müdahaleler veya etkiden kurtulması olarak tanımlanan iç self-determinasyon hakkını tanımaktadır" (18).

Aralık 1996'daki AGİT Lizbon zirvesinin sonuçları göstermektedir ki uluslararası toplum Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne öncelikle destek vermeye devam etmektedir ve çatışmanın çözümünün Dağlık-Karabağ'ın Ermeni nüfusuna otonomi verilmesinde ve Ermeni halkının haklarının uluslararası azınlık hakları standartlarına göre garanti edilmesinde görmektedir.

DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASI VE ARABULUCULUK GİRİŞİMLERİNİN GELECEĞİ

Goldenberg'in belirttiği gibi Dağlık Karabağ'da çözüm olasılığı tarihi örneklerin-gerçek olmasa bile- uluslararası hukuk düşüncesine ağır basmasından ve ... tam yıkım ve tam bağımsızlık arasında ara aşamaların bulunduğunu anlayamamadan ötürü azalmaktadır. Uluslararası arabuluculuk için en büyük zorluk, arabulucunun tarafları kendi tarafsızlığına ve anlaşmayı uygulamak için yeterli araç ve kaynaklara sahip olduğuna inandırmak olabilir (19).

Dağlık Karabağ çatışmasındaki arabuluculuk rolü boyunca AGİT, çatışmanın bütün tarafları, BM dahil önemli uluslararası örgütler ve her ne kadar bazı çakıncelerle de olsa bölge güçlerince barış sürecinde arabulucu olarak kabul edilmiştir. AGİT'in yaklaşımı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygılı olan uluslararası hukuk ilkelerine dayandığından Azerbaycan için uygundu. Üstelik bu örgütün çok uluslu karakteri ve BM'in örgütün faaliyetlerine verdiği açık destek müzakereler ve nihai ürün, siyasi anlaşmanın geçerliliği için gerekli çerçeveyi oluşturmuştur. Barış gücü konuşturmasıyla ilgili AGİT kararları ve bu potansiyel gücün çok uluslu yapısı Azerbaycan tarafından da desteklenmektedir çünkü bu güç açıkça çatışmada tarafsız olabilir ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehdit etmeyebilir. Dağlık Karabağ'daki Ermeni toplumuna geniş otonomi verilmesi çerçevesinde çatışmanın potansiyel çözümü, açıkça AGİT ve BM tarafından nihai çözüm olarak desteklenmiştir ki, bu da pek çok açıdan Azer-

baycan'ın resmi tutumunu yansıtmaktadır.

Ne yazık ki AGİT'in barış süreciyle ilgili sahip olduğu bu açık potansiyeli büyük oranda Ermeni tarafının uzlaşmaya ve toprak ele geçirme politikasını durdurmaya istekli olmaması nedeniyle kullanılamamıştır. Müzakerelerde sağlanan herhangi bir önemli ilerleme Dağlık Karabağ'ın dışındaki Azeri topraklarına yapılan ani Ermeni askeri saldırılarıyla boşa çıkmıştır. ızlenen bu politika AGİT, BM ve de pek çok ülke tarafından şiddetle kınanmıştır.

Ermenilerin askeri başarısının en önemli nedeni, ayrı bir inceleme konusu olabilecek Azerbaycan'da bağımsızlıktan hem önce hem de sonra yaşanan farklı siyasi ve sosyal gelişmelerin sonucu olarak, Azeri silahlı kuvvetlerinin askeri açıdan hazırlıksız olmasıdır. Bu hazırlıksız olma durumu Ermeni güçlerinin toprak ele geçirmesine ve büyük insani sorunlara yol açmıştır. Bu askeri eylemlerin ve Ermenilerin uzlaşmaz tutumunun Kafkasya'da gerilimlerin azalmasını istemeyen dış güçlerce kışkırtıldığı yönünde söylentiler vardır. Bazı gözlemciler açıkça Karabağ Ermenileri üzerindeki etkisi nedeniyle Rus ordusunu suçlamaktadırlar. Thomas Goltz'a göre eski SSCB'nin yeni bağımsız devletlerinin iç işlerine karşın ve kendi "nüfuz bölgelerini" ve "stratejik çıkarlarını" sağlamaya kalkışan "gizli bir Rus eli" vardır (20). Minsk grubunda önceden ABD'nin temsilcisi olan Maresca ise şöyle demektedir (21).

"Moskova Türkiye ve İran ile olan eski Sovyet sınırı ve Azeri petrol zenginliklerindeki payı üzerinde kontrolünü yeniden sağlamak istemektedir. Bu hedeflere ulaşmak için Rusya Azerbaycan'a Rus kuvvetlerinin ülkeye ayrı bir güç ve sınır muhafızları olarak yeniden girmesini ve Batılı şirketlerce geliştirilmekte olan petrol işinde Rusya'ya bir pay verilmesini kabul etmesi için baskı yapmaktadır. Bunun için Ruslar açık ancak dramatik bir tehdidi kullanmıştır: Eğer Azerbaycan bunları kabul etmezse, Rusya Azeriler için kötü askeri sonuçları olacak şekilde Ermenistan'ı (Ermenistan'da halen Rus askerleri var) destekleyecektir."

Rusya'nın Ermenistan'a yardım ettiği açıkken bölgede ki silah miktarı ve aşırı askerleşme Ermenilere zaten hareketlerinde yeteri kadar bağımsızlık kazandırdığından, Karabağ'daki Ermeni kuvvetlerini Rusya'nın kontrol ettiğini ifadeye gerek yoktur. Bölgede Rusya'nın önceliklerinin değişmesi durumunda bile muhtemelen bu sorunla ilgili olarak Ermenileri önemli oranda etkileyebilmek için geç kalınmış olacaktır.

Diğer yandan çatışmanın başından bu yana Ermenilerin tutumu, daima ayrılmayı en önemli hedef yaparak, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan güç kul-

lanılarak ayrılmasını sağlamak olmuştur. Özellikle Dağlık Karabağ çatışmasında sahip olduğu güçlü konumu gözönüne alırsak Ermenilerin tutumlarını değiştireceğini beklemek saflık olur. Ayrıca Karabağ'daki gelişmeler her zaman Ermenistan'da bir siyasi başarıyı garanti etmektedir ve çok sayıda Karabağ kökenli Ermeni bugün hükümette önemli görevdedir. Herhangi bir politikacının Karabağ'ın bağımsızlık sorununa yeterli ilgiyi göstermemesinin bedeli ağır olur. Kamuoyu araştırmaları Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılma yönünde büyük bir desteğin olduğunu gösterirken hükümetin zayıflığı bunun tersi bir fikri topluma empoze etmesini çok güçleştirmektedir.

Ne yazık ki bugün için Karabağ ve Ermenistan'daki Ermeni yönetimlerini uzlaştırmaya götürecek olan şey Ermeni ordusunun karşısına etkili bir karşı güç çıkarmak olacaktır. AGİT veya BM tarafından onaylanan baskı önlemlerini uygulamak için Azeri ordusu veya BM himayesinde güçlü bir uluslararası kuvvet yeterli olabilir. İkinci senaryo eğer çatışma olursa birinci senaryoda kaçınılmaz olan kanlı çatışmanın gerçekleşmemesi daha iyi olabilir. Buna göre Dağlık Karabağ'da Ermeni güçleri, Ermenistan'ın günlük hayatını devam ettirebilmesi için büyük oranda uluslararası yardıma bağlı ve kendisi de yeterli kaynağa sahip olmadığından, bu tür bir uluslararası güce zor karşı koyabilir (22).

Başka türlü barış süreci bugünkü tıkanmış durumda kalabilir ve barış sürecinde kaydedilecek bir ilerleme arı Ermeni askeri saldırılarıyla durdurulabilir. Bu tür gelişmeler kaçınılmaz olarak bölgede daha fazla silahlanmaya yol açabilir ve de sonuçta Azerbaycan uluslararası toplum içinde güven kaybedebilir ve petrolünün parasını askeri harcamalarda kullanabilir. Her ne kadar bazı gözlemciler Ermenistan üzerinden boru hattının geçmesini bölgede barışı sağlamanın en iyi yolu olarak görse de, çatışmayla geçen yıllardan sonra herhangi bir Azeri hükümetinin boru hattının Ermenistan üzerinden geçmesini kabul etmesi çok zordur.

Bölgedeki durumun bu şekilde incelenmesinin sonucu, bugünkü ortamda Azerbaycan'ın Karabağ üzerinde kontrolü yalnızca güç yoluyla sağlayabileceğidir. Azerbaycan'ın günümüzdeki zayıf askeri imkanlarını hesaba katarak Azeri hükümetinin bu yönde bir girişimde bulunması olası değildir. Böylece bugün gelinen nokta Kıbrıs'ta olduğu gibi yıllarca sürebilir. Bu da, Karabağ'ı fiilen kontrol eden Ermenistan'ın yararına olur.

Askeri çatışmalar eğer herhangi bir nedenle yeniden başlarsa daha çok

insan ve doğal kaynağa sahip olan Azerbaycan yeterli askeri kapasiteye sahip olabilir ve Ermeni güçleri, gerçekte bütün bölgeyi felakete sürükleyebilecek gerilla tipi çatışmayı önümüzdeki yıllarda da devam ettirebilecekleri Karabağ'ın dağlık bölgelerinden vadilere indirilebilir (23).

Uluslararası hukuk temelinde tarafsız ve aynı zamanda arabuluculuk süreci için gerekli uluslararası ağırlığa ve kaynağa sahip önemli bir Avrupa gücünün girişimiyle barışçıl çözüm en iyi senaryo olabilir. ABD'nin aktif katılımı bu süreç üzerinde çok etkili olabilecekken, Azerbaycan'a uyguladığı ambargo, ABD'nin tamamen kayıtsız bir arabulucu olmasına izin vermemektedir.

DAĞLIK KARABAĞ ÇATIŞMASIYLA İLGİLİ GÜVENLİK KAYGILARI

Uluslararası kontrolün dışında Dağlık Karabağ gibi aşırı militarize olmuş bir bölgenin varlığı Transkafkasya ve çevre bölge halklarının güvenliği açısından çok tehlikeli bir ortam yaratmaktadır. Üstelik, Dağlık Karabağ bölgesi uluslararası silah antlaşmaları hükümlerine bağlılığı denetleyen uluslararası gözlemcilerin kontrolü dışındadır. Dağlık Karabağ'ın saldırı silahları dahil Sovyet ordusunca bırakılan silahlarla dolu olduğu iyi bilinen bir gerçektir (24). Dağlık Karabağ'daki bu durum bölgeyle ilgili uluslararası antlaşmaların etkisini azaltabilir ve Kafkasya ve çevre bölgeler için istikrarsızlık kaynağı olabilir.

Diğer yandan, meşru yetkililerin kontrolünün dışında kalan bölgeler sık sık teröristler, suçlular, yasadışı silah ve uyuşturucu ticareti için güvenli bölgeler haline gelmektedir; Lübnan'daki Bekaa Vadisi ve Afganistan'ın bazı bölgeleri çok bilinen örneklerdir. Eski Sovyetler Birliği örneğinde Moldova'nın Transdniester bölgesi, Abhazya ve Çeçenistan'da da benzer faaliyetler hakkında söylentiler vardır. Bu noktada Dağlık Karabağ'da bu tür eylemlerin varlığı hakkında söylentiler vardır ancak kanıtlanmamıştır.

Ermeni yetkililerin uluslararası hukuka uymasını sağlamak için yapılan uluslararası bir baskının olmaması sonucu, Dağlık Karabağ terörist eylemler ve suç gruplarınca kullanılabilecek potansiyel bir silah kaynağı bölge olarak kalmaya devam etmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Dağlık Karabağ'da Ermeni güçlerine olası Rus ordusunun desteği bile Rusların bölge üzerindeki kontrolünü garanti etmemektedir; buna en iyi örnek Sovyet işgali sırasında Afgan ge-

rillalarına verilen Amerikan desteğinden çıkarılabilir. Bazı noktalarda Amerikalılar Afganlılar üzerinde kontrolü kaybettiler ve önemli miktarda silah, patlayıcı ve cephane çalındı ve bu malzeme bölgeye yayıldı (25).

Bu bağlamda, Azeri halkının güvenliği uluslararası toplum için önemli bir kaygı kaynağı olmalıdır. Geçen yıllarda yaşanan gelişmeler Azeri halkının Ermeni askeri saldırılarının kurbanı yapmıştır. Önemli bir askeri kuvvetin yokluğu Azerbaycan'ı zayıf düşürmekte ve kendi halkının güvenliğini sağlamak için uluslararası toplumdaki yardım almasını gerekli kılmaktadır.

Böylece, güvenlik kaygılarını azaltmanın yolu Karabağ'da ve Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarında konuşlanmış Ermeni kuvvetlerinin elindeki silahları denetlemek ve Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması ve diğer uluslararası güvenlik antlaşmalarının kurallarına Ermenilerin uymasını sağlamak olmalıdır. Çatışma bölgelerindeki silah transferlerinin denetlenmesinde modern yöntemler kullanılmalıdır. Bu yöntemler yok edilmesi gereken silahların izlenmesinde yardımcı olabilir.

Önemli bir gelişme bölgede uluslararası barışı koruma gücünün (AGİT'in önerdiği biçimde) konuşlandırılması olabilir. Barış gücünün varlığı özellikle Ermenistan'a işgal ettiği Azerbaycan topraklarına bitişik bölgelerde yaşayan Azeri nüfusu gibi sivil halka yönelik potansiyel tehlikeleri önemli oranda azaltabilir.

İlk bakışta çelişkili gibi görünse de Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin askeri eğitiminde uluslararası yardım etkili olabilir. Savaşlarda sık sık askeri hedeflerin yerine sivil hedefleri vurabilen iyi eğitilmemiş bir silahlı kuvvetlerin varlığı sivil halkın acı çekmesinin temel nedenidir. Çapulçuluk, yağmacılık ve diğer savaş kurallarının ihlali disiplinsizlik ve eğitimsizliğin sonucudur. Bu bağlamda Azeri hükümetine yararlı ve etkili olacak tarafsız uluslararası yardım, eğer savaş yeniden başlarsa, sivil nüfusa yönelik tehlikeleri azaltabilir. Benzer adımlar Ermeni kuvvetleriyle ilgili de atılabilir.

Diğer bir sorun insanlık ve savaş suçlarını işleyen ve etnik temizlik yapan insanların yargılanabilmesidir. Toplum emin olmalıdır ki soykırımdan sorumlu insanlar artık iktidarda ve bir daha eyleme geçecek güce sahip değildirler. Bu tür insanların yargılanması bugün için gerçekçi görünmüyor olsa bile bu bağlamda bazı girişimler yapılmalıdır. Örneğin; uluslararası yasal otoriteye sahip uluslararası bir araştırma grubu kurulabilir. Bu tür taraf tutmayan faaliyetler vahşetten sorumlu liderlerin yerini belirlemede ve bu kişilerin siyasi ve uluslararası

imajlarının bozulmasında yardımcı olabilir. Yugoslavya örneğinin gösterdiği gibi bu tamamen olumlu bir adım olacaktır çünkü bu tür insanlar genelde faydalandıkları statükoyu ortadan kaldıracakları için barış müzakerelerinde sağlanan bir ilerlemeye karşıdır.

Uygun kararları uygulayabilecek gerçek güce sahip, anlaşmaların yaşama geçirilmesini garanti edecek, güvenilir bir güce ihtiyaç vardır. Karabağ örneğinde komşu devletlerin tarihte yaşanan olaylar nedeniyle tarafsız olmasının güç olduğu ve Kafkasya'ya uluslararası ve Batı kamuoylarının ilgisizliği nedeniyle muhtemelen sadece AGİT Dağlık Karabağ çıkmasının çözümü için bir çerçeve oluşturabilir. Diğer bir olasılık ta büyük bir Avrupa gücünün (Almanya gibi) önemli bir arabuluculuk rolü üstlenmesidir.

Bu tür önlemler birleştirilip uygulanabilirse bölgede barışçı uzlaşma için olumlu bir ortam yaratılabilir ve güvenlik kaygıları önemli oranda azalabilir.

AZERBAYCANDA BAŞKA ETNİK ÇATIŞMA POTANSİYELLERİ

Bazı gözlemciler Dağlık-Karabağ'ın yanında Azerbaycan'da başka etnik çatışma olasılığını ifade ederken farklı dil gruplarından olan sırasıyla Kuzey ve Güney'de oturan etnik Lezgi ve Taliş gruplarını belirtmektedirler. Lezginler ve Talişler Azeriler gibi müslümandır (Lezgiler sunnidir). ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 1995 yılı raporuna göre Taliş ve Lezginler gibi Azerbaycan'da yerli etnik azınlıklar ayrımcılığa maruz kalmamaktadırlar (26). Lezgi ve Taliş etnik gruplarının yaşadığı alanlarda bazı etnik çatışma potansiyelinin göstergeleri var iken, bu anlaşmazlıkların Dağlık Karabağ'daki gibi bir çatışmaya dönüşmesi ihtimali oldukça azdır (27).

1989 Sovyet nüfus sayımı Lezgilerin nüfusunu Dağıstan'da 200.000 ve Azerbaycan'da 175.000 olmak üzere yaklaşık 470.000 göstermektedir. (Bazı Lezgi kaynakları bu sayıyı çok daha yüksek göstermektedir, mesela Azerbaycan'da 600.000 Lezginin yaşadığı iddiası gibi). Ne olursa olsun Lezgiler Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda Rusya Federasyonu'yla olan sınır boyunca yaşayan önemli bir azınlıktır.

Lezgi topraklarının Azerbaycan'dan koparılıp Rusya'ya katılmasını isteyen Lezgi örgütü Sadval'ın eylemleri oldukça yıkıcıdır. Sadval üyeleri Bakü metrosundaki patlamalar dahil Azerbaycan'daki bir dizi terörist eylemlerden so-

rumlu tutulmaktadırlar. Ancak bu örgütün Azerbaycan Lezgileri arasındaki desteğinin ve gerçek siyasi yapısının ne olduğu hususlarında çelişkili bilgiler vardır. Üstelik Sadval'ın Azerbaycan üstünde bir baskı aracı olarak Rus özel servislerince oluşturulduğu yolunda sayısız söylenti vardır. Bu söylentinin bir göstergesi Sadval'ın özellikle Azerbaycan'da Elçibey yönetiminin açıkça Batı yanlısı olduğu ve Rusya'nın yörtüncesine girmeyi reddettiği zaman faaliyete geçtiği gerçeğidir. Aynı zamanda Sadval birdenbire Moskova'da bir bürosu ve sağlam mali yapısıyla ortaya çıkmıştır. Üstelik 1993'te Elçibey iktidardan uzaklaştırıldığında ve Azerbaycan'ın yeni lideri Aliyev'in dış politikasında Rusya yanlısı adımlar atmasıyla (BDT'ye katılma) Sadval'ın Moskova bürosu aceleyle kapatılmıştır. Kısa bir süre sonra Aliyev'in politikalarının Rusya'nın hedeflerinden tamamen bağımsız olduğu anlaşıncaya Sadval tekrar faaliyetlerine başlamıştır.

Sadval Temmuz 1990'da Güney Dağıstan'da Rusya ve Azerbaycan'daki Lezgi nüfusunun yaşadığı toprakların birleştirilmesi hedefiyle kurulmuştur. Aralık 1991'de düzenlenen Lezgi Ulusal Kongresi Rusya ve Azerbaycan'ın hoşuna gitmeyen bir gelişme olarak iki ülkenin toprakları üzerinde sözde bağımsız Lezginistan devletinin oluşumunu ilan etmiştir. Ancak bu karar daha çok biçimseldi ve SSCB'nin dağılmasıyla da unutulmuştur.

SSCB'nin dağılması gerçekte Lezgileri bağımsız Azerbaycan ve Rusya arasında ikiye bölmüştür. 1992'de Rus hükümeti Azerbaycan ve Rusya arasında serbest insan hareketini büyük oranda kısıtlayacak olan resmi devlet sınırı rejiminin oluşturulmasını kararlaştırdığında, Lezgiler kitlesel gösteriler düzenlediler. Uzun dönemde bu karar askıya alındı. 1992 Sonbahar'ında Sadval iki ayrı farksiyona bölündü. Azerbaycan'daki fraksiyon daha radikaldi. Örneğin bu fraksiyon Karabağ savaşında görev almak üzere Lezgilerin Azerbayca ordusuna alınmasına karşı gösteriler düzenlemede oldukça aktifti.

Son zamanlarda yaşanan gelişmelerden birisi Sadval'ın liderlerinden Nariman Ramazanov'un Temmuz 1996'da Azeri yetkililerince tutuklanması ve özellikle Mart 1994'te Bakü metrosundaki patlama gibi terörist eylemlerle suçlanmasıdır. Daha sonra 12 kişinin öldüğü bu saldırıyla ilgili olarak Bakü'deki yargılamalar neticesinde iki Lezgin'e ölüm cezası ve onbirine de 15 yıl hapis cezası verilmiştir. Azeri yetkililer Ermeni güvenlik servisinin metro olayında hem eylem kararını verdiğini hem de yardım ettiğini iddia etmişlerdir.

Ramazanov'un tutuklanmasıyla ilgili Azerbaycan'ın Ulusal Güvenlik Bakanı

Abbasov Interfax haber ajansına bu tutuklamanın gerekli olduğunu çünkü Ramazanov'un en azından Ermeni ajanı olduğunu ve kuzey Azerbaycan'daki "ortamı istikrarsızlaştırmak ve sabotaj eylemleri düzenlemek için düzenli olarak Eri-
van'dan emirler aldığını" açıklamıştır. Lezgi liderinin 1992 yılında Ermenistan'ın silahlı iki helikopterinin kuzey Azerbaycan'a getirilmesi işine karıştığı ve Da-
ğıstan'da Ermeni yardımıyla Lezgi teröristler için eğitim kampları organize ettiği söylenmektedir (28).

Tutuklanmasından iki gün sonra serbest bırakılmasını isteyen Sadval ey-
lemcilerinin Rusya ve Azerbaycan arasındaki sınırda gösteri yapıp 4 Azeri po-
lisini rehin alması sonucu Ramazanov serbest bırakılmıştır. Nüfusun büyük bö-
lümünü etnik Azeri ve etnisite ve dil alanında Azerilere yakın Kumuk ve
Nogaylar gibi yakın halkların oluşturduğu çok sayıda etnik grubun yaşadığı Da-
ğıstan'da, etnik topluluklar arasında ilişkilerin bozulmasını Azerbaycan açıkça is-
tememiştir.

Bu faktörler muhtemelen çatışmanın nispeten düşük-düzeyde kalmasının en
önemli nedenleri arasındaydı. Dağıstan'ın güneyinde ayrılıkçı akımların karıştığı
büyük çaplı bir çatışma gerçekte bu "azınlıklar cumhuriyetinde" bütün etnik
grupların kaçınmak isteyeceği hassas etnik dengenin bozulmasına yol açabilir.
Üstelik Dağıstan'da açık bir çatışma halinde Azerilerle ittifak yapabilecek geniş
bir Türkçe konuşan nüfusun (Azeriler, Kumuklar, Nogaylar) varlığı da radikal
grupları sınırlandırmada rol oynamaktadır. Ayrıca komşu bölgelerde etnik ça-
tışmaların bastırılması nüfusun büyük bölümünün radikal etnik-milliyetçi slo-
ganlara karşı isteksiz yapmıştır. Ermeni özel servislerinin terörist eylemlerde
bazı Lezgi milliyetçileriyle işbirliği yapabileceği tamamen açıkken, Azer-
baycan'ın kuzey sınırlarında büyük çapta önemli bir istikrarsızlık tehlikesi bugün
için yoktur.

Bugün Rusya'nın Azerbaycan'ın kuzey bölgelerini istikrarsızlaştırmakla il-
gilenebileceği şu nedenlerden dolayı oldukça şüphelidir. Birincisi Azerbaycan'ın
kuzey bölgesi doğrudan Rusya'yla sınır bölgesidir, ikincisi Çeçenistan'daki savaş
nedeniyle Rusya bölgesinde daha fazla çatışmaya güç müsaade edebileceğidir ve
üçüncüsü de Azeri petrolünü Rus toprakları üzerinden (Rusya'nın devamlı su-
rette istediği gibi) taşıyacak petrol boru hattının inşaatı projesi bu tür bir ça-
tışma durumunda çok daha fazla tehlikeye girebilmesidir. Üstelik bugün
Rusya'da homojen bir dış politikanın yokluğu sorunu daha da kar-

maşıklştırabilir.

İran dil grubundan olan yaklaşık 300.000 Taliş nüfusunun yaşadığı Azer-
baycan'ın güneydoğu bölgesindeki durum büyük oranda istikrar içindedir. Ta-
lişlerle ilgili yaşanan tek gerilim 1993 yılında Elçibey hükümetinin iktidardan
düşmesi üzerine önceden tanınmayan albay Alikram Gumbetov'un aniden
Azerbaycan'dan ayrı "Taliş-Mugan Cumhuriyeti"ni ilan etmesidir. Ancak ki-
telesel protesto gösterilerinden sonra Gumbetov kaçmış ve daha sonra da tu-
tulanmıştır. Kitlel gösteriler bu tür bir girişimin kitlel desteğe sahip ol-
madığını ve başarıya ulaşamayacağını açıkça göstermiştir. Azeri kaynakları bu
gelişmeleri Rusya gizli servislerinin Azerbaycan'ı istikrarsızlaştırma hedefiyle ir-
tibatlandırma eğilimindedirler. Bu olaydan sonra bölgede durum oldukça is-
tikrarlıdır.

Lezgilerle ilişkilerde olduğu gibi benzer faktörler bölgedeki istikrarsızlaştırma
girişimlerini engellemektedir. Talişlerin İran sınırında ve İran'da da milyonlarca
Azeri kökenli kişinin yaşıyor olması İran'ı herhangi bir Taliş ayrılıkçılığını des-
teklemeden caydırabilir. İran hükümeti ayrıca kendisini karışıklığa itebilecek
kendi sınırlarında kayda değer etnik çatışmaları görmek istemeyebilir. Bu nokta
özellikle önemlidir çünkü Taliş dili Farsçaya yakındır. Böylece yukarıda anlatılan
olaylardan başka bölgede ve de kuzeydoğu Azerbaycan'daki Lezgi nüfus ara-
sında büyük çaplı çatışma olasılığı hakkında çok fazla kanıt yoktur. Dış ma-
nipülasyonlar olmasa küçük gerilimler çabucak giderilebilir ve daha sonra Azer-
baycan'daki ekonomik ve sosyal durum iyileşebilir.

SONUÇ

Siyasi açıdan istikrarlı ve Batı'ya dönük Azerbaycan Batı nüfuzunu bütün
Orta Asya bölgesine ulaştıran bölge olan Kafkasya'da istikrarın temeli haline
gelebilir. Aynı zamanda, bölgedeki diğer ülkelere (Gürcistan ve Ermenistan)
gösterilecek ilgi de büyük oranda bu ülkelerin Azerbaycan'dan petrol taşınması
işinde nasıl yer alacaklarına bağlı olduğundan, Azerbaycan'daki istikrarsızlık
bölge genelinden yabancı yatırımcıların önemli oranda uzaklaşmasına neden
olabilir. Yabancı yatırım olmaksızın bölgede herhangi önemli bir ekonomik iler-
leme gerçekleştirilemez çünkü yurtiçi kaynaklar çok azdır ve komşu ülkeler de
yeterli kaynağa sahip değildir.

Çeçenistan'daki savaş ve Rusya'nın yenilgisi Rusya'yı bir çok açıdan Trans-

kafkasya'dan koparıken, İran uluslararası planda dışlanmış bir ülke olmaya devam etmektedir. Kafkasya'da Türkiye'nin faaliyetleri Rusya ve İran'ın baskıları ve tarihi gerçekliklerle dengelenmektedir. Bütün bunlar Transkafkasya ülkelerine sınırlı bir bağımsızlık ve Batılı güçlerin bölgeye girebilme imkanı sağlamaktadır.

Azerbaycan'ın istikrarına ve daha sonra Batı'nın bölgedeki ekonomik ve siyasi çıkarlarına yönelik en büyük tehlike Dağlık Karabağ çatışması iken, diğer potansiyel etnik anlaşmazlıkların açık çatışmalara dönmüşmesi zordur. Batı'nın Azerbaycan'a vereceği ekonomik ve siyasi destek ve aynı zamanda Ermenistan üzerinde uygulanacak baskı uygun siyasi yakınlaşmayı sağlamaya yardımcı olabilir.

Dağlık Karabağ çatışmasının uluslararası normlara uygun olarak çözümü, silahların kontrolüyle ilgili uluslararası antlaşma kurallarının uygulanması ve savaş suçlarının yargılanması bölgede olumlu bir hava yaratacaktır. Dağlık Karabağ çatışmasının sona ermesiyle birlikte petrol gelirleriyle sağlanacak ekonomik refah ve demokratik reformlarla Kafkasya'da uzun dönemli kalıcı barış ve istikrar gerçek olabilir.

DİPNOTLARI:

1. Dağlık Karabağ bölgesinde Azeri nüfusun yüksek doğum oranı nedeniyle Ermeni nüfusun azalması bu bölgenin olası "kaybı" için önemli bir gösterge olarak algılanmıştır.
2. D.Furman ve C.J.Asenius, "The Case of Nagorno-Karabakh (Azerbaijan)", **Peacekeeping and the Role of Russian in Eurasia**, Lean Johnson ve Clive Archer (Ed.), Westview Press;Boulder, CO, 1996, s.142.
3. H.Kohn, **Nationalism;Its Meaning and History**, Princeton, NJ;Van Nostrand, 1965.
4. A.Yamakov, "Ethnic Conflict in the Transcaucasus;the Case of Nagorno-Karabakh", **Theory and Society**, No.20, 1991, s.650-651.
5. Eski SSCB'de en küçük toprak birimi.
6. Furman ve Asenius, **op.cit.**, s.140.
7. **Ibid.**, s.143.
8. Bazı gözlemciler Bakü'deki şiddetin Sovyet yetkililerince provoke edildiğini söylüyorlar. Örneğin; Bill Keller, "Did Moscow Incite Azeris: Some See a Plot", **New York Times**, 19 şubat 1990, s.A8.
9. 1991'de kısa bir dönem süresince Sovyet güçleri Azerbaycan ile birlikte hareket etmiştir. Bu değişiklik muhtemelen Ermenistan'ın yeniden yapılan SSCB içinde kalmak istememesi nedeniyle olmuştur. Ancak bu politika değişikliği daha ziyade istisnai bir durumdur.
10. Temmuz 1995'te yapılan Ermenistan meclis seçimlerine Karabağ Ermenileri katılmamıştır ve yeni Ermenistan parlamentosunun hiçbir milletvekili Dağlık Karabağ'dan seçilmemiştir. Bazı

Ermeni çevreleri bu gerçeği Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'ın bir parçası olarak tanımadığının bir delili olarak göstermektedirler.

11. ABD Dışişleri Bakanlığı, **Azerbaijan Human Rights Practices, 1995 Report**, Washington D.C., Mart 1996.
12. Aaland sorununun hukuki yönleri üzerine bir danışma raporu vermekle Milletler Cemiyeti'nce görevlendirilen Uluslararası Hukukçular Komitesi'nin raporu, **League of Nations Off.J., Special Supp.**No.3, Ekim 1920, s.5-23.
13. Çatışmanın başlangıcındaki bütün tartışmaKomünist ideoloji çerçevesinde yürütülüyordu. Dağlık Karabağ'ın Ermeni SSR'in egemenliği altına girmesini savunanlar ilk başlardaLenin'in geliştirdiği self-determinasyon ("tamamen ayrılmacaya kadar self-determinasyon hakkı") hakkını kullanırlarken, muhalifleri sosyalist enternasyonalizm ilkelerini hatırlıyorlardı ve Sovyet Anayasası'nda geçen tamamen ayrılma hakkının sadece birlik cumhuriyetleri için öngörüldüğünü ifade ediyorlardı. Gerçekten, Sovyet kanunlarına göre, Birlik cumhuriyetlerinin sınırları sadece cumhuriyetle anlaşarak değiştirilebilirdi.
14. 1971 yılında Bangladeş'in Pakistan'dan ayrılması örneği devletlerin korkusu nedeniyle bir emsal olmamıştır. BM'de kimse Bangladeş'in bağımsızlığını desteklememiştir ve teşvik te edilmemiştir. Bu ülkenin tanınması sahip olduğu eşsiz coğrafi konum nedeniyle olmuştur- Pakistan'dan bin mil uzaklıktaydı. Diğer yandan, BMisrail'in Filistin'i, Fas'ın Batı Sahara'yı, Endonezya'nın Doğu Timor'u işgal etmesini ve Kuzey Kıbrıs'ın bağımsızlığını ve de Dağlık Karabağ Ermenilerinin bağımsızlık taleplerini tanımamıştır. Eritrea'nın ayrılması Ethopya'nın dağılmasının sonucuydu ve Ethopya hükümeti de bu ayrılığı tanımıştı.
15. M.Eisner, "A Procedural Model for the Resolution of Secessionist Disputes", **Harvard International Law Journal**, Vol.33, No.2, ilkbahar 1992, s.411.
16. A.Rigo Sureda, **The Evolution of the Right of Self-Determination**, Leiden;Sijtoff, 1973.
17. Gross Espiel şöyle demektedir: "BM sisteminden kaynaklandığı gibi bir halkın self-determinasyon hakkı sömürgeci ve yabancı bir ulusun egemenliği altında yaşayan halklar için vardır. Yani meşru bir devletin egemenliği altında yaşayan halklar için bu hak yoktur. Ayrılma hakkı BM'in faaliyetleri içinde yoktur..." H.Gross Espiel, **The Right to Self-Determination:Implementation of United Nations Resolutions**, UN Doc.E/CN.4/SUB.2/405/Rev.1.1980. Birleşmiş Milletler Sözleşmesine uygun olarak devletler arasında dostça ilişkileri ve işbirliğiyle ilgili 1970 yılında kabul edilen Uluslararası Hukuk ilkeleri Deklarasyonu açıkça, bir devletin toprak bütünlüğü ve siyasi bağımsızlığının bozulamayacağını belirterek devletlerin toprak bütünlüğüne yönelik olası bir tehlikeyi kabul etmemektedir.
18. H.Hannum, **Autonomy, Sovereignty and Self-Determination;The Accomodation of Conflicting Rights**, University of Pennsylvania Press;Philadelphia, 1990, s.49.
19. S.Goldenberg, **Pride of Small Nations;The Caucasus and Post-Soviet Disorder**, Zed Books;N.J., 1994, s.172.
20. T.Goltz, "Letter From Eurasia:The Hidden Russian Hand", **Political Science**, Sonbahar 1993.
21. J.Maresca, "Agony of Indifference-Nagorno Karabakh", **The Christian Science Monitor**, 27 Haziran 1994.
22. Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın ekonomik ve sosyal açılardan harap olmuşluğu bazı gözlemciler göre Ermenilerin uzlaşması için bir etken olarak değerlendirilmektedir. Coğrafi açıdan izole edilmiş ve doğal kaynaklar açısından zayıf Ermenistan için çatışma ekonomik bir felaket getirmiştir. Ancak çatışmayla geçen yıllar göstermiş ki, ekonomik bunalım gerçekten bir sonuç vermese de uzlaşma için itici bir güç olmuştur.
23. Diğer bir olasılık olayların eski Yugoslavya'da iyi silahlanmış yerel ayrılıkçı Sırb güçlerinin bir kaç gün içinde yenildikleri Serbska Kraina'daki gelişmelere benzeyebileceğidir.
24. Rus ordusunun uluslararası antlaşmalara göre ya Rusya'ya geri çekilmesi ya da elimine edilmesi gereken silahları Dağlık Karabağ'da depoladığı yönünde söylentiler vardır.

25. Dağıstan'da yaşayan ayrılıkçı Lezgi gruplarına Ermeni ordusunun sağladığı silahların Rus askerlerine karşı savaşta Çeçen gerillalarına satıldığı yönünde teyid edilmemiş raporlar vardır.
26. ABD Dışişleri Bakanlığı, *op.cit.*
27. Diğer etnik azınlıklar ya çok az sayıdadırlar ya da büyük oranda şehirlerde otururlar.(Ruslar gibi.)
28. Liz Fuller, *RFE/RL Report*, 15 Temmuz 1996.

HAZAR DENİZİ STATÜSÜ SORUNU: İÇERİĞİ VE YANSIMALARI

Cynthia M.CROISSANT
Michael P.CROISSANT

Modern petrol endüstrisinin Bakü şehrinin batı kıyılarında doğmuş olması gerçeğine rağmen, Hazar otuzyıldır önemli bir petrol üreticisi bölge değildir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Hazar'ın önemi Rus olmayan üç kıyı devletinin-Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan- bağımsızlıklarını ilan etmesiyle büyük oranda artmıştır (1). Hazar'ın geniş enerji zenginliğine çıkış yolu olmaya istekli bu üç eski Sovyet cumhuriyeti Batılı firmaları bölgede yatırım ve enerji kaynaklarını çıkarmaya davet etmiştir. Önceden bilinen büyük rezervlere ek olarak zengin yeni petrol ve doğal gaz rezervlerinin keşfedilmesi "Hazar'ın 21.yüzyılın Basra Körfezi olabileceği yargısına" yol açmıştır (2).

Hazar'ın enerji kaynaklarıyla ilgili Soğuk Savaş sonrası oluşan ilgi içinde Hazar Denizi'nin yasal statüsüyle ilgili bir sorun ortaya çıkmıştır. Bir yanda Rusya, Hazar'ın gerçekte bir iç göl olduğunu ve böylece kıyı devletlerinin ortak kontrolünde olması gerektiğini iddia etmektedir. Diğer yanda Azerbaycan Hazar'ın bir deniz olduğunu ve her bir devletin münhasıran egemenliğini kullanacağı ulusal bölgelere bölünmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Hazar'ın tartışmalı statüsünün geniş bir bölgesel kapsamda analiz ettikten sonra bu makale, sonunda yer alan tarafların herbirinin takındığı tutumu inceleyecektir. Hazar Denizi'nin statüsüyle ilgili anlaşmazlığın, sonucu bölge ve dünya için önemli yansımaları olacak Transkafkasya ve Orta Asya'daki büyük nüfuz mücadelesinin bir göstergesi olduğu iddia edilebilir.

KAPSAM: ENERJİ REZERVLERİ VE BATI YATIRIMI

Hazar Denizi'nin büyük oranda keşfedilmemiş enerji rezervleri Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından önemli oranda uluslararası yatırıma açılmıştır.

* Cynthia M.Croissant lisansüstü öğrenci ve Southwest Missouri State Üniversitesi Coğrafya, Jeoloji ve Planlama Bölümünde araştırma asistanıdır.
Michael P. Croissant Southwest Missouri State Üniversitesi Savunma ve Stratejik İncelemeler Merkezi'nde araştırma görevlisidir.

Uzmanlar günümüzde Hazar Havzası'nın 275 trilyon metre küp doğal gaz ve 150 milyar varil petrol içerdiğine inanmaktadırlar (3). En büyük ve verimli petrol ve doğal gaz sahaları güney Hazar bölgesinde yaklaşık 200.000 kilometrekarelik alanda, özellikle Azerbaycan'ın Apşeron Yarımadası'ndan batı Türkmenistan'ın Peri-Balkhan bölgesine uzanan dar bir bölge boyunca keşfedilmiştir (4).

Bugün için Azerbaycan yabancı yatırım çekmede en başarılı olan Hazar devletidir. Batılı firmaların ülkenin petrol sanayisine yatırım yapmayı çekici bulmalarının bir nedeni Hazar'ın batısının çok iyi incelenmiş ve bundan dolayı da yeni kapsamlı jeolojik çalışmalara gerek duymamasıdır (5).

Eylül 1994'te Azeri hükümeti Amerikan ve Avrupalı petrol şirketlerinin oluşturduğu bir konsorsiyumla 8 milyar dolarlık bir anlaşma imzalayarak yabancıların ilgisini Hazar'daki kaynaklarına çekmiştir. Pekçok yorumcu tarafından "Yüzyılın Anlaşması" olarak nitelendirilen anlaşma Bakü'ye bitişik Hazar kıyısındaki Güneşli, Azeri ve Çirak sahalarında hesaplanan 4 milyar varil petrolün çıkarılmasını öngörmektedir. Bu üç sahanın 30 yıllık bir dönemde 511 milyon ton ham petrol üreterek, bugünkü kurlar üzerinden 50 milyar dolarlık bir kazançta yol açacağı umulmaktadır.

Azerbaycan Eylül 1994 tarihli petrol anlaşmasını 1995 ve 1996 yıllarında uluslararası konsorsiyumlarla sonuçlandırdığı üç ayrı anlaşmayla devam ettirmiştir. Bu üç anlaşma, birarada düşünülürse, Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki Karabağ, Şah Denizi, Aşrafı ve Don Uluzu sahalarında 8 milyar dolarlık bir yatırımı öngörmektedir (6). Müzakereler Hazar kıyısındaki diğer Azeri sahalarını kapsayan anlaşmalarla ilgili yürütülmektedir.

Kazakistan da benzer şekilde hesaplanan 27 milyar varillik petrol ve zengin doğal gaz rezervlerini çıkarmayı hedefleyen anlaşmaları uluslararası petrol firmalarıyla imzalamıştır (7). Bir joint-venture kuruluş olan Tergizchevroil öntümüzdeki 50 yılda toplam 20 milyar dolarlık bir karı hedefleyerek büyük Tengiz petrol sahasında petrol çıkarma anlaşmalarıyla ülkede yatırım yapacaktır (8). Haziran 1996'da keşfedilen yeni deniz altındaki zengin sahalar da yatırım yapılması beklenmektedir. Eğer ilk öngörüler teyit edilirse Kazakların 10 milyar metrik ton petrolü Rusya'nın bütün rezervlerinin üç katı büyüklükte olacaktır (9).

Türkmenistan her ne kadar Hazar'daki kendi bölgesini geliştirmede geri kaldıysa da (10), öntümüzdeki yüzyılda özellikle doğal gaz da önemli bir enerji ihracatçısı olarak ortaya çıkmak için çok büyük bir potansiyele sahiptir. Yapılan

hesaplara göre 3 milyar tonluk petrole ek olarak Türkmenistan 4,5 trilyon metre küplük doğal gazıyla (11) dünyanın en büyük gaz rezervine sahiptir (12).

Bu petrol anlaşmaları yaşama geçirilirse 1,5 milyon ton varil hesap edilen petrol ve kaydedeğer oranda doğal gaz öntümüzdeki 10-15 yıl içinde Hazar'dan dışarı akmaya başlayacak (13). Böylece Hazar Denizi öntümüzdeki yüzyıl içinde sanayileşmiş dünya için önemi sürekli artan enerji bölgesi olma potansiyeline sahiptir.

HAZAR DENİZİ'NİN JEOPOLİTİĞİ

Hazar Denizi'ne artan ilgi ve yatırım gerçeğine karşın, Avrupa ve Asya arasındaki stratejik yolcatında konuşlanmış olan bölge Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra üç esas bölgesel aktörün-Rusya, İran ve Türkiye- arasındaki jeopolitik çekişmenin odağı oldu. 1992'nin başından bu yana bu üç güç Transkafkasya ve Orta Asya'da büyük bir nüfuz mücadelesine girişmişlerdir.

İran post-Sovyet Transkafkasya ve Orta Asya'ya hem umut hem de korku ile bakmıştır. Bir yandan bölge uluslararası planda yalnızlık içinde bırakılan İran'a doldurmayı arzu ettiği bir güç boşluğu sunmuştur. Özellikle, Tahran Ermenistan ve Azerbaycan ile güçlü bağlar kurmayı ve böylece bölgedeki baş rakibi Türkiye'nin Orta Asya'nın müslüman cumhuriyetlerine kendi nüfuzunu yaymasını engellemeyi ummuştur. Diğer yandan Tahran Azerbaycan'daki gelişmelerin İran'ın kuzeybatısında ikamet eden 15 milyon etnik Azeri arasında ayrılıkçı duyguların artmasına neden olabileceğinden korkmuştur. Böylece Transkafkasya ve Orta Asya'ya yönelik İran politikası nüfuzunu yayma ve güvenlik ve toprak bütünlüğünü devam ettirme arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.

Çok az ülke Sovyet İmparatorluğu'nun dağılına Türkiye'den daha fazla sevinçle bakmıştır. Orta Asya'nın müslüman cumhuriyetleriyle ve Azerbaycan'la ortak etnisiti ve dil bağlarını paylaşan Türkiye kendisini Avrasya'nın merkezindeki yeni bir Türk blokunun potansiyel lideri olarak görmüştür. Orta Asya'ya bir köprü olarak Transkafkasya-ve özellikle Azerbaycan- Türkiye'nin jeopolitik hedefleri için çok önemlidir. Ancak Türkiye'nin bölgedeki istikrarsızlıkla, özellikle Dağlık-Karabağ çatışmasıyla ve aynı zamanda kendisinin dış politika hedeflerini gerçekleştirmenin öntündeki potansiyel engeller olarak Rusya ve İran'ın faaliyetleriyle uğraşması gerekmiştir.

Türkiye ve İran gibi Rusya da post-Sovyet Transkafkasya ve Orta Asya'yı je-

opolitik öneme sahip bir bölge olarak görmüştür. Rusya ve Ortadoğu arasında stratejik bir kara köprüsü olan bölgede Moskova yüzyıllardır varolan nüfuzunu iki tarihi rakibi olan İran ve Türkiye aleyhine devam ettirmeye çalışmıştır. Dış politikasının ana çizgisini Batı ile ilişkilerini oluşturduğu kısa bir dönemin ardından Rusya, 1992 yılının sonunda eski Sovyetler Birliği devletlerinin kendi özel nüfuz alanı olduğu sonucuna varmıştır. Rusya'da "Yakın Çevre" doktrini olarak bilinen politika doğrultusunda Moskova kendisini eski Sovyet cumhuriyetlerinde barış ve istikrarın tek garantörü olarak algılamıştır.

Petrol 1993 yılında İran, Türkiye ve Rusya arasında yaşanan Hazar üstündeki nüfuz mücadelesinin temel faktörü olarak ortaya çıkmıştır. Yeni bölgesel ekonomik ve siyasi bağlantıları kendi rakiplerinin zararına şekillendirmeye niyetli olan her bir Hazar devleti kendi zengin enerji kaynaklarını geliştirmeye çalışırken bu çabanın bir parçası olmuştur. Aşağıda ifade edileceği gibi, Hazar Denizi'nin statüsü sorunu bölgede jeopolitik nüfuz için devam eden rekabetin önemli bir nedenidir.

YASAL SORUN

1994 Sonbaharı'nın başında Rusya Hazar'ın gerçek kapalı bir göl olduğunu ve göllerle ilgili uluslararası kurallara maruz kalması gerektiğini ifade etmiştir. Bu kurallara göre kıyıdaş olmayan bir ülke Hazar üzerinde kendine münhasıran bir alan talebinde bulunabilecek ve gölle ilgili bütün kararlar beş ülkenin onayıyla gerçekleştirilebilir. Bu durum Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan tarafından imzalanan çeşitli petrol anlaşmalarının uygulanmasını etkili biçimde durdurabilir ve bu ülkelerin sahip olduğu Hazar enerji kaynaklarını işletilmesiyle ilgili bağımsız karar alma yeteneklerini yok edebilir.

Yasal konudaki tartışmanın diğer yanındaki taraf olan Azerbaycan Hazar'ın bir deniz olduğunu belirtmekte ve her bir kıyıdaş ülkenin egemenlik hakkına sahip olacağı ulusal sektörlere bölünmesi gerektiğini şiddetle savunmaktadır. Azerbaycan kendi iddialarını geçenlerde kabul edilen anayasasında da belirtmiştir. Ekonomik Bağımsızlık Kanunu'nun 2.Maddesi ve Mülkiyet Kanunu'nun 10.Maddesi'ne göre, "Kara ve mineral kaynakları; iç ve karasular; kıta sahanlığı; flora; ve Azerbaycan topraklarıyla sınırlı hava sahası Cumhuriyet'in kendi malıdır (14)." Kazakistan Azerbaycan'ın görüşünü desteklediğini açıklamıştır ancak İran ve bir dereceye kadar da Türkmenistan Rusya'nın tutumunu desteklemiştir (15).

ULUSLARARASI ANTLAŞMALAR HUKUKU

Hazar'ın statüsüyle ilgili tartışmanın her iki tarafı kendi argümanları için yasal bir dayanak ileri sürmekte ve dünyanın geri kalanına kendi tutumlarını benimsetmekte ısrar etmektedirler. Azerbaycan 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin Hazar'a uygulanabileceğini ileri sürmüştür. Deniz Hukuku'nun maddelerine bakıldığında Hazar Deniz Hukuku'nun alanı içine girmektedir ve buna göre bölünebilir. Sözleşmenin ilgili bazı maddeleri şunlardır:

-Devletler kendi karasularını 12 deniz mili (dm) uzunluğunda, karasal marjine bağlı olarak 200 ile 350 dm arasında kıta sahanlığı ve 200 dm uzunluğunda Münhasıran Ekonomik Bölge (MEB) ilan etme hakkına sahiptirler.

- Kıta sahanlığı ve MEB'in üst üste geldiği durumlarda; "Kıta sahanlığının sınırlarının tesbiti dengeli bir çözüme ulaşabilmek için uluslararası hukuk temelinde anlaşmayla yapılmalıdır."

- Sözleşmenin IX.bölümü "kapalı veya yarı-kapalı denizlerle" ilgilidir.(Bu nedenle kapalı olmak Hazar'ın bir deniz olmasını engellemez).

- 122.Madde kapalı (veya yarı-kapalı) bir denizi şöyle tanımlamaktadır:"İki veya daha çok devlet tarafından çevrelenen bir körfez, havza veya deniz ve diğer bir denizle veya okyanusla dar bir çıkışla irtibatı olan veya bütünüyle veya ağırlıklı olarak iki veya daha çok kıyı devletinin karasuları ve münhasıran ekonomik bölgelerinden oluşan" (16). Clive Schofield ve Martin Pratt'a göre, "Hazar ilk kriteri karşılamazken, ikinci kriteri göre değerlendirilebilir." (17)

Baktü'nün talebinin açık geçerliliğine rağmen, Rusya İran'la yapılmış olan tarihi antlaşmalara göre Denizin bölünemeyeceğini söylemektedir. Bu antlaşmalar ve ilgili maddeleri şöyledir:

- Türkmençayı Antlaşması (1828)'na göre Rusya ve İran arasındaki kara sınırı Hazar Denizi'nde sona erer ve böylece Hazar o zaman sınır tesbitine maruz kalmıştır.

- 26 Şubat 1921 tarihli Dostluk Antlaşması Hazar üzerinde bütün Sovyet ve İran gemilerinin serbest seyrini sağlamıştır ancak antlaşma Denizin üzerindeki egemenlik hakları üzerine çok az şey içermektedir.

- 27 Ağustos 1935 tarihli Antlaşma da Hazar üzerinde seyrüsefer özgürlüğünü tekrarlamıştır ve 10 millik balıkçılık bölgesi kurmuştur ancak resmi bir sınır çizimi olmamıştır.

- 25 Mart 1940 tarihli Antlaşma seyrüsefer özgürlüğünü ve 1935 Antlaşmasının balıkçılık haklarını tekrarlamıştır (18).

Bu antlaşmalar hiçbir zaman resmen feshedilmediğinden Rusya bunların halen uygulanabilir olduğunda ısrar etmektedir (19).

Her ne kadar Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan bu antlaşmaları imzalamamışlarsa da BDT'yi kuran Aralık 1991 Alma-Ata Deklarasyonu SSCB ve bütün eski Sovyet cumhuriyetlerince imzalanmış olan bütün anlaşmaların geçerliliğini tanıyan bir madde içeriyordu. Bu Rusya ve İran arasında yukarıda belirtilen anlaşmaları geçerli kılmaktadır. Bu anlaşmaların hiçbirisi Hazar'ın sınırlarının çizilmesiyle ilgili herhangi bir resmi hüküm içermediğinden Rusya ortak egemenlik çözümü için kendi argümanının meşru haklılığını öne sürmektedir.

Hazar Denizi'nin statüsüyle ilgili bugünkü sorunla ilgili uluslararası antlaşmaların analizine göre her iki tarafın kendi argümanı için meşru temele sahip olduğu açıktır. En önemlisi karasularının tam egemenliğini ve de sektörel bölünmesini destekleyen birçok tarihi örneğin varlığıdır.

ORTAK EGEMENLİK ÖRNEKLERİ

Uluslararası ilişkilerde ortak egemenlik rejimi genel olarak "condominium" (ortak mülkiyet) şeklinde belirtilir. Böylece Rusya bölünemez Hazar Denizi'nin eşit paylaşımına dayalı ortak mülkiyet fikrini ileri sürmektedir. Uluslararası hukukta kapalı bir su kütlesi üzerinde ortak mülkiyete sadece bir tane önemli emsal vardır: El Salvador, Handum ve Nikaragua arasında Fonseca Körfezi'nin paylaşımı. Her ne kadar ortak mülkiyet genelde ilgili taraflar arasındaki anlaşmayla ifade edilerek oluşturuluyorsa da Fonseca Körfezi örneğinde ortak mülkiyet Uluslararası Adalet Divanı'nın bir kararının sonucu gerçekleşmiştir. Bu kararın nedeni Körfez'in eskiden tek bir devlete -İspanya- ait olması ve uzun bir süredir bütün bir su kütlesi olarak değerlendirilmesidir. Mahkeme halef devletlerin ortaya çıkmasını takiben bu bütünlüğün bozulmasında bir avantaj görmemiştir (20). Bu örnek eski Sovyetler Birliği'nin yerine geçen devletlerin ortaya çıkışıyla Hazar'daki duruma çok benziyor ancak bütün Hazar'ın tek bir devlete ait olmaması nedeniyle farklılık arzetmektedir.

SEKTÖREL BÖLÜNME ÖRNEKLERİ

Azerbaycan'a göre her bir ülke Hazar Denizi'nin beş kıyı devleti arasında bö-

lünerek oluşturulacak Hazar'ın karasal sektörü üzerinde münhasıran egemenlik hakkına sahiptir. Her ne kadar Bakü Rusya'nın Hazar'ı bir karasal göl olarak değerlendirmesi argümanını reddetse de göllerin iki veya daha çok devlet arasında bölünmesiyle ilgili örnekler de çoktur. Çok iyi bilinen örnekler şunlardır: Victoria Gölü (Kenya/Tanzanya/Uganda), Malawi Gölü (Malawi/Mozambik), Büyük Kuzey Amerika Gölleri (Kanada/Birleşik Devletler), Ceneva Gölü (Fransa/İsviçre). Hazar'ın bu şekilde bölünmesine yönelik engeller yoktur (21).

Azerbaycan ayrıca Rusya ve İran arasındaki anlaşmaların Deniz'in Rusya tarafından zaten bölünmüş olduğunu ileri sürerek Hazar'ın bölünmesini yasakladığı argümanını reddetmektedir. Bu nokta çeşitli yorumcular tarafından şu şekilde ifade edilmiştir.

1950'lerin başında Sovyet yetkilileri Hazar Denizi'ni sektörlere bölmüştür. Bu yaklaşım hem merkezi Sovyet hükümetinin ve de enerji (petrol ve doğal gaz), ekonomi (balıkçılık), ve ulaşım alanları dahil Hazar'da faaliyette bulunan pek çok ayrı bakanlığın eylemlerinde açıktır. Rusya ve İran Hazar Denizi'ni benzer şekilde bölgelere bölmüşlerdir... Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, yeni oluşan devletlerin liderleri Sovyet döneminde oluşturulan ulusal sektörlere göre Hazar Denizi'nin bölünmesini tanıyan bir anlaşma imzaladılar. Bu yeni bağımsız ulusal sektörler SSCB'de varolan eski cumhuriyet sektörlerine uygundur (22).

Hazar'ın statüsüyle ilgili Azerbaycan'la girdiği polemikte 1921 ve 1940 antlaşmalarını gündeme getiren Rus Dışişleri Bakanlığı bazı nedenlerle diğer bir belgeyi gözden kaçırmaktadır. 1992'in başında, SSCB'nin çöküşünden sonra, Petrol Sanayisi Bakanlığı yeni oluşan devletler arasında Hazar'daki petrol sahalarının bölünmesiyle ilgili bir direktif yayınlamıştır (23).

Moskova ayrıca Hazar Denizi'nin tabanını ayrı ulusal enerji sektörlerine bölmüştür ve Rusya Enerji Bakanlığı bu bölünmeyle ilgili anlaşmalar imzalamıştır (24).

Bu fikirlere dayanarak Hazar'ın sektörel bölünmesine karşı olan bugünkü Rus politikası Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından hem önce hem de sonra Moskova tarafından ortaya koyulan örnekleri görmezlikten gelmektedir.

Hazar Denizi'nin statüsü üzerindeki tartışmalar için yeterli yasal bahaneler ve örnekler varsa da, Hazar'ın kendi statüsüne dayanarak bölünüp bölünemeyeceği şeklindeki bugünkü tartışmanın çerçevesi yanlış oluşturulmaktadır. Hazar'ın bir deniz mi yoksa göl mü olduğu sorusu gerçek so-

runun çerçevesini doğru bir şekilde çizmektedir: Eski Sovyetler Birliği cumhuriyetleri kendi kararlarını Rusya'dan bağımsız alabilecekler mi? Bu soruyu cevaplamak, devam eden Hazar'ın statüsü tartışmasının gerçek nedenleri ve yansımalarını ortaya çıkaracaktır.

STATÜ SORUNUNUN YANSIMALARI

Azerbaycan ve Kazakistan için Hazar enerji kaynaklarının geliştirilmesi önem taşımaktadır. İki ülkenin de kendi ekonomisini yeniden inşa etmeye ve iç istikrarı sağlamaya yardım edecek sermayeye çok ihtiyacı vardır. Azerbaycan ayrıca Dağlık-Karabağ çatışmasından kaçan bir milyon mülteci sorunuyla karşı karşıyadır (25). Böylece Azerbaycan ve Kazakistan petrol gelirinin ve Batı yatırımının ülkelerine hızla akmasını acil olarak istemektedirler.

Rusya ve İran ise diğer yandan Hazar'ın gelişmesi için herhangi bir acelecilik içinde değildirlir. Rusya Sibiry'a da zengin enerji rezervlerine sahiptir ve Hazar'daki kendi sektörü kaynak bakımından nispeten zayıftır. İran'ın Hazar kıyısında büyük rezervlere sahip olduğuna inanılmaktadır ancak bu kaynaklar Hazar'ın derin kısımlarındadır ve bu da çıkarma işlerini geciktirebilir (26). Üstelik Tahran önümüzdeki yıllardaki uluslararası yatırımı garantileyecek derecede Basra Körfezi'nde esaslı rezervlere sahiptir.

Hazar'ın statüsü tartışmasında her iki taraf için neyin önemli olduğunu inceleyerek tarafların niçin kendi politikalarına yapıştığını açıkça görürüz. Büyük ve kolay işletilebilir rezervler ve acil sermaye ihtiyacı ile Azerbaycan ve Kazakistan kaynaklarını zamanında işletilebilmek için kendi sektörleri üzerinde egemenlik kurma arzusunadrlar. Rusya ve İran ise diğer yandan kendi Hazar rezervlerini çıkarmak için acele etmemektedirler ve böylece Deniz'in sektörel bölünmesine karşı çıkarken değişik saiklere sahiptirler.

RUSYA'NIN SAİKLERİ

Rusya'nın Hazar'ın sektörel bölünmesini yasaklamak için ileri sürdüğü resmi argüman bölünmenin doğal çevreye zarar vereceğidir. Moskova Hazar Denizi'nin korunması gereken çok hassas eşsiz bir ekosisteme sahip olduğunu iddia etmekte ve eğer Hazar sektörleri bölünecek olursa bunun neden olacağı zararlı çevresel kirlenmeden korunması gerekecek olan bir balıkçılık sanayisinin varlığını gündeme getirmektedir. Ortak kontrolün Deniz'in doğal kaynaklarının özellikle de Rusya ve İran arasındaki antlaşmalarca güvence altına alınmış ba-

lıkçılık haklarını daha iyi koruyacağı iddia edilmektedir. Rusya'nın çevreyi korumak için ortaya çıkan bu yeni arzusu bugün için ironik gözükmektedir çünkü Sovyet dönemi boyunca Moskova'nın korumasında Hazar Denizi dünyadaki çevre açısından en tehlikeli bölgelerinden birisi olmuştur. Gerçekten Azeri bilimadamlarına göre "Bakü ve Sumgait'i içeren Apşeron Yarımadası ve Hazar Denizi şiddetli hava ve su kirlenmesi nedeniyle ekolojik açıdan dünyanın en harap bölgesidir." (27)

Her ne kadar Rusya Hazar'ın statüsüyle ilgili tutumunu Deniz'in çevresel sağlığı kaygısını destekleme çerçevesinde çizmeye kalkışıyorsa da, Moskova'nın resmi açıklamaları statü sorunundaki gerçek amaçlarını göstermektedir. Gerçekte Rusya güney cumhuriyetlerinde hakim güç olarak rolünü sürdürme hedefini geliştirmek için Hazar üzerinde ortak egemenlik fikrini ileri sürmektedir.

Rusya'nın eski SSCB cumhuriyetlerine yönelik politikası Monroe Doktrini'nin Rus versiyonudur. Moskova post-Sovyet alanı kendi nüfuz alanı içinde, kendi koruması altında ve diğer ülkelere kapalı alan olarak değerlendirmektedir. Rusya özellikle bir çok nedenden ötürü güney cumhuriyetlerinde hakim güç olarak durma ihtiyacını hissetmektedir. Bir yanda Moskova eğer eski Sovyetler Birliği'nin güney cumhuriyetlerinde kendi kontrolünü tamamen kurarsa ayrılıkçı duyguların Rusya'nın büyük Müslüman nüfusu arasında yayılacağından korkmaktadır. Rusya'nın böylece ayrılıkçı akımları kontrol etme gücü azalabilir.

Diğer yanda Rusya, Avrasya'da bir büyük güç statüsünü, Orta Asya ve Transkafkasya'da devam eden hegemonyasıyla ilişkilendirmektedir. Böylece "Hazar'ın bir göl olarak statüsünün korunmasında en büyük çıkara sahip ülke Rusya'dır çünkü böyle zengin doğal kaynaklara sahip bir bölge üzerinde kontrol kaybının Moskova için Orta Asya'daki nüfuzunun kaybı anlamına gelebilir." (28) Rusya'nın Hazar'ın sektörel bölünmesini önleme girişimi birbirini tamamlayan iki stratejiyle güney cumhuriyetlerindeki Rus hakimiyetini devam ettirmeyi ve güçlendirmeyi hedeflemektedir.

İlk olarak Moskova Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın kendi kaynaklarını geliştirme kararlarını kendilerinin verebilmesi gücünü ortadan kaldırmak istemektedir. Hazar üzerindeki ortak hakimiyet en büyük bölgesel aktör Rusya'ya Deniz'in enerji rezervlerinin işletilmesinde en büyük gücü sağlayacak ve eski cumhuriyetlerin bağımsızlık statüsünü zayıflatabilecektir. İkinci olarak ortak egemenlik Rusya'nın nüfuz alanındaki bölgeye Batı'nın ekonomik ve siyasi yerleşmesini engellemeyi amaçlamaktadır. Moskova Batılı petrol şir-

ketlerince gerçekleştirilecek bir yatırım patlamasının güney cumhuriyetlerinde büyük bir Batılı siyasi varlığa kapıyı açacağından korkmaktadır. Bir yorumcuya göre, "sadece bir çözüm Rusya'yı memnun eder- Hazar'da üstünlük... Eğer Rusya Hazar üzerinde hakim nüfuzunu kullanmazsa, 10-15 yıl içinde Rus değil hemen hemen bütünüyle Batılı olan şirketler bölgedeki petrolü çıkartıyor olacaktır." (29)

Hazar Denizi statüsü sorununda Moskova'nın tutumunun bölgedeki Rus hakimiyetini arttırmayı amaçladığı çok belirgin değilken, Rus politikalarının özü, Rusya'nın Hazar ve çevresindeki bütün eylemlerini gözönüne aldığımızda oldukça belirginleşir.

Rusya'nın güney cumhuriyetleri üzerinde hakimiyetini devam ettirme çabasının önemli bir unsuru Hazar petrolünün ihracatı üzerinde monopol kurmak için yürüttüğü koordineli kampanyadır. Coğrafi gerçekler petrolün dünya piyasalarına Akdeniz veya Basra Körfezi'ndeki liman tesislerine boru hattıyla getirilerek ulaştırılabileceğini göstermektedir. Rusya böyle bir boru hattının kontrolüyle yalnızca dünya petrol arzını etkilemekle kalmıyacağını ayrıca Hazar devletlerini siyasi olarak olmasa da ekonomik açıdan kontrol edebileceğini anlamıştır.

Moskova Hazar petrolünün Rusya'nın Karadeniz'deki limanı Novorossisk'ten Bakü'ye var olan boru hattıyla ulaştırılması için yoğun şekilde lobi yapmaktadır. Rusya'nın Çeçenistan'daki savaşı, Bakü-Novorossisk boru hattının Çeçenistan'dan geçen bölümü üzerinde kontrolü sağlama çabası içinde görülebilir. Rusya Ekim 1995'te Azerbaycan ve uluslararası petrol şirketlerinin oluşturduğu konsorsiyumun erken Azeri petrolünün Ağustos 1997'de başlamak üzere Rus boru hattıyla ihraç edilebileceğini ilan ettiğinde bir zafer kazanmıştır. Erken petrolün bir kısmı da Gürcistan üzerinden batı boru hattıyla taşınabilecektir (30). Ancak Gürcü boru hattının büyük bir bölümü henüz inşa edilmedi ve öngörülen inşa zamanı yaklaşık 275 milyon dolarlık maliyetle iki yıldır (31). Rusya böylece kendi kalkınmasının önem taşıyan ilk devrelerinde Azerbaycan petrolünün tek sevk imkanına sahip olacaktır. Moskova'nın Hazar petrol gelişmelerindeki eli Mart 1996'da Kazakistan'ın Tengiz sahasından bir boru hattının Novorossisk'e ulaştırılabileceğini ilan ettiğinde daha da güçlenmiştir (32).

Rusya ayrıca Hazar petrolünün taşınması içinde monopol kurabilmek için bütün bölge boyunca faaliyette bulunmaktadır. Her ne kadar Moskova'nın bir Gürcü boru hattının yapılmasını bunun yüksek yapım maliyetini ve uzun inşa süresini öne sürerek engellemek istemesi başarısız olmuşsa da (33), Rusya bu

zayıf ve bölünmüş cumhuriyet üzerinde esaslı bir nüfuza sahiptir. Rus barış gücü kuvvetlerinin Gürcistan'ın ayrılıkçı Güney Osetya ve Abhazya bölgelerindeki varlığı ve 1994 yılında imzalanan bir anlaşmaya göre Gürcistan da iki Rus askeri üssünün kurulması, Moskova'ya Tiflis'in kendi başına kendi çıkarları için hareket etmesini engelleyecek imkanları sunmaktadır. Rusya açıkça Gürcistan üzerinde otorite kurmak suretiyle boru hattı üzerinde de söz sahibi olmak istemektedir.

Hazar petrolünün taşınmasında bir monopol oluşturma çabalarına ek olarak Rusya'nın güney cumhuriyetlerinin iç işlerine karıştığından şüphe edilmektedir. En kayda değer şüphelerden birisi, Moskova'nın hem Azerbaycan hem de Gürcistan'da gerçekleşen bir dizi darbe ve başkanlara karşı suikast girişimlerinden dolayı suçlanmasıdır (34). Rusya'nın ayrıca bölgeyi ve bölgenin petrol zenginliğini kontrol etmeye yönelik uzun dönemli stratejisinin bir parçası olarak iç çatışma tehlikesini kullandığından şüphelenilmektedir. Moskova Dağlık Karabağ çatışmasını ve Abhazya'daki ayrılıkçı şiddeti Azerbaycan ve Gürcistan'ı zayıflatmak ve parçalamak için kullandığı yolunda sayısız kere suçlanmıştır (35).

Rusya'nın üstesinden gelmesi gereken önemli bir engel Türkiye'nin Hazar'daki faaliyetleridir. Erken Azeri petrolünün hem Rusya hem de Gürcistan üzerinden taşınmasını içeren Ekim 1995 kararı Moskova için bir başarı olarak değerlendirilmekteyken, iki hatlı boru hattı planı uzun dönemli Hazar petrolünün ihracı için sadece geçici bir adımdır. Türkiye hem Azeri hem de Kazak petrolünün sürekli taşınması için Akdeniz kıyısındaki Ceyhan petrol terminali tesislerine bir boru hattının yapılması için sürekli lobi yapmıştır. Her ne kadar Azerbaycan ve Batılı konsorsiyum bir Türk boru hattını olumlu değerlendiriyorsa da, Rusya böyle bir seçeneğe güçlü biçimde karşı çıkmaktadır ve Rusya'nın nüfuz alanındaki bu hayati önemdeki bölgede, Türkiye'nin sızma girişimlerini bertaraf etmek için önlemler almıştır.

Eylül 1994'te Azerbaycan'ın ilk önemli petrol anlaşmasının sonuçlanmasından kısa bir süre sonra Moskova Türkiye'nin doğusunda devam eden Kürt ayaklanmasının arkasındaki örgüt Kürdistan İşçi Partisi'ne (PKK) desteğini hızlandırmıştır. PKK liderlerine Rusya'nın başkentinde yıllık konferanslar düzenlenme izni verilmiş (36) ve 1996 sonbaharında Rusya'da bir gerilla eğitim merkezi olarak kullanılmak üzere oluşturulmuş olduğu söylenen bir kültür merkezi açılmıştır (37).

Rusya'nın Hazar ve çevresinde hakim güç olma stratejisinin son bir unsuru bölgede Rus şirketlerinin yatırımını teşvik etmektir. Rusya'nın Azerbaycan, Ka-

zakistan ve Türkmenistan'ın imzaladığı enerji kaynaklarıyla ilgili anlaşmaları tanımamayı Hazar'ın statüsüyle ilgili politikasına rağmen, Moskova Hazar havzasında Rus şirketlerinin yoğun yatırım işlerini desteklemiştir. Gerçekten Rus hükümeti ile petrol devi LUKoil arasında yakın bir stratejik ortaklık ortaya çıkmıştır (38).

Uzun dönemli, sıfır faizli borç olarak vergi ödemelerinin ertelenmesine karşılık LUKoil Moskova'nın gündemine Hazar'ı sokmuştur ve Azerbaycan ve Kazakistan'daki Batılı petrol projelerinde milyar dolarlık pay elde etmiştir (39). Hazar'da bütün hidrokarbon çıkarım işlerinde hükümetin oluşturduğu koordinatör olarak LUKoil, Rusya'nın bölgesel petrol çıkarımının ekonomik faydalarını toplayacağını garanti etmiştir (40). Daha da önemlisi, Hazar petrol sözleşmelerinde pay elde etmesi Rusya'ya bölgesel enerji kalkınmasının hızını ve yönünü kontrol etmesinde nüfuz kazandıracaktır. Böylece, Hazar'ın sektörel bölünmesine karşı politika izlerken, Rusya kendi bölgesel çıkarlarına uygun şekilde Hazar petrol gelişimini etkileme gücüne kavuşabilir.

Rusya Hazar'daki durumu çok ciddiye almaktadır. Moskova 5 Ekim 1994'de Birleşmiş Milletler'de Deniz Hukuku'nun diğer denizlerle doğal bağlantısı olmadığından Hazar'a uygulanamayacağını, Hazar'ın yasal rejimini belirleyen İran ile yapılmış olan Sovyet dönemi anlaşmalarının yürürlükte olduğunu ve böylece ortak kullanımın tek çözüm olduğunu açıklayan bir memorandum yayınlamıştır. Memorandum ayrıca herhangi bir Hazar devletinin tek taraflı eyleminin kabul edilemeyeceğini bildirmiş ve şu deklarasyonla bitmiştir:

Hazar Denizi'yle ilgili tek taraflı bir eylem hukuk dışıdır ve yasal düzeni sağlamak ve tek taraflı eylemlerinin sonuçlarını gidermek için gerekli ve uygun önlemleri alma hakkını kendisine saklayan Rusya Federasyonu'nca tanınmayacaktır. Bu tür olayların bütün sorumluluğu, büyük maddi zarar da dahil, tek taraflı eylem kalkışının olacaktır ve böylece Hazar Denizi'nin yasal durumuna ve uluslararası anlaşmalara göre üstlendikleri yükümlülüklerine saygısızlıklarını göstermiş olacaklardır.

Rusya'nın denetiminde bir göl olarak Hazar'ın statüsünü sürdürmek için bu açık güç kullanma tehdidi Moskova'nın konuya verdiği önemi teyid etmektedir.

İRAN'IN SAIKLERİ

Rusya gibi İran da Hazar Denizi'nin sektörel bölünmesine güçlü biçimde karşı çıkmaktadır. Tahran Orta Asya ve Transkafkasya'da büyük bir Batılı - özellikle Amerikan- nüfuz ve siyasi varlığının ortaya çıkmasını istememektedir.

İran'ın görüşüyle ortak egemenlik Hazar'ın Batılı petrol şirketleri ve hükümetlerince istilasını durdurabilir ve Tahran'a bölgede ağırlıklı bir rol kazandırabilir.

Hazar statüsü sorununda İran'ın tutumu her ne kadar Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan tarafından imzalanan petrol sözleşmelerini tanımamak ise de İran şirketleri Rus şirketlerinin Hazar'ın petrol ve gaz kaynaklarının çıkartılmasında kendi çabalarına katılmasına göz kırpmaktadır. Gerçekten Amerikan hükümetinin Amerikan şirketlerinin ve yan kuruluşlarının İranlı şirketlerle iş yapmasını yasaklayan politikasına rağmen, Tahran ABD firmalarının dahil olmadığı uluslararası konsorsiyuma katılarak Hazar'ın enerji kaynaklarının geliştirilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Azerbaycan 4 milyar dolarlık Şah Denizi anlaşmasını bilinçli biçimde yaparken ABD petrol firmalarını dışarda tutmuş ancak İran'a yüzde on pay vermiştir (42). Tahran ayrıca Hazar devletleriyle ikili anlaşmalar imzalayarak ABD'nin uyguladığı kısıtlamaları aşmıştır. Ağustos 1996'da örneğin İran ve Kazakistan önemli bir petrol trampa anlaşması imzalamışlardır. Anlaşmaya göre Kazakistan yılda iki milyon metrik ton ham petrolü kuzey İran'a gönderecek, İran da eşit miktarda ürünü İran'ın Basra Körfezi'ndeki İran gemileriyle gönderecektir (43).

Her ne kadar ABD politikası Tahran'ın Hazar'daki en büyük petrol işi ve boru hattı projelerine katılmasını önlemişse de, İran bölgede önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. İran'ın faaliyetleri, İran Hazar'daki kendi sektöründe veya başka bir yerde büyük petrol ve gaz rezervlerine sahip oldukça daha az ekonomik içerikli olacaktır. Tahran böylece Hazar'ın statüsünde Rusya'yı desteklemesini ve aynı zamanda Hazar'ın enerji işlerine katılımını Türkiye ve Batılı ülkelerin pahasına Orta Asya ve Transkafkasya'da kendi nüfuzunu arttırmasının bir aracı olarak görmektedir.

SON GELİŞMELER VE ABD'NİN POLİTİKASI

Her ne kadar Hazar'ın sektörel bölünmesine karşı Rusya'nın muhalefeti iki yıldan çok sürmese de Moskova'nın tutumu 1996 yılında "Deniz'in bölünmesi durdurulamaz...Tek sorun bu bölünmenin nasıl gerçekleştirileceğidir." (44) anlayışının benimsenmesiyle değişmeye başlamıştır. 12 Kasım 1996'da Rusya her bir ülke için 45 millik münhasıran off-shore ekonomik bölgenin tanınması fikrini ortaya atmıştır. Rusya ayrıca delme işlerinin başlamış olduğu 45 millik limitin ötesindeki petrol ve gaz rezervleri üzerinde ulusal yetkiyi tek-tek ülke temelinde tartışmaya istekli olduğunu açıklamıştır. Diğer bütün rezervler beş

Hazar devletinin ortak şirketleri vasıtasıyla "ortak mülkiyet" altında olabilir. Bu teklif ayrıca kıyı devletlerine gelecekteki petrol ve gaz sözleşmelerinde Hazar bölgesi devleti olmayan katılımcıların önünde, enerji sahalarının geliştirilmesinde ilk hakkı veren "çifte-teklif sistemini" içermektedir (45).

Ortak egemenlik Rusya'ya diğer kıyı ülkelerinin mineral kaynaklarında bir pay verebilir ve Moskova'yı hem Rusya üzerinden boru hatlarıyla ihraç etme gereği ve hem de Hazar petrolü ve gazını üretme ve pazarlamayla ilgili herhangi bir kararda kendi çıkarlarını arttıracaktır. Bu durum ayrıca Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın Batılı şirketlerle iş yapma yeteneğini kısıtlayabilir. Jamestown Vakfı bu teklifi şu şekilde değerlendirmiştir: "Hazar Denizi'nde yasal tahribat yapılabilir. Azeri, Kazak ve Türkmen petrol ve gaz rezervlerinde ayırıcı çizgiler çekmek, siyasi zorluklar çıkarabilir ve açıkça Batılı yatırım caydırabilir" (46). Bakü'nün petrol zenginlikleri 45 millik bölgenin ötesinde yer aldığından Azerbaycan bu anlaşmayı imzalamayan tek kıyı ülkesi olmuştur (47).

Birleşik Devletlerin bu teklife cevabı ABD'nin BDT Özel Büyükelçisi James Collins'in Azerbaycan Başkanı Haydar Aliyev'e bir mesajıyla gelmiştir. Bu mesaj Washington'un "kendi şirketlerine desteğini ve Hazar Denizi'nin sektörel bölünmesi fikrini canlı tuttuğunu göstermiştir." (48) Bu cevap pek çok uzmana sürpriz olarak gelmiştir çünkü ABD'nin eski Sovyet devletlerinin Moskova'dan kopmasını görmek ile piyasa ekonomisine dayalı demokrasiye yönelik Rus reformlarını destekleme arzusunu dengelemeyi amaçlayan bölgesel politikasına uygun değildi.

ABD'nin bu tür bir dengeyi sağlama çabaları Ekim 1995'deki boru hattının rotasıyla ilgili kararda çok açıktı. Rusya'yı kendisinden uzaklaştırmaktan kaçınmak isteyen Başkan Clinton erken Azeri petrolünün ihraç için iki hatlı bir çözüm yönünde lobi yaptı (49). Bu plan Moskova'yı Hazar kaynaklarının taşınması işine katmayı ve aynı zamanda Azerbaycan'a Rusya dışı bir boru hattı alternatifi sağlamaktaydı.

ABD'nin Hazar'ın sektörel bölünmesi yönündeki tutumu-Rusya'nın bu konudaki tutumuna doğrudan ters- Washington'daki bir politika değişikliğini açıkça göstermektedir (50). Yıllık altı milyar varil ham petrol tüketicisi olan Birleşik Devletler sahip olduğu zengin enerji potansiyeli nedeniyle Hazar Denizi'yle artan bir şekilde ilgilenmeye başlamıştır. Bazı uzmanlar Hazar'ın Batı için ikinci en büyük enerji sağlayan bölge haline gelebileceğini ve böylece bugünkü Basra Körfezi petrolüne bağımlılığın azalacağını öngörmüşlerdir.

Bu potansiyelin farkında olmak şüphesiz ki Washington'un Hazar'ın sektörel

bölünmesi yönündeki son zamanlardaki politikasının arkasındaki itici güçtür. Birleşik Devletler Hazar'ın kıyıdaş ülkeler arasında bölünmesinin Hazar'ın enerji zenginliklerinin zamanında ve hassas şekilde çıkarılmasını kolaylaştıracağına inanmaktadır. Ancak ABD'nin Rusya'yla uzlaşma politikasının ışığında Washington'un Hazar'a yeni yaklaşımıyla Clinton yönetiminin gerçekten Moskova ile bir karşı karşıya gelmeye hazır olup olmadığı zaman içinde görülecektir.

SONUÇ

Hazar Denizi statüsü çatışmasının temel nedeni jeopolitiktir. Rusya sadece Hazar'da enerji açısından zengin bir sektöre sahip olmadığı için değil ayrıca Transkafkasya ve Orta Asya üzerindeki nüfuzunu kaybedebileceği nedeniyle korku içindedir. Bu durum Rus politikalarının bölgedeki Batı nüfuzunu sınırlamaya ve Rus kontrolünü ilerletmeye yöneltmiştir.

Eski SSCB'nin güney cumhuriyetlerinin gelecekteki bağımsızlığı gündemdedir. Bu ülkeler tam anlamıyla bağımsız hale gelebilmek için kendi seçimlerini yapmak zorundadırlar. Kendi kararlarını almak ve Hazar'ın kalkınmasından gelir kapmak için sahip oldukları tek yol Hazar'ın sektörlerle bölünmesi hususunda anlaşabilmeleri olacaktır. Eğer Hazar'ın ortak kontrolünde anlaşılırsa gerçekte Rusya'nın isteğine boyun eğmiş olacaklardır.

Son gelişmeler göstermektedir ki Moskova sektörlerle bölünmesi konusunda yumuşamaktadır. Bu sorun üzerinde bir uzlaşma sağlamak için umut verici bir adımdır ancak Rusya'nın bölgedeki nüfuzunun kaybolmasına yol açabilecek bir çözümü kabul edeceği ihtimal dışıdır. Birleşik Devletlerin yaptığı son açıklamalar Washington'un gelecekte Hazar sorunlarına daha çok karışacağını göstermektedir. Dünyanın iki büyük gücünün ve bu iki gücün müttefiklerinin ilgileri artan bir şekilde Hazar üzerinde yoğunlaştıkça Merkezi Avrasya'da petrol ve nüfuz için oynanan yeni "Büyük Oyun"daki hamleler giderek artacaktır.

Hazar Denizi'nin global siyasetteki önemi şu ifadeyle özetlenebilir:

Hazar sorunu eski SSCB toprakları üzerindeki en önemli jeopolitik sorunlardan birisidir. Dünyanın büyük güçlerinin çıkarları burada iç içe geçmiştir. Stratejik açıdan önemli petrol sahaları ve balık stokları buradadır. Hazar devletleri (Rusya dahil) için hayati önemdeki petrol ve doğal gaz boru hatları bölgeden çıkmaktadır... Sadece petrol görevlileri ve diplomatlar değil kültürler ve jeopolitik yönelimler de burada çarpışmaktadır. Statüko uzun süre devam ettirilemez. Tek sorun kimin statükoyu değiştirip ve kimin bundan faydalanacağıdır (51).

Gerçekten Hazar'daki statükoyu kimin değiştireceği ve kimin bundan fay-

dalacağı sorununun 21.yüzyılda bölge ve dünya için uzun dönemli yansımaları olacaktır.

DİPNOTLAR:

1. Robert Barylski, "Russia, the West, and the Caspian Energy Hub." **Middle East Journal** (Vol. 49, No. 2, İkbahar 1995); 218.
2. Dev George, "Caspian Equal to Mideast Gulf". **Offshore** (Mart 1996): 36.
3. "New Consortium to Look for Caspian Oil", **United Press International** (26 Ekim 1996).
4. Gregory F. Ulmishek and Charles D. Masters, "Oil. Gas Resources Estimated in the Former Soviet Union" **Oil and Gas Journal** (Vol. 17, No. 26, 13 Aralık 1993): 62.
5. **Segodnya**, 8 September 1995, in Foreign Broadcast Information Service- Central Eurasia (hereafter FBIS-SOV), #95-188-S (28 Eylül 1995): 10.
6. Heiko Pleines. "Major International Projects in the CIS, Part I: Central Asia", **Pipeline News** (No. 3, 2-8 Mart 1996); and Liz Fuller, "Azerbaijan Signs Another Oil Contract", **OMRI Daily Digest** (Vol. 2, No. 241, 16 Aralık 1996).
7. George, a.g.m., s.36.
8. Pleines, a.g.m.
9. Bhavna Dave, "Kazakhstan Reports Huge Offshore Oil Reserves", **OMRI Daily Digest** (Vol. 2, No. 125, 27 Haziran 1996).
10. Türkmenistan Haziran 1996'da kendi Hazar sektörünü geliştirmede yabancı ortaklar seçmek için bir ihale yapabileceğini açıklamıştır. Jennifer DeLay, "Turkmenistan Opens Bidding for Caspian Sea Development", **Pipeline News** (No. 16, 8-14 Haziran 1996).
11. **Ibid.**
12. Jennifer Dealay, "Construction of Turkmen-Iranian Gas Pipeline Starts." **Pipeline News** (No. 32, 5-11 Ekim 1996).
13. Clive Schofield and Martin Pratt, "Claims to the Caspian Sea", **Jane's Intelligence Review** (Şubat 1996): 76.
14. Scott Horton and Natik Mamedov, "Investment in Azerbaijan's upstream Requires Attention to Legal Details", **World Oil** (Nisan 1996): 88.
15. Dış politikada tarafsızlık politikasını koruyan Türkmenistan statü sorununda kesin bir tavır takınmaktan kaçınmıştır. Pratikte, kendi kıydan uzak rezervlere uluslararası yatırımı çekme uğraşısı sektörel yaklaşımı ortaya koyuyor ancak Türkmenistan bu konuda Moskova ve Tahran'y kendinden uzaklaştırmaktan da kaçınmıştır. Kasım 1996'da Türkmenistan Hazar kaynaklarını geliştirmek için ortak bir şirketin kurulmasıyla ilgili Rusya ve İran'la bir memorandum imzalamıştır. Bruce Pannier, "Turkmenistan, Russia, Iran Sign Agreement", **OMRI Daily Digest** (Vol. 2, No. 220, 13 Kasım 1996).
16. Annick de Marffy-Mantuano, "Current Development: The Procedural Framework of the Agreement Implementing the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea," **American Journal of International Law** (Vol. 89, No. 814, Ekim 1995).
17. Schofield ve Pratt, a.g.m., s.77.
18. **Ibid.**, 78.
19. Antlaşmalar Hukuku ile ilgili Viyana Sözleşmesi'nin 62.Maddesi bir antlaşmanın nasıl geçersiz hale gelebileceğinin koşullarını göstermektedir:
1-Bir antlaşmanın sonuçlandığı zamanda var olan gelişmelerle ortaya çıkan temel bir de-

ğişiklik gibi ve taraflarca önceden öngörülemediği gelişmeler tarafların antlaşmadan çekilmesi veya antlaşmanın geçersiz hale gelmesi için şu durumlar haricinde neden olarak ileri sürülemez:

- a) bu tür gelişmelerin varlığı antlaşmayla yükümlü tarafların rızasının esaslı bir temelini oluşturuyorsa; ve
- b) bu değişikliklerin etkisi antlaşmaya göre yerine getirilmesi gereken yükümlülüğün derecesini temelinden değiştirecekse.

20. Schofield ve Pratt, a.g.m., s.78.
21. **Ibid.**, 78.
22. Aleksandr Akimov, "Oil and Gas in the Caspian Region: An Overview of Cooperation and Conflict." **Perspectives on Central Asia** (Haziran 1996).
23. Aidyn Mekhtiyev, "Chemomyrdin Has No Complaints Against 'Contract of the Century,'" **The Current Digest of the Post Soviet Press**. (Vol. 46, No. 41, 9 Kasım 1994), 26.
24. Barylski, a.g.m., s.219.
25. Elizabeth Fuller, "Between Neo-Stalinism and Democratization," **Transition** (Vol. 2, No. 18, 6 Eylül 1996), 36.
26. Robert B. O'Connor Jr., Richard A. Castle, and David R. Nelson, "Future Oil and Gas Potential in Southern Caspian Basin, **Oil & Gas Journal** (3 Mayıs 1993), 118.
27. Quoted in Central Intelligence Agency, **The World Factbook 1993-1994** (Washington, D.C.: Brassey's, 1993), 24.
28. Mekhman Gafarly, "Moscow's Stand on Caspian Sea International Status Analyzed," **FBIS-SOV**-95-245-S (21 Aralık 1995), 13.
29. **FBIS-SOV**, #95-188-S, 10.
30. Bhushan Bahree and Anne Reifenberg, "Russia Wins the First Round in Battle to Control Oil Flowing From Caspian", **Wall Street Journal** (9 Ekim 1995), A8.
31. "British Company to Construct Azeri Pipeline", **Segodnya**, 7 Ağustos 1996.
32. Bhavna Dave, "Russia, Kazakhstan, and Oman Sign Final pipeline Deal," **OMRI Daily Digest** (Vol 2, No. 51, 12 Mart 1996).
33. Rusya'nın çabalarına rağmen yılın sonuna kadar Gürcü boru hattının yapımına bağlamak için Ağustos 1996'da bir İngiliz mühendislik firmasıyla sözleşme imzalanmıştır. **Segodnya**, 7 Ağustos 1996.
34. Bakuniz, Michael P. Croissant, "Oil and Russian Imperialism in the Transcaucasus," **Eurasian Studies** (Vol. 3, No. 1, Ekim 1996), 24.
35. Jennifer Delay, "Claiming Ownership Over Part of Baku-Novorossiysk Pipeline, Lezghians demand Share of Moscow-Baku Export Deal," **Pipeline News** (No. 33, Part 1, 12-18 Ekim 1996).
36. Kelly Couturier, "Discord Between Russia, Turkey Growing," **Washington Post** (4 Aralık 1994), A44; and **Zerkalo**, 17 November 1995, in FBIS-SOV, #95-232-S (4 Aralık 1995), 1.
37. Lowell Bezanis, "PKK Camp Near Yaroslavl", **OMRI Daily Digest** (Vol 2, No. 169, 30 Ağustos 1996).
38. Rezervler bakımından 15 milyar tonluk ispatlanmış ve tahmini kontrol eden LUKoil dünyanın en büyük petrol şirkettir. Jennifer Dealay, "LUKoil Plans to Increase Investment, Expand Activities, **Pipeline News** (No. 16, 8-14 June 1996).

39. Azerbaycan'da LUKoil 8 milyar dolarlık "Yüzyılın Anlaşması"nda yüzde on paya, 4 milyar dolarlık Şah Denizi anlaşmasında yüzde on paya, 2 milyar dolarlık Karabağ anlaşmasında yüzde 32 paya sahiptir ve İnşaat sahaları projesinde de yüzde ellilik pay için müzakerelere devam etmektedir. Kazakistan'da LUKoil Tengiz projesinde yüzde beş paya ve Kazak petrolünü piyasalara ulaştıracak olan Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu'nda kotrola yetecek paya sahiptir. Heiko pleines. "LUKoil: A Company Profile", **Pipeline News** (No. 38, Part I, 16-22 Kasım 1996).
40. Rosen Vassilev, "Oil Diplomacy in the Near Abroad", **Prism** (Vol. 2, No. 9, 3 Mayıs 1996).
41. Schofield ve Pratt, a.g.m., s.76-77.
42. "U.S. Watching Iran Role in Caspian Oil", **Reuters** (5 Haziran 1996).
43. "Caspian Oil Deals Boost Iran's Central Asia Role", **Reuter** (13 May 1996); and Bruce Pannier, "Kazakhstan Oil to Run Through Iran", **OMRI Daily Digest** (Vol. 2, No. 158, 15 Ağustos 1996).
44. Georgy Bovt, "Russia, Iran Agree that Rules on Caspian Sea are Affair of Littoral States, None of Which Should Take Unilateral Steps," **Current Digest of the Post Soviet Press** (Vol. 47, No. 44, November 1995), 15.
45. "New Twist in Legal Battle Over Caspian Resources," **Fornight in Review** (Vol. 1, No. 10, Kasım 1996).
46. *Ibid.*
47. İran 10 millik bölgeyi savunmuştur; Rusya 20 mili; Türkmenistan 60 mili; Kazakistan 80 mili ve Azerbaycan bütün denizin sektörlere bölünmesini desteklemiştir. Bruce Pannier, "Caspian Sea Agreement Signed." **OMRI Daily Digest** (Vol. 2, No. 221, 12 Kasım 1996).
48. Quoted in "U.S. Official Arrives in Azerbaijan", **United Press International** (13 Kasım 1996).
49. **Rossiyskaya Gazeta**, 14 Ekim 1995, in FBIS-SOV, #95-199 (16 Ekim 1995), 28.
50. Jennifer, Delay, "US May Finally Be Taking Sides in the Dispute Over Ownership of Caspian Oil", **Pipeline News** (No. 38, Part II, 25-30 Kasım 1996).
51. **FBIS-SOV**, #95-188-S, 10.

Diller ve Milletler Ülkesi:

DAĞISTAN

Sosyo-Kültürel Bir Analiz

İsmail ÖZSOY

Kafkasya'nın kuzeydoğusunda, Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahilinde yer alan *Dağıstan*, çok renkli ve ilginç bir sosyo-kültürel yapıya ve araştırmacıların ilgisini çeken zengin özelliklere sahip bir ülkedir.

Doğduğu ilk yıllarında İslamiyet'le tanışan Dağıstan'ın tarihi Türk-İslâm tarihi ile iç içedir. Ülkenin sosyo-kültürel yapısı İslâm kültüründen çok etkilenmiştir. Osmanlılar'la beş yüz yıla yakın süren beraberlik, dağınık Dağlılar'ı birleştirip 1920'lerde onlara bağımsız bir devlet kazandırmış; ancak bu devlet, kısa bir müddet sonra Bolşevizm tarafından yıkılmıştır.

Dağıstan'da otuzu aşkın kavim yaşamakta; ülkede, bunların sayısından daha fazla, hatta yüzlerle ifade edilen sayıda dil konuşulmaktadır. Dağıstan'da nüfusun yaklaşık bir çeyreğini teşkil eden Kumuk, Nogay ve Azeriler başta olmak üzere Türk kökenli kavimler, Dağlı diğer kavimlerle sosyo-kültürel bakımdan bütünleşmiş bulunmaktadır.

Genel olarak Kafkas kavimlerinde olduğu gibi, Dağıstan'ın yerli kavimlerinin tipik yaşama alanları dağlık kesimlerdir. Derin vadilerle birbirinden ayrılmış, hatta izole edilmiş bölgelerde küçük kabile ve oymaklar halinde yaşamalarından dolayı dil, lehçe ve şive farklılıkları ve kabile milliyetçiliğinin ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak ortak fizikî şartlar tüm Dağlılar üzerinde aynı tesiri göstermiş, yaşama tarzları ve kültürleri büyük ölçüde benzerlik kazanarak bir *Dağlı kültürü* meydana gelmiştir. Sonradan Dağıstan'a yerleşen Türk, Moğol, İranlı vs. kavimler de bu kültürün etkisi altında kalmış ve karşılıklı etkileşim söz konusu olmuştur.

Bu çalışmada Dağıstan'ın, dünyanın başka hiç bir ülkesinde görülmemiş bir şekilde ilginç olan nüfus ve dil yapısı ile, diğer Kuzey Kafkas ülkelerinin de paylaştığı *Dağlı kültürü* ele alınacak; bu arada Dağıstan toplumunun dinî durumu, edebiyatı, güzel sanatları ve bugünkü eğitim-öğretim durumu incelenecektir.

* İsmail ÖZSOY, Kahramanmaraş, Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

NÜFUS YAPISI

Dağıstan'ın nüfusu, 1 Temmuz 1995 itibarıyla 2 milyonu aşarak 2 milyon 82 bine ulaşmış bulunmaktadır. Nüfusun 1 milyon 210 bini (% 58) dağ ve köylerde, 870 bini de (% 42) şehirlerde yaşamaktadır.

Dağıstan Rusya Federasyonu'na bağlı diğer cumhuriyetlerin içinde nüfusu en hızlı artan ülkedir (1). Ülke nüfusunun 1 Ocak 1994 ile 1 Temmuz 1995 tarihleri arasındaki değişimi ile köy ve şehirler arasındaki dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

TABLO 1.1: DAĞISTAN'IN NÜFUSUNDA DEĞİŞİMLER VE NÜFUSUN KÖY ve ŞEHİRLER ARASINDA DAĞILIMI (Bin Kişi)

Nüfus Sayısı	1 Ocak 1994	1 Ocak 1995	1 Temmuz 1995
Şehirli			
Genel Mevcut	831.0	869.9	872.0
Dâimi Nüfus	823.7	862.6	864.3
Köylü			
Genel Mevcut	1122.0	1197.2	1210.0
Dâimi Nüfus	1128.9	1204.1	1217.1
Toplam			
Genel Mevcut	1953.6	2067.1	2082.0
Dâimi Nüfus	1952.6	2066.7	2081.4

Kaynak: **Sotsialno-Ekonomiçeskoye Polojenie Respubliki Dagestan**, Komitet Respubliki Dagestan po gosudarstvennoy statistike, 1995, s.77.

Dağıstan nüfusunun etnik yapısı yüksek bölünmeyle karakteristik hale gelmiştir. Tarih boyunca çeşitli kavimlerin göç yolları üzerinde bulunan Dağıstan önemli bir geçit yeri olması sebebiyle muhtelif sebeplerle yurtlarını terkeden insanların bir kısmı buraya yerleşmiş, böylece ülke nüfusunun çeşitlenmesini sağlamışlardır (2).

Dağıstan'ın aşılması güç bir ülke olması, bu ülkeyi kendi topraklarından ayrılan aşiretlerin sığındığı, insanların birbirinden uzak ve ayrı kabileler halinde yaşadığı bir bölge haline getirmiştir. Öyle ki, dağlık ülke Dağıstan'ın her dağında ayrı bir kavim yerleşmiş olup, her köy başkalarının anlamadığı ayrı bir dil veya lehçe ile konuşmaktadır (3).

1897'de Çarlık Rusya'nın bir vilayeti durumunda iken 571 bin nüfusa sahip olan (4), 1926'da 1 milyon 300 bin nüfusa ulaşan (5) Dağıstan'ın 1916 yılı sayımına göre nüfusu 81 ayrı milliyetten oluşuyordu (6). Bunlardan 32'si Da-

ğıstan'ın yerli halkıydı. Dünyanın hiç bir yerinde Dağıstan gibi nüfusu az olduğu halde bu kadar çeşitli etnik grup ve milliyetin bir arada bulunduğu ülke görülmemiştir.

Dağıstan nüfusunu oluşturan bu etnik grupların çoğunluğu *Kafkas, Türk ve İranlı*'dır. Samur'dan Sulak'a kadar olan sahil düzlüğü ile Sulak-Kuma arasında ve daha kuzeydeki düzlükler tamamen *Azeri, Kumuk, Nogay, Türkmen, Kara-Papak, Kırgız..* gibi muhtelif Türk boyları ile meskündür (7).

Dağıstan'ın yerli 32 halkı içinde 11'i nüfusça diğerlerinden fazladır. Bunlar *Avarlar, Kumuklar, Darginler, Lezgiler, Laklar, Tabasaranlar, Nogaylar, Rutullar, Sakurlar, Agullar ve Tatlar*'dır (8).

Genellikle eserlerde, bu etnik gruplardan en büyüğü olarak, aralarında *Karatay, Andiler ve Didolar*'ın da bulunduğu 15 kadar alt grubu içine alan *Avarlar* gösterilmektedir (9). Dağıstan'ın dağlık kısmının batısında, Çeçenistan sınırında Ahvah, Botlıh, Gunib, Hunzah, Unsukul.. rayonlarında (ilçe) bulunan Avarlar, bugün 500 binden fazla nüfuslarıyla Dağıstan nüfusunun % 25.7'sini oluştururlar. Bu kütleyi oluşturan alt gruplar, yaşayış ve kültür farklılıklarıyla da birbirinden ayrılırlar.

Telke'nin orta bölgelerinde yaşayan *Darginler*, yaklaşık üçte ikisi dağlarda üçte biri de şehirlerde olmak üzere, 247 bin nüfusla Dağıstan nüfusunun ikinci büyük grubunu; kuzeydoğuda yaşayan ve Türk dilinin Kıpçak lehçesini konuşan *Kumuklar* (10) da 240 bin nüfusla Dağıstan'ın üçüncü büyük nüfusunu oluştururlar. Mohaçkale, Buynak, Kızlar, Yahsay ve Hasavyurt Kumukların yaşadığı şehirlerdir.

Ülkenin güneydoğu kesiminde Kurak, Süleyman Stalskiy, Magaramkent, Ahti ve kısmen Rutul ve Hiv bölgelerinde yaşayan (11) ve dördüncü büyük nüfusu teşkil eden *Lezgiler* (190 bin) (12); Khiv, Tabasaran ve Derbent bölgesindeki *Tabasaranlar* (13) (85 bin), güneydeki dağlık arazide Avarlar ile Darginler arasında yerleşmiş olan *Laklar* (84 bin), Kuma ile Terek ırmakları arasındaki Nogay çöllerinde yaşayan *Nogaylar* (70 bin) ve batıda Çeçen Cumhuriyeti'ne yakın yerlerde bulunan *Çeçenler* (60 bin) Dağıstan'da diğer önemli etnik toplulukları meydana getirmektedir.

Bunların dışında *Rutullar* (20 bin), *Agullar* (10 bin), İran asıllı *Tatlar* (14) (10 bin) ve *Sakurlar* (7 bin) gibi daha az nüfus grupları bulunmaktadır.

Müslüman olan bu etnik grupların yanında, özellikle şehir merkezlerinde önemli oranda *Rus* (250 bin), *Ukraynalı*, Tatça konuşan ve kendilerine *Yivri* ve *Cuhud* denilen *Yahudiler* ile *Ermeniler* bulunmaktadır.

Gayrimüslim olan bu son dört etnik grup umum nüfusun % 15'ini teşkil

eder. Ancak, '90'lı yılların başlarından itibaren bir taraftan Rus nüfusun merkezî Rus topraklarına doğru çekilmesi, diğer taraftan da önemli miktarda Yahudi'nin İsrail'e göç etmesi sebebiyle *gayrimüslim nüfus oranının düşmekte olduğu* görülmektedir.

Diğer taraftan, genel olarak yerli kavimlerin nüfus artışı yerli olmayanlardan daha hızlıdır. Meselâ, yerli kavimlerdeki doğum oranı Ruslar'inkinden 2.5 kat büyüktür. Bu durum sosyo-ekonomik, sosyo-psikolojik ve kültürel faktörlerden kaynaklanmaktadır. Örf-adetler, evlenmeye ve aileye verilen önem ve kadının aile ve toplumdaki rolü, yerli kavimlerdeki doğum oranının yüksek seviyelerde cereyan etmesinde etkili olmaktadır (15).

1993'te 98 bin 895, bugün 100 binden fazla nüfusuyla ülkenin ikinci büyük şehri olan Derbent'te nüfusun en büyük kısmını *Azeriler* oluşturmaktadır. Bu Azeriler'in önemli bir kısmının Türk olduğu ve Stalin zamanında kimlik belgelerindeki *Türk* lafzının değiştirilerek *Azerî* yazıldıkları, Türk ibaresinin yer aldığı eski kimlik belgelerinin hâlâ mevcut olduğu.. bu insanlar tarafından anlatılmaktadır.

Bugün Dağıstan halklarından Kumuklar, Nogaylar, Terekemeler, Azeriler, az sayıda Türkmen, Kara-Papak ve Kırgızlar Türk grubunu oluşturmakta olup, nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadırlar. Buna göre, Dağıstan nüfusunun bir çeyreğini Avarlar, yaklaşık bir çeyreğini Türkler, kalan yansını da diğer etnik gruplar oluşturmaktadır.

Dağıstanlı yazar *Bulatova* tarafından yazılmış olan kitapta ise 1988 itibariyle Dağıstan kavimlerinin genel nüfus içindeki oranları şu şekilde yer almaktadır:

TABLO: DAĞISTAN MİLLETLERİNİN GENEL NÜFUS İÇİNDEKİ DAĞILIMI

Milletin Adı	Oranı	Milletin Adı	Oranı
Kumuklar	22.6	Tabasaranlar	2.7
Avarlar	18.9	Laklar	0.9
Lezgiler	11.6	Agullar	0.3
Darginler	11.5	Ermeniler	0.3
Ruslar	9.5	Ukraynalılar	0.2
Azeriler	7.6	Rutullar	0.1
Çeçenler	6.5	Diğerleri	1.3
Nogaylar	6.0	Toplam	100

Kaynak: *Bulatova, A. G. vd., Traditsionnoye i novoye v sovremennom bite i kulture Dagestansyev, "Nauka", Moskva 1988, s.127.*

Buna göre ise, Kumuklar, Azeriler ve Nogaylar'dan oluşan Türk kökenli kavimler, toplam % 36.6'lık oranla Dağıstan'ın en büyük etnik grubunu oluşturmaktadır.

Bugün Dağıstan'da kendilerine *Terekemeler* (Terâkime=Türkmanlar) denilen ve Derbent'in kuzey tarafında yaşayan topluluğun, Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre Türkçe konuşan *Kaytaglar* olup, Tabasaranlılar'dan ibaret olduğu ve bunlara *Dağıstan Terekemesi* ve *Kara-Papak* da dendiği belirtilmektedir. Bugün Kars köylerinde *Dağıstan Kara-Papağı* Sünnî muhâcirler bulunmaktadır (16). Terekemeler bugün genel olarak on köyde toplanmış bulunmaktadırlar. Bunlar Berekey, Velikent, Cemikent, Padar, Mamedkala, Deliçoban, Selik, Karadağlı, Tatlar ve Ulu Terekeme'dir (17).

Şemseddin Sâmî, Dağıstan'ın asıl yerli ahâlisinin Lezgiler olduğundan bahisle şunları yazmaktadır:

"Dağıstan'ın ahâliyi-i asliyesi *Lezgi* cinsiyetine mensûb olup, *Lezgi* kavmi asıl ve nesebleri mechûl olan *Akvâm-ı Kafkâsiyedendir* (*Kafkas kavimlerindenir*). Bu kavim hitta-i mezkûrede (adı geçen ülkede) pek kadîm (eski) olup, Milâd-ı İsa'dan 450 sene evvel yazılmış olan meşhûr *Herodot*'un tarihinde dahi bu isimle mezkûrdur... *Lezgiler*'in olsa olsa *Çerkesler*, *Gürcüler*, *Lâzlar* ve sâir *Akvâm-ı Kafkâsiye* ile münasebet ve karâbet-i cinsiyeleri (kavmî yakınlıkları) olmak ihtimali var ise de, bunun dahi isbâtı tahkikât ve tahriyat-ı amikaya mütevakki'dir (derin araştırma ve incelemeye bağlıdır)." (18).

"... Elhâsıl Dağıstan'ın asıl ahâlisi *Lezgi* kavminden ibaret ise de, bunlar dağlık ve mürtefi' (yüksek) mahallerinde sâkin olup, *Bahr-i Hazer sevâhiline* (*Hazar Denizi sahillerine*) karîb (yakın) olan alçak yerlerin ahâlisi *Türk*, *Türkmân*, *Tatar*, *Nogay* vs. *Akvâm-ı Tûrâniye-dendir*." (19).

Dağıstan milletleri, yaşayış ve dillerdeki farklılığa rağmen hayat şartları, ekonomi, medeniyet ve tarih birliği bakımından ortak bir kadere sahiptirler. Dağıstan halkı, ekonomik yaşayış ve medeniyet bakımından birbirlerine bağlı olarak, kendilerini bir müttefik millet olarak hissetmektedirler. Ortak bir tarih, ortak bir kader, ortak acılar ve sevinçler vardır (20).

Gerçekten, bu derece farklılık arzeden Dağıstan milletleri şaşılacak derecede bir uyum içinde yaşamaktadır. Bu kavimler, asırlar süren aynı kaderi paylaşma ve ortak sosyal yaşantı yönünden de tam bir bütünlük arz etmektedir. Bugün bu uyumun devamını sağlamak ve dengenin muhafaza edilmesi amacıyla, özellikle kutlama günlerinde olmak üzere, her türlü programda hemen hemen her etnik guruba ait müzik parçaları ve halk oyunlarına yer verilmesine özen gösterildiği müşahade edilmektedir.

Rus, Ukraynalı, Yahudi ve Ermeniler dışında hemen hepsi müslüman olan Dağıstanlılar arasında din birliğinin bu birlik ve beraberliğe önemli katkıda bu-

lunduğu görülmektedir (21). Nitekim Derbent'te en fazla nüfusa sahip iki etnik grup olan Azerilerle Lezgiler arasında '90'lı yılların başlarında sun'i olarak oluşturulmaya çalışılan gerginliğin bu din birliği sayesinde çok ileri boyutlara ulaşmadığı görülmektedir.

DİL VE EDEBİYAT

Dil bakımından da oldukça heterojen bir durum arzeden Dağıstan, ilginç bir dil yapısına sahiptir. Pek çok kavmin birbirine karıştığı ve birlikte yaşadığı bir ülke olan Dağıstan'ın dil ve edebiyatı da bu etnik farklılığa paralel olarak çeşitlilik gösterir.

Diller Ülkesi

Dağıstan'da otuzdan fazla olduğunu belirttiğimiz etnik gruplar adedince dil mevcut olup, her etnik grup kendi dil ve lehçesiyle konuşmaktadır (22). Özellikle dağlık bölgede çok farklı dillerin konuşulması sebebiyle vaktiyle Araplar'ın kullandığı *Cebelü'l-Elsine* (Diller Dağı) tabiri bugün de kullanılmakta, Rusça'da da aynı manada olmak üzere *Gora Yazıkov* (23) denilmektedir.

Dağıstan'da, yukarda da değinildiği gibi, yalnız bir-iki köyün konuştuğu ve 200-300 aileden başka kimsenin anlamadığı diller de bulunmaktadır (24). Hamzatov'un ifadesiyle, Dağıstan'da bir arabanın içinde beş ayrı dili konuşan insan bulunur. Bir yol ağzında beş araba durmuşsa, burada otuz ayrı dil konuşan insan var demektir (25).

Bu diller arasında her hangi bir benzerlik ve yakınlığın bulunmadığını ve aralarında ortak kelimelerin olmadığını belirtmek gerekir. Dillerin her biri kendine göredir (26). Meselâ, 'Seni seviyorum' cümlesi,

- Kumukça'da: *Men seni süyemen,*
Avarca'da : *Die mun yoköula,*
Lezgince'de: *Zaz vun klanda,*
Lakça'da: *Ttun ina ççay bura,*
Dargince'de: *Hlu nab rigulra,*
Tabasaranca'da: *Uzuz uvu k,unduzuz,*
Tatça'da: *Me ture hosdenum ...* şeklinde söylenmektedir (27).

Dikkat edilecek olursa, birbirine en yakın olması gereken *ben* ve *seni* gibi kelimelerde bile hiç bir benzerlik ve yakınlık bulunmamaktadır.

XIII. yüzyılın başlarında yazılmış olan *Mu'cemu'l-Buldân* (Şehirler Ansiklopedisi) adlı eserde Dağıstan dağlarında birbirinin dilini anlamayan yetmiş kavmin varlığından söz edilmesinden (28), en azından bu şekilde konuşulan dillerin yetmiş civarında olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim bugün

Dağıstan'da küçük-büyük yetmişden fazla kavim olduğu belirtilmektedir (29).

Yapılan tasniflere göre belli başlı Dağıstan dilleri olarak birinci grupta Avar, Andi, Didoy ve Arçî; ikinci grupta Darga (Hurkilî); üçüncü grupta Lak (Gazî-Kumuk); dördüncü grupta da Lezgi dil grupları yer alır.

Dağıstan'ın asıl yerli ahâlisinin Lezgiler olduğunu yazan Şemseddin Sâmî'ye göre, Dağıstan dillerinin temelini de Lezgi dili oluşturmaktadır.

"...Her halde Lezgi kavmi pek küçük bir yerde yaşadığına göre müttehidü'l-lisan (dil birliği) olması ıktiza ederken (gerekirken), bir çok şu'be ve kabilelere münkasım (bölünmüş) olup, bunların her biri kendine mahsûs bir lisanla müttekellimdir (konuşmaktadır)."

"Bu lisanlar bir lisan-ı aslinin şu'beleri olmağla, beynlerinde (aralarında) karâbet (yakınlık) ve münâsebet bulunmak lâzım gelir ise de, ba'zılarının beyninde (arasında) birbirinin lisanını anlayamayacak derecede fark vardır. Başlıcaları altı-yedi adedinde olup, her biri bir kaç neu'a münkasımdır (türe ayrılmıştır). Bu lisanların bazıları yalnız bir-iki köy ahâlisi beyninde müsta'mel (kullanılmakta) olup, bu hal ise ezmine-i kadîmeden (eski zamanlardan) beri, Asya'dan Avrupa'ya gitmek üzere, Kafkas berzahından (geçidinden) geçmiş olan akvâm-ı muhtelifeden oralarda birer mikdar efrâd (ferdler) kalmış olacağına delâlet ediyor. Çünkü bu lisanlardan bazılarının komşularının lisanıyla asla müşâbeheti (benzerliği) olmadığı mervîdir (söylenmektedir)."

"Zâten Lezgi lisanı hâl-i aslîsinde kalmayub, Arabî, Fârisî, Türkçe ve sair lisanlardan bir çok kelimeler istîlâ etmiştir (almıştır)... Lezgi lisanının edebiyat-ı mahsûsası olmayub, ahâlinin lisan-ı edebîsi (edebiyat dili) Arabîdir. Maa hâza (bununla beraber) Lezgi lisanında dahî hurûf-i Arabiye (Arap harfleri) ile muharrer (yazılmış) bir kaç kitab vardır. (30)"

Dağıstan dillerinden yerli olanlar İber-Kafkasya, Kumuk ve Nogay dilleri ise Türk dil grubuna aittir (31). Türk dilleri ülkenin yalnız düzlük bölgelerinde yayılmıştır. Bugün Dağıstan'da Hun, Avar, Bulgar, Hazar ve Oğuz Türkleri'ne ait bazı yer isimleri hâlâ muhafaza edilmektedir (32).

Sovyet sisteminden önce Türkçe düzlük bölgelerde hâkim dil olup, dağlı kabileler arasında da *anlaşma dili* vazifesi görürken, bugün bu fonksiyonu Rusça görmektedir. Halkın % 71'inin bu dili kullandığı ülkede hemen hemen bütün teknik bilgiler Rusça'dır. Rusça, sosyal ve ekonomik hayatta büyük bir anlaşma kolaylığı sağlamaktadır. Dağıstan Anayasası'na göre 11 dile her yerde kul lanma serbestiyeti verilmiş bulunmaktadır. Halen Dağıstan radyosu bu dillerden dokuzunda yayın yapmaktadır.

Dağıstan'da bugün Rusça önemini kaybetmemekle beraber; İngilizce, Türkçe ve Arapça gibi diğer dünya dillerine karşı yoğun bir alakanın mevcut olduğu ve bu dillerde eğitime önem verildiği görülmektedir.

Dil Birliği Problemi

Çok sayıda dilin konuşulduğu Dağıstan'da dil birliğini sağlamak her zaman ilk sırayı işgal eden önemli meselelerden biri olmuştur. Bir defasında Moskova'ya giden bir trende aynı kompartımanda yolculuk eden bir grup Dağıstanlı'nın, birbirinin dilini anlamaması sebebiyle yolculuk boyunca tek bir kelime bile konuşmadıkları söylenir. Bugün ortak anlaşma dili Rusça olmakla birlikte, araştırmaların, Dağıstan dillerinin Türkçe etrafında birleşmeye doğru bir tekâmül seyri takip ettiğini gösterdiği belirtilmektedir (33).

Buna örnek olarak, 1860'da Kaluga'da sürgün hayatı yaşarken Şeyh Şamil'i ziyaret eden Ruslar'dan I. Zahar, hatıratında Şeyh Şamil ile Avarlar'dan oluşan maiyyetinin Azeri Türkçesi konuştuklarını ve Kazan Türkleri'nden olup Rus ordusunda hizmet gören askerler ile bu dil ile anlaştıklarını anlatır.

Diğer taraftan, Âsâr-ı Dağıstan adlı meşhûr eserin yazarı Mirza Hasan Efendi Alkadarî gibi muhtelif Dağıstan kavimlerine mensup yazarların Sovyet sistemine kadar kitap ve gazetelerini Türkçe olarak neşretmeleri ve 1917 Rus İhtilali'nden sonra, gerek Dağıstan'da kurulan millî devletin sınırları içinde gerek Çerkezistan'da ve Çeçen, İnguş, Oset, Balkar, Karaçay ve Nogay ülkelerinde, tedrisatın, ilk mekteplerde mahallî dillerde yapıldıktan sonra orta mektepten itibaren Türkçe yapılmasına ve umûmî devlet dili olarak Türkçe'nin kullanılmasına karar vermeleri (34), hatta mahallî dilin Türkçe olduğu Dağıstan'da Osmanlı Türkçesi'nin İstanbul lehçesinin resmî dil olarak kararlaştırılması..(35) bu süreci doğrular mâhiyettir.

Türkçe'nin bu fonksiyonu görmesinin, farklı lehçelerle bile olsa bu dili konuşan Türk kökenli kavimlerin çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim eskiden Dağıstan'da kız istemek için düğün gönderildiği zamanlarda damat adayını övmek için, "Kendisi Kumukça bilir" dendiği belirtilmektedir. Bununla oğlanın çok bilgili, kolay ele geçmez biri olduğu anlatılmak istenirdi. İşin gerçeği, Kumukça bilmekle Türkçe, Azerice, Tatarca, Balkarca, Kazakça, Özbekçe, Kızgızca, Başkırtça ve daha pek çok kendi aralarında akraba dilleri anlamak mümkündü. Bir çok şair ve yazarı çevirisinden değil, kendi dilinden okunabilirdi (36).

Dağıstan gibi halkının büyük çoğunluğu müslüman olan ülkelerde de Türkçe'nin diğer kavimler tarafından benimsenmesi, geçmişte kurulmuş olan büyük Türk-İslâm uygarlıkları ve din birliğinden kaynaklanan kültür etkileşmesi ile de açıklanabilir.

Türkçe Dağıstan'da bu mevkiini 1930 yılına kadar devam ettirmiş; bu ta-

rihte Rusça umûmî devlet dili olarak kabul edilmiştir (37). Bundan sonra, kabileler arasında irtibat dili vazifesini görmekle beraber; Türkçe tedrisat, yalnız Türkler'le meskûn mahallere münhasır kalmıştır.

Rusça'nın resmî dil haline getirilmesi ile yavaşlayan 'Dağıstan dillerinin Türkçe etrafında birleşmeye doğru gösterdiği tekâmül seyrinin, Sovyetler'in çözülerek bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkması sonucu Türkçe'nin yeniden önem kazanması ve Rusya Federasyonu'nun demokrasiye geçmiş olmasıyla bugün yeniden hız kazanacağı tahmin edilebilir. Bugün Türk Cumhuriyetlerinde sayıları yüzlerle ifade edilen ve Dağıstan'ın Mochaçale ve Derbent gibi en büyük şehirleriyle, Botlıh gibi kışın ancak havayolu ile ulaşılabilen yerleşim birimlerinde de açılan ve Türkçe eğitim yapan özel Türk liseleri ile Derbent'te de örneği bulunan yüksek öğretim kurumlarının sözü edilen bu sürece katkıda bulunacağı muhakkaktır.

Ancak, Dağıstan dillerinin Türkçe etrafında birleşme süreci içinde bulunmaları, bu dillerin ortadan kalkarak yerlerine Türkçenin geçmesi şeklinde anlaşılmalıdır. Bu sürecin anlamı, Türkçenin; birbirinin dilini anlamayan, fakat aynı duyguları paylaşan ve anadillerine fevkalâde önem veren Dağı kabileler arasında ortak bir dil haline gelmesi demektir.

Dağıstan'da Arapça da çok önemli bir yere sahip olmuştur. İslâmiyet'in kabûlü ile birlikte Arapça'ya karşı büyük bir alaka uyanmış, Arap alfabesi Dağıstan dillerinin de alfabesi haline gelmiştir. Yukarda da belirtildiği gibi, henüz İslâm'ın bu topraklara girdiği VII. yüzyılda Dağıstan'ın sanat eserlerine küfi hatla damgasını vuran Arap dili, 1917 yılına kadar bütün Dağıstan halkları için edebiyat ve bilim dili fonksiyonunu görmüştür.

Kısacası, Dağıstan milletleri içinde, Sovyet sistemine kadar Arapçanın bilim, edebiyat ve yazışma; (38) Türkçenin ise, konuşma dili olarak tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Yerli Dillerin Bugünkü Durumu

Yerli (mahallî) Dağıstan dillerinin bugünkü durumu ise pek parlak görünmemektedir. Sovyetler zamanında etnik grupların kültür ve tarihine önem verilmemesi sebebiyle, bu gruplara mensup insanların çoğu kendi dil, tarih ve kültürlerine yabancılaşmış durumdadırlar. Her ne kadar millî tiyatrolar, gazete, radyo ve televizyon programları ve orta öğretim seviyesinde mahallî dil dersleri bulunsun da Dağıstan dillerinin durumu ağır hasta sayılabilir. Hemen hemen bütün diller Rusça kelimeler tarafından işgal edilmiş durumdadır. Meselâ Kumuk Dili, gramer yönünden modern diller seviyesinde olmakla birlikte, ke-

lime hazinesi bakımından çok fakirleşmiş, yaklaşık 20 bin Rusça kelime bu dil içine yerleşmiştir.

Mahallî dillerin orta öğretim kurumlarında okutulması, ancak bu dillerin yoğun olarak konuşuldukları yerleşim bölgelerinde faydalı olmaktadır. Şehirlerde ve çok sayıda milletin yaşadığı yerlerde ise millî dilin konuşulması ancak ailenin özel ihtimamına bağlı bulunmaktadır. Bu konuda duyarlılığını kaybetmiş ve millî dilin önemini unutmuş olan aile çocukları öz kültürlerinden kopma noktasına gelmiş bulunmaktadır. Nitekim, resmî dilin Rusça olması ve eğitim ve iş hayatında bu dilin hâkim bulunması sebebiyle, Sovyetler döneminde bir çok aile, çocuklarının Rusçayı öğrenmelerine özen göstermiştir. Halen yaşanan ekonomik kriz ve bu konuda yeni her hangi bir eğitim programının olmaması millî dillerin gelişme şansını engellemektedir.

EDEBİYAT

Dağıstan dillerinin son zamanlara kadar yazılarının olmayışı edebiyatlarının daha çok sözlü olarak inkişaf etmesine yol açmıştır. Çok zengin olan folklor, etnik farklılıklara rağmen, Türkler'inki de dahil olmak üzere, her bakımdan bir bütün oluşturur. Masallar, atasözleri, bilmeceler.. gerek mânâ, gerek şekil bakımından Türkler'de olduğu gibidir ve birbirinden ıktibas edilmiş intibamı verir. Halk türkûleri ve destanlarda başta Şeyh Şâmil olmak üzere Dağıstanlı mücâhidlerin kahramanlıkları dile getirilir. Ayrıca Hz. Peygamber ile Ehl-i Beyt ve Ashâb-ı Kirâm'ın hayatını anlatan manzum eserler de yaygındır (39).

Hassas bir kalp, engin bir hayal ve ince bir zekânın ürünü olan şiirler, şarkılar ve ağıtlar çoğunlukla kadınların eseridir. Bunlar, kahramanlık, ahlâkî üstünlük ve vatanseverliğin tebcil ve teşcî için söylenmişlerdir (40).

Sözlü edebiyatın içinde ninnilerin de önemli bir yeri vardır. Çocukların yûreğine ilk şiir tohumlarını anneler serper. Sonra bu tohumlar göverir, çiçek açar. Hayatlarının en çetin, en korkunç anlarında erkekler hep beşikleri başında söylenen şarkıları hatırlarlar. Nitekim İmam Şâmil'e ihanet edip Ruslar'a geçen Hacı Murat için İmam, "Herhalde annesinin söylediği ninnileri unuttu" demiştir (41).

Dağıstan kavimlerinin kendi yazılarının olmadığı asırlar öncesinde büyük şairlerin eserleri Arapça olarak yazılmıştır (42). Yazılı edebî eserlerin tarihi Dağıstan kabilelerinde bilhassa Avarlar ile Laklar'da XVII. asırda başlar. Lezgiler ve Kumuklar ise yazılı edebiyata XIX. yüzyılda geçmişler ve onlar da özgürlük konusunda manzum eserler yazmışlardır. Lezgi dilinde harflerle ilk matbû esere 1928'den sonra rastlanır.

Yazılı edebiyatın ilk örnekleri arasında *Leylâ ve Mecnûn*, *Tâhir ile Zühre* gibi edebî eserler, Dağıstanlılar'ın Ruslar'la mücadelesini anlatan kahramanlık hikâyeleri ve tıbbâ dâir kitaplar bilhassa yaygındır. Türkü ve destanlarda olduğu gibi, kahramanlık hikâyelerinde de İmam Şâmil millî kahraman sıfatıyla merkezî bir yer işgal eder (43). Dağıstanlı çağdaş şair, meşhûr *Resul Hamzatov*'un Dağıstan edebiyatına dâir eseri *Benim Dağıstanım* adıyla Türkçeye çevrilerek basılmıştır.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Dağıstan'ın mescid ve medrese bulunmayan köyü yoktu. Bu mescid ve medreselerde Arapça, Türkçe, Farsça ve yerli Dağıstan dillerinde eserlerin bulunduğu zengin kütüphaneler ve çok kıymetli el yazması eserler yer alıyordu. Ancak, yeri doldurulamayacak zenginlikteki bu değerler Sosyalist sistemle birlikte kaybolup gitmiştir (45).

DİN

Dağıstan, VII. yüzyılın 40-50'li yıllarında Emevîler döneminde İslâmiyet ile tanışmıştır. Dağıstan toplumunda İslâmiyet, kısa bir zaman içinde, bu toplumda mevcut olan Putperestlik, Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Yahudilik dinlerinin yerini almaya başlamış ve Dağıstan halkları kademe kademe müslüman olmuşlardır.

Dağıstan'ın ilk İslâm merkezi, Müslüman Arap akınları sonucu 652-53 yıllarında fethedilen Derbent olmuştur. İlk müslüman olan bölgeler Tabasaran, Kumuk, bazı Lezgi bölgeleri ve özellikle Saruh'dur. Derbent'ten sonra Hunzah, Batri, Tarki ve Kaytag da İslâm şehirleri haline gelmiştir.

Dağıstan'ın çağdaş yazarlarından *Resul Magamedov*, İslâm'ın kendilerine neler kazandırdığı konusunda şunları yazıyor:

"İslâm'dan önce bütün Kafkas kavimleri gibi Dağıstan halkları da dil, din, etnik yapı ve coğrafi bakımından birbirinden kopuk durumda idiler. Bu durum kavimler arasında şiddetli düşmanlıklara ve çatışmalara yol açıyordu. Yerli kavimlerin hemen tamamının müslüman olmasıyla Dağıstan kavimleri arasında din birliği sağlanmış ve kavimler arası etnik çatışmalar da ortadan kalkmıştır. Bu ihtilâflar devam etseydi, vatanımız için çok büyük felaketler söz konusu olurdu. Medreselerin her yere yayılması sayesinde bu birlik sağlandı. Bu medreselerden yetişen âlimler, müftüler, din hocaları çok milletli çevrede çatışmaların önlenmesinde çok önemli rol oynadılar. İslâm, en zor anlarda Dağıstan halklarını bir araya getirdi ve kavimleri birbirine yakınlaştırdı. İslâm, böyle bir amaca bugün de hizmet etmelidir. (47)"

Gerçekten, İmam Şâmil'in Ruslar'a karşı yürüttüğü bağımsızlık savaşı ile yakınlarda cereyan eden Azerî-Lezgi anlaşmazlığı örneğinde olduğu gibi, din bir-

liği en zor anlarda Dağıstan halklarını bir araya getirmeye yetiyordu

İslamiyetle birlikte Dağıstan halkları arasında eğitim ve medeniyet gelişmiş; dinî, edebî ve tarihî eserler ortaya konmuştur. Riçi ve Kumuk'ta VII. yüzyılda Araplar tarafından kûfî hatla yazılmış eserler bulunmuş; kabir taşlarında, metal ve ağaç eşyalarda Arap epigrafisinin (hat) zengin örnekleri tesbit edilmiştir. Yukarıda geçtiği gibi, Dağıstanlı şairlerin ilk şiirlerini Arapça olarak yazmaları (48), bu dilin baştan beri Dağıstan kültürüne ne derece nüfuz ettiğini göstermektedir.

Dağıstan nüfusunun büyük çoğunluğu Sünnî Müslümandır. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Nakşibendî tarikatı, Ruslar'a karşı yürütülen mücadelede gösterdiği etkinlikle büyük bir nüfuz kazanmıştır. Dindar olan halk, ilme büyük önem vermiş ve hemen her dağ köyünde bir medrese yaptırmıştır (49). 1913'te Dağıstan'da 360'ı ulu cami olmak üzere 2060 cami vardı. Komünizmin dinî müesseseleri henüz yıkmaya başlamadığı 1928 yılında da 810 medrese ve camilere bağlı 400 okul bulunmaktaydı (50).

Asrın başlarında din adamlarının sayısı da 35-40 bin civarında olup, dinî esaslara göre işleyen yönetimde din adamlarının (ulema) büyük bir etkinliği vardı (51). Bunlar her avulda (köy) bulunuyor, temiz yaşantılarıyla şöhret kazanıp halka her konuda örnek oluyorlardı. Eski Sovyet taraftan yazarların ise, Sosyalist sistemle aralarındaki çelişki nedeniyle yoğun bir şekilde eleştirdiği bu ulemanın halk üzerindeki tesiri Rus işgali karşısında kendisini göstermiştir.

Nitekim Çar ordularının XIX. yüzyılın başlarında Dağıstan'a yaptığı hücumlara tek başına karşı koyamayan hanlık ve beyliklere karşılık; Gazi Muhammed, Hamzat Bek ve İmam Şamil gibi din adamları Ruslar'a karşı başarıyla karşı koymuşlardır. Bu din adamları; Dağıstan, Çeçenistan ve Batı Kafkasya halklarını açtıkları İslâm bayrağı altında toplamayı başarmışlar ve otuz yılı aşkın bir zaman bütün dünyayı kendilerine hayran bırakan bir direniş örneği sergilemişlerdir.

İmam Şamil'in 1859'da teslim olmak zorunda kalması ile ezilen mücadele sonra da söndürülemedi; 1877 yılında yeniden canlanan Dağıstan ve Çeçenistan millî özgürlük hareketlerinin öncüleri, daha sonra Türkiye'ye gelen Ömer Ziyâeddin Dağıstânî'nin de aralarında bulunduğu (52) yine bu ulema zümresi olmuştur. Bugün Çeçenistan'da verilen bağımsızlık mücadelesinde ve özellikle Çeçen millî marşında dinî motiflerin çokça kullanılması, ancak bu tesirin bugüne yansması ile açıklanabilir.

Sovyet hâkimiyeti altında Dağıstan'daki camiler yıkılarak sayıları 27'ye düşmüş, medreseler ise tamamen yok edilerek, yukarıda da belirtildiği gibi, binlerce paha biçilmez el yazmaları, Kur'anlar ve dinî eserler yakılmıştır. Dağıstan'ın if-

tiharı ve İslâm dünyasında meşhur binlerce âlim ve müderris toplama kamp- larında öldürülmüştür. Böylece Dağıstan, Sovyet hâkimiyeti altında tarihinde görmediği maddî ve manevî kültür tahribatına uğramıştır.

Bu büyük tahribatın ve tarihî zenginliklerini kaybettiklerinin farkında olan bugünkü Dağıstanlı yazarlar, halen Dağıstan'da yaşanan sosyo-kültürel de- jenerasyon ile alkol bağımlılığı, suçluluk ve her türlü ahlakî çöküntünün bu ha- fıza kaybından kaynaklandığını ifade etmekte; buna karşılık, mescidlerin ye- niden açılması ve yaşlılarla birlikte binlerce çocuğun açılan medreselerde ve evlerde dinî bilgileri yeniden öğrenmeye başlamaları sebebiyle geleceğe ümitle bakmaktadırlar (53). Gerçekten bugün Dağıstan'da kapalı bulunan camilerin açılmasının yanı sıra, halen çok sayıda cami de inşa edilmektedir. Bunlardan başkent Mohaçkale'de Türk işadamları tarafından inşa edilen Yusufbey Camii kayda değer bulunmaktadır (54).

Dağıstan Müslümanları yaşanan büyük ekonomik sıkıntılara rağmen hac iba- detine de büyük önem vermekte ve her yıl binlerce Dağıstanlı zor şartlar rağ- men hacca gitmektedirler.

Anayasaya göre Rusya Federasyonu demokratik ve laik olup, din devletten ayrılmıştır. Ancak pratikte durumun farklı olduğu gözlemlenmekte; evden çık- madan, sadece televizyon ve radyo yayınları ile basın dünyasında dinlere eşit yaklaşmadığını herkesin görebileceği Dağıstanlı aydınlar tarafından dile ge- tirilmekte ve Hristiyan Ortodoksluğun aşama aşama devlet dini haline ge- tirildiği ifade edilmektedir (55).

Yetmiş yıllık din karşıtı bir uygulamaya rağmen bugün hâlâ Arapça bilen in- sanlara rastlanması, yeni açılan orta ve yüksek öğrenim kurumlarında Arap Dili ve Edebiyatı bölümlerine büyük bir rağbet gösterilmesi Dağıstan'ın bugünkü dinî yapısı hakkında fikir vermektedir.

DAĞLI KÜLTÜRÜ

Dağıstan adetleri denince genel olarak akla 'Dağlı kültürü' gelir. Dağlı kül- tür, Kafkas Dağları'nın asırlar boyu kendi aralarında oluşturdukları ve onlara benlik ve şuur kazandıran karakterler bütünüdür. Dağlılar'da örf ve adetler, eski devirlerden beri yazılı olmayan bir *kanunlar manzumesi* mevkiini muhafaza et- miştir. Sosyal yapının temeli olan aile içinde ve aileler arasında gelenekler, dâimî bir merasim halinde uygulanır. Bu durum millî benliğin devamını sağ- layan kuvvetli bir disiplinin varlığını gösterir (56).

Eskiden kan davası, adam veya kadın kaçırma, hırsızlık gibi bazı kötü adetler de bu Dağlı kültürün bir parçası olarak (57) bazı kavimler tarafından da teşvik

ediliyordu. Meselâ, Dağlı kültüre mensup Çeçenler'de başkalarının sürülerini sürüp götürmek, yol kesmek, düşmanlarını öldürmek.. şerefli işler sayılıyor ve bu durum genç kızlar tarafından da teşvik ediliyordu. Öyle ki, böyle bir işle kendisini ispatlamadan genç bir kıza talip olan kimse hakir görülüyordu (58).

Müslüman olduktan sonra, özellikle İmam Şamil döneminde bu hastalıklar büyük oranda tedavi edilmiş ve Dağlı kültür, az sonra bir parçasını sunacağımız insanî ve ahlakî erdemler bütünü haline gelmiştir. Dinin testirinin azaldığı veya otorite boşluğunun doğduğu zamanlarda ise, özellikle kan davalarının tekrar ortaya çıktığı görülmüştür.

Dağlılar başlı başına bir tiptirler. Tipik bir dağlı cesur, mücadeleci, mağrur, inatçı, savaşçı, dindar, vefakâr, sözünün eri, misafirperver, tok gözlü, asil tavırlı, zeki ve yakışıklıdır. Silahsız düşmanına karşı insafli olup, açsa doyurur; fakat savaş meydanında amansızdır. Mağlup ettiği düşmanını affetmeyi bilir (59).

Kafkas müzik ve oyunları her zaman yabancıların ilgisini çekmiştir. Oyunlar heyecanlı olup, hayatı, kahramanlığı ve mertliği canlandırır. Çok defa süratli ve baş döndürücü şekiller alır. Kadınlar iffet ve asaletin timsali halinde yaşarlar. Ev ve el işlerinde maharetli, eşsiz birer eğitimcidirler. Gerektiğinde savaş meydanlarında erkeklerinin yanında dişi birer aslan kesilirler. Buna karşılık hassas bir kalb, engin bir hayal ve ince bir zekâ ürünü olan şiir, şarkı ve ağıtlar çoğunlukla kadınların eseridir (60).

Dağıstanlılar'ın *adat* dedikleri adetler bunlar için kanun hükmündedir. Adetlerine son derece bağlı olan Dağlı kavimlerde bütün kararlar ve suçlara cezalar bu adetlere göre verilirdi. Müslüman olduktan sonra şeriat adetlerin yerini almış, ancak İmam Şamil bunun için çok mücadele etmiştir. Sonunda şeriatı benimseyen Dağıstanlılar, buna da çok şiddetli olarak bağlanmışlar ve Dağlılar üzerinde her hangi bir konuda etkili olabilmenin yolu, şeriat ölçülerine uymak olmuştur. Rus Çarı bunu bozmaya çalışmış, fakat başaramamıştır (61).

Dağlılar'da köyün kabul ettiği bir beceriyi ortaya koymadıkça çocuk doğmamış kabul edilir. Ünlü ip cambazlarının yetiştiği Sovkra köyünde oğlanın doğduğu gün olarak ip üzerinde yürümeye başladığı gün kabul edilir. Altın-gümüş işleriyle ünlü Kubaçi köyünde ise oğlanın kendi elleriyle işlediği gümüşü babasına gösterdiği gün oğlanın doğum günü sayılır ve baba sevinç içinde "Benim de bir oğlum oldu" diye içinden geçirir. Her köyün ayrı bir beceri kriteri vardır. Dağlı kültüründe emeğiyle yararlı işler yapmamış, büyük başarılar düşlememiş, yürekten dostluk nedir bilmeyen yetenezsiz insanlar için dağlarda, "Saçları ağarana kadar yaşadı, ama dünyaya gelmedi" derler (62).

Dağlılar'da çocuğa verilecek adın önemi büyüktür. Her dağlı kalpağını ve adını korumalıdır. İsimler genellikle Arapça olup, din büyükleri arasından seçilmiştir. En çok kullanılan isimler Peygamber, ailesi ve arkadaşlarının isimleridir (63).

Dağıstanlılar'da en köklü adetlerden biri *misafirperverlik* tir. Dağlı atasözünde, "Öyle bir gün olsun ki, evine misafir gelmesin" denmiştir. Bu atasözyle, Dağlılar'ın evlerinde misafirsiz günün nadir olduğu ifade edilmektedir. Misafir, günün her saatinde, gece ve gündüz gelebilir ve gelmesi beklenir. Özellikle öğle ve akşam yemeklerinde sofraya, o an bulunmasa bile, misafir için ayrı yemek kabı konur (64).

Konuğun büyüğü-küçüğü, önemlisi-önemsizi olmaz. Küçüçük bir konuk, çok yaşlı bir ev sahibinden daha saygıdeğerdir. Konuk, nereli ve kim olduğu sorulmadan eşikte karşılanır, baş köşeye, ocağın yanına oturtulur ve arkasına yastıklar konur.

Köye bir yabancı geldiğinde önce camiye gider, tanışma faslından ve nereden gelip nereye gittiği öğrenildikten sonra, yabancı köyde tanıdığı yoksa yaşlılar tarafından mutlaka bir eve götürülerek misafir edilir. Misafire evde ne varsa ikram edilir. Bir yokluk anında misafirin gelmesi ev sahibini çok mahcup eder; böyle durumlarda komşular misafir sahibinin yardımına koşarlar. Kumuk atasözünde, "Misafirine yemek yediremeyebilirsin, ama onu güler yüze karşılamalısın" denmiştir (65). Yemeğe "Bismillah" diyerek başlanır. Misafir yemekten sonra ev sahibine sağlık ve bereket için dua eder ve doyunca herkes "Elhamdülillah" der, sonra her iki elini yüzüne sürer (66).

Köye yabancı bir tüccar geldiğinde, tanıdığı yoksa, ilk karşılaşan köylü onu evine götürmeli, daha sonra köylülere haber vermelidir. Köylüler, malını satıp bitirmesine kadar tüccarı yalnız bırakmazlar (67).

Dağlılar, başka milletten olup köyde bulunan yabancıya, utanıp sıkılmaması için çok iyi davranırlar. Adam, kendilerinden birinin yaptığı takdirde affetmeyecekleri bir hata bile yapsa, muhakkak affedilir (68).

Çeçenler'de de misafirperverlik kutsal bir görev olarak kabul edilmektedir. Gözünü kırpmadan öldürebileceği bir kimse, davetsiz bile olsa bir Çeçen'in evine misafir olsa, Çeçen bu misafirine dahi canını verebilir (69).

Yaşlıya saygı, misafirperverlikten sonra ikinci ve yine çok önem verilen bir adettir. Yaşlıya saygı gösterme, mukaddes bir görev olarak kabul edilir (70). Yaşlılarına saygı göstermeyen milletlerin geleceği olmadığı inanılır. Dağlı kültürüne göre, yaşlılar her zaman için milletin *canlı hafızası* olarak görülmüştür. Halk arasında yaşlılarla ilgili olarak şu söz söylenmektedir: "Yaşlı ölür evde

boş / Genç ölür kalbde boş

Dağlı kültüründe yaşlılar, değerli bir akıl kaynağı sayılır ve zor ve kritik durumlarda onlardan daima tavsiye istenir. Yaşlıların olmadığı çoğu köylülerde Dağlılar, tavsiye alacak kimseleri olmadığı için kendilerini yetim sayarlar (71). Dağlılar'da yaşlıların olmadığı bir meclis düşünülemez ve hiç bir münakaşa onlarsız çözülmez. Aile içi eğitim, yaşlıların kontrolündedir. Saygı konusunda yaşlıların yerli veya yabancı olmasının farkı yoktur (72).

Ebeveyne ve diğer büyüklere saygı da Dağlı kültürün önemli bir parçasıdır. Büyüklerden biri odaya girdiğinde, küçükler mutlaka ayağa kalkıp yer gösterirler. Büyükler yer göstermedikçe küçükler oturmazlar. Yemeğe önce büyükler başlar. Bir yaşlı, kim olursa olsun, gençlerin uygun olmayan davranışlarına müdahale edebilir. Yaşlıların yanında gençler kavga edemez, oyun oynayamaz, sigara içemez (73). Dağlı atasözünde, "Saygı görmek istersen, saygı göster" denmiştir.

Dağıstan'da halk inanç ve ibadetlerine çok düşkündür. Sovyet sisteminden önce her köyde cami bulunuyordu. Büyük merkezlerde ise Cuma namazı için büyük camiler vardı. Beş vakit namaz asırlar boyunca yerine getirilmektedir. Abdest için su yoksa temiz toprakta teyemmüm alınırdı. Dağıstan'da fakirlere yapılan yardıma 'sadaka' denir. Her Cuma günü sadaka olarak evlere yiyecek dağıtılırdı. Genellikle sadakayı yakınları ölenler dağıtırlardı. Fakirlere yalnız yiyecek değil, yakacak da verilirdi. Mahsülü az olan köye, komşu köyler yardım ederlerdi. Verilen zekâtlar fakirler için camide bir fonda toplanırdı. Eskiden bazı topraklar ve kitaplar vakfedilirdi (74).

Dağıstan'da Ramazan ayı mukaddes bir ay kabul edilir. Bu ayda oruç (uraza) tutulur, yemek yedirilir, sadaka verilir. Oruç bitince bayram namazı kılınır, Kur'an okunur. Kurban Bayramı'nda bayram namazından sonra *tekbir* okunur, Dağlılar birbirlerinin bayramını tebrik eder ve kurbanlar keserler (75).

Cami imamının yanında Dağıstan'ın değişik yerlerinden öğrenciler bulunur. Bunlar camide yaşar, halkın verdiği sadakalarla geçinirlerdi. Sabah erken kalkarak ilâhiler okurlardı (76).

Eskiden Dağlılar yola çıkarken yanlarına yiyecek çantası ve bir de baston alırlardı. Dindarsa eline bir de tesbih alır, genellikle su bulunan yerlerde dinlenir ve abdest alıp namaz kılardı (77).

Dağıstanlılar'ın çok köklü adetlerinden birisi, "es-Selâmu aleyküm", "Aleyküm Selâm" şeklindeki selâmlaşmadır (78). Bu adet bütün milletler tarafından aynı sözlerle benimsenmiştir. Bu sözlerle, her yerde barış ve dostluk dilek ve düşüncesi ifade edilir. Dağıstan'da iki kişi veya bir kişi bir topluluk ile kar-

şılaştığında mutlaka bu sözlerle selâmlaşırlar. Bu selâm sözlerinin yanı sıra her milletin kendi dilinde, "Hayırlı sabahlar", "Merhaba" anlamına gelen ve iyi dilekleri ifade eden çok çeşitli selâm sözleri de vardır (79).

Selâmlaşmanın arkasından, sık sık karşılaşılmıyorsa tokalaşılır. Selâmlaşmanın bazı kuralları da vardır: Atlı yayaya, küçük büyüğe, ayakta olan veya yürüten oturana, tek olan kalabalığa selâm verir.

Eskiden kadın erkeğe, erkek kadına selâm vermez ve bir erkek, sadece kadınların bulunduğu bir eve girmezdi. Bugün bu adet ortadan kalkmaktadır (81).

Dağlılar'ın savaş kültürü de ilginçtir. Dağlılar için düşmana teslim olmaktansa ölmek daha iyiydi; zillet içinde yaşamaktansa izzet içinde ölmeyi tercih ederlerdi (82). Gerekğinde kadın ve çocuklar da savaşta erkeklerine yardım ederdi. Ancak düşman eline sağ geçmeyi kabul etmeyen kadın böyle durumda ya kendisi ve çocuğunu öldürtür veya bunlar erkekleri tarafından öldürülürlerdi. Böyle durumlarda kadınlar çoğu kez kendilerini çocuklarıyla beraber uçurumlardan aşağıya atarak intihar ederlerdi. Yaralı bir Dağlı, canını pahalıya satar, son nefesinde bile bir kaç düşmanı öldürmeyi kâr sayardı (83).

Bir kısmına temas ettiğimiz ve düğün, nişan, cenaze, gıda, giyim.. gibi ferdi ve sosyal hayatın diğer yönleri ile ilgili unsurları bulunan bu Dağlı kültürü, dağlık bölgelerde canlı bir şekilde varlığını devam ettirmektedir. Bu gerçek Sovyetler zamanında da dile getirilmiş; Kafkas köylerinde milli-dini adetlerin geniş ölçüde uygulanmakta olduğundan yakınlıkla bahseden *Agittator* adlı bir dergi, bunları mazinin kalıntıları olarak değerlendirerek, köklerinin kazınması gerektiğini yazmıştır (84).

Şehirlerde ise, özellikle din ve ibadet esaslı olanların yok denecek kadar zayıflamış olduğu görülmektedir. Yılbaşı, Nevruz, doğum günü gibi din esaslı olmayan kutlamalara fevkalade önem verilirken; şehirlerde, Ramazan ve Kurban Bayramları ile kandil gecelerinin kutlandığına dair göze batacak bir faaliyet görülmemektedir. Bununla beraber '90'lı yılların başından itibaren dine karşı bir yöneliş çok bariz bir şekilde göze çarpmaktadır. Çok sayıda yeni camiler inşa edilmekte, Arapça ve din eğitimi veren okullar açılmaktadır. Misafirperverlik ise, ekonomik sıkıntılara rağmen öneminden bir şey kaybetmemiş durumdadır.

GÜZEL SANATLAR

Dağıstan'da XI-XIV. yüzyıllar arasında Müslüman Türkler'in etkisiyle figüratif taş heykelticiliği gelişmiştir. Bu okulun merkezinin küçük *Kubaçi* kenti olduğu sanılmaktadır. Eserlerin bir çoğu Leningrad, Louvre ve ABD müzelerinde sergilenmektedir. Kubaçi adı ayrıca XV ve XVI. yüzyıllarda İran'da yapılan ve

büyük bir bütünlük arzeden bir grup İslâm seramiği için de kullanılmaktadır. Dağıstan'da demircilik ve halıcılık da geleneksel el sanatları arasındadır.

Kubaçi'de el sanatlarında ihtisaslaşma da görülmüştür. Kimileri imalâtta, kimileri boyamada, kimileri de süslemede ihtisaslaşarak işinin erbabı haline gelmiştir. Kız olsun erkek olsun, çocuklar da küçük yaşlardan itibaren eğitilerek mesleğe kazandırılmaktadırlar.

Balhar köyü ise çömlek işlerinde ihtisaslaşmış durumdadır. Ancak bu işde yalnız kadınlar çalışır, erkekler kil temini ve pazarlama işleriyle meşgul olmaktadır. Bu sanat dalında da kızlar, küçük yaşlardan itibaren anneleri tarafından eğitilmektedir. Ancak Balhar'da bu sanatın son yıllarda eski câzibesi azalmış bulunmaktadır.

El sanatlarında Tabasaranlar'ın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tabasaran kadınları çok eskiden beri dünyaca ünlü kaliteli halıların üretimiyle meşhurdurlar. Tabasaran'da orijinal *Safar-Çeçne*, *Murad-Çeçne*, *Vartar-Çeçne*, *Sabyat-Çeçne* işlerinde tabiatın zengin güzellikleri canlandırılır. Kadınlar, ceviz kabuğu gibi bitkilerden yaptıkları boyalarla halılar üzerinde tabiatın doğal renklerini aksettirmeğe çalışmaktadırlar (85).

Dağıstan'ın dağlık kısmında orijinal bir mimarî tarzı meydana gelmiştir. Kubbe, kemer, kule, havuz.. gibi bina inşaatında kullanılan usûl hâlâ tatbik edilmektedir. *Yüksek dağların dik yamaçlarında kurulmuş olan avullar (köyler)* birbiri üzerinde, basamak şeklindeki binaları ile muazzam bir *amfiteatr* izlenimini vermektedir. Damı üzerindeki evin taraçasını teşkil eden, alt katı hayvanlara mahsus olmak üzere, ekseriya iki kattan ibaret ve eşyaca fakir, fakat son derece temiz olan bir evde maden veyahut ağaç ve deri üzerinde yapılmış, emsali nadir bulunur zarif sanat eserlerine ve dokumacılığın mükemmel örneklerine çok tesadüf edilir (86).

EĞİTİM-ÖĞRETİM

Dağıstan'da eğitim ve öğretim ilk üç yıl mahallî dillerde, üçüncü sınıftan sonra Rusça yapılmaktadır. Dağıstan Anayasası'na göre her yerde kullanma serbestiyeti olan 11 dilden dokuzunda kitaplar basılabilmekte ve radyo yayını yapılmaktadır.

1989 rakamlarına göre Dağıstan'da 600 orta dereceli okul, 27 meslek lisesi ve Dağıstan Devlet Üniversitesi'ne bağlı beş yüksek okul vardır.

Sovyetler döneminde fen bilimler ve materyalist felsefeye çok büyük önem verilmiş ve ateizm dersi eğitimin hemen tüm kademelerinde okutulmuş, din eğitimi hiç yer verilmemiştir. Bu politikanın, Dağıstan halkının bugün ya-

şadığı alkolizm, hırsızlık, adam öldürme, soygun, intihar, boşanma.. gibi sosyal ve ahlaki bunalımların artmasında etkili olduğu ve bu manevî boşluğun en az yaşanan ekonomik kriz kadar bu konuda belirleyici faktör olduğu görülmektedir. Halihazırdaki durumda eğitimin prestijinin düşmesi dışında pek bir şeyin değiştiği de söylenemez.

Sovyet sisteminin dağılıp dışa açılma sürecinin başlamasıyla eğitimde özel teşebbüse de yer verilmeye başlanmış, bunun üzerine ülkede son yıllarda çok sayıda özel yüksek öğretim kurumu açılmıştır. Dağıstan yerlileri daha çok özel yüksek öğretim kurumları açmaya yönelmişlerdir. Ticarî amaçla açılan bu kurumlardan çoğunun istenilen performansı göstermemeleri sebebiyle geleceklerinin pek parlak olmadığı görülmektedir. Öğrencilerin öğrenmek için değil, sadece diploma alabilmek için okudukları ve yetkililerin daha fazla kazanabilmek için öğrenci sayısına önem verdikleri bu tür okullarda uzmanlar, eğitim kalitesinin çok düşük seviyelerde kaldığını ifade etmektedirler (87).

Türk özel teşebbüsü de Dağıstan'da eğitim yatırımlarına önem vermiş bulunmaktadır. Antalya ve Bursalı işadamları, yukarıda sözü edildiği gibi, Mo-haçkale, Derbent ve Botlıh şehirlerinde Türkiye'deki Anadolu Liseleri statüsünde 4 orta dereceli ve bir yüksek öğretim kurumu (*Derbent Hümaniter Enstitüsü*) açmış bulunmaktadır. Bu eğitim kurumlarının öğretim dili Türkçe olup öğretim elemanlarının büyük bir kısmı Türkiye'den sağlanmaktadır.

SONUÇ

1. Dağıstan Rusya Federasyonu içinde nüfusu en hızlı artan bir cumhuriyet olup, 1995 yılında 2 milyon sınırını aşmıştır. 50.3 bin kilometrekarelik alanı ve 2 milyon civarındaki nüfusuna rağmen Dağıstan, otuzdan fazla kavim ve bundan çok fazla sayıda dille dünyanın en ilginç ülkelerinden biri durumundadır. Bu potansiyeliyle Dağıstan, sosyolog ve filolog, özellikle Türkologlar için engin ve bâkir olduğu kadar çok ilginç bir araştırma sahası teşkil etmektedir.
2. Dağıstan'da yaşayan ve dilleri tamamen birbirinden farklı ve önceleri birbirine düşman kavimler arası düşmanlıklar müslüman olduktan sonra büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Ruslar'a karşı yürütülen bağımsızlık mücadelesi Dağlı kavimler arasında millet şuurunun gelişmesini sağlamıştır. Bugün Dağıstan halkları kendilerini Dağıstanlılar olarak tek bir millet olarak hissetmektedirler.
3. Dağıstan'da Türk kökenli kavimler nüfusun, bir görüşe göre, yaklaşık dörtte birini; diğer bir görüşe göre de üçte birinden fazlasını oluşturmaktadır. Arap hâkimiyeti bölgenin İslâm kültürünün etkisi altına girmesine ve Arapça'nın

bilim ve edebiyat dili haline gelmesine yol açarken; Selçuklu, İlhanlı, Altın Orda ve Osmanlı hâkimiyetleri Türkçe'nin, farklı dilleri konuşan dağlı kabileler arasında ortak konuşma dili haline gelmesine sebep olmuştur.

4. Rusça'nın hâkim dil olduğu ve önemini koruduğu, yerli dillerin durumlarının pek parlak olmadığı bugünkü Dağıstan'da Türkçe, Arapça ve İngilizce'ye karşı büyük bir ilgi gösterilmektedir.
5. Dağıstan'da yaşayan Kumuklar, Nogaylar ve Azeriler gibi Türk kavimleri diğer Dağlı kabileler ile bütünleşmiş durumdadır. Bu bütünlüğün yanı sıra, Dağıstanlılar ile Türkler arasında asırlardır süren beraberlik ile dost ve kardeşçe ilişkiler, bu insanların Türkiye'yi kendilerine ikinci vatan olarak görmelerine yol açmıştır.
6. Dağıstanlı ve diğer Kafkas Dağlıları'nın asırlar boyu kendi aralarında oluşturdukları ve sonraları İslâmî değerlerle kaynaşan Dağlı kültür, onlara benlik ve şuur kazandırmıştır. Dağlı kültür, birbirinden kopuk yaşayan ve bir devlet çatısı altında bir araya gelemeyen Dağlılar için bir anayasa ve yasalar sistemi fonksiyonu görmüştür.
7. Önceleri çok büyük bir kısmı dağlar ve köylerde yaşayan Dağıstan nüfusu Sovyetler döneminde ova ve şehirlere çekilmiştir. Bu yer değişikliği, dağları kendisine mesken tutan ve dağların şekillendirmiş olduğu Dağlı kültürünü erozyona uğratmış ve Sovyet kültürünün yerleşmesine yol açmıştır. Şehirlerde etkisi yok olma noktasına gelen Dağlı kültür, dağlarda canlılığını korumayı başarmıştır.
8. İslâm'ı baştan din olarak seçen Dağıstanlılar'ın birlik ve beraberliğinde dinin çok önemli fonksiyonu olmuştur. Ruslar'a karşı yürütülen bağımsızlık mücadelelerinde de en güçlü motivasyon bu din ve din adamları olmuştur.
9. Sovyet sisteminin tahrip edip özellikle şehirlerde sıfırlama noktasına getirdiği, fakat dağlık bölgede varlığı yok edilememiş olan dinî kurumlar yeniden canlanma sürecine girmiştir. Ancak Dağıstanlı aydınlar, anayasasında laik olduğu belirtilen Rus devletinin ortodoksluğa kaymasından endişe etmektedirler.
10. Dağıstan çok zengin bir edebiyata da sahip bulunmaktadır. Çok gelişmiş olan sözlü edebiyatın temel konuları kahramanlık, ahlaki üstünlük ve vatanseverliktir. Şiir, şarkı ve ağıtların çoğu kadınların ürünüdür.
11. Köklü bir el sanatları geleneğine sahip olan Dağıstan'da güzel sanatlar da gelişmiştir. Dağıstan'ın sanat eserleri bugün dünyanın büyük kültür merkezlerinde sergilenmektedir. Ancak son dönemlerde manüfaktür halini alan el sanatları bugün ilgiye muhtaç durumdadır.
12. Eğitimde Sovyet sisteminden henüz arınmamış olan Dağıstan eğitimi bugün yeni arayışlar içindedir. Bu ülkede açılan Türk orta ve yüksek eğitim kurumları Dağıstan'ın eğitim hayatına kaliteli ve çağdaş katkılarının yanı

sıra; Dağıstan ve Rusya ile Türkiye arasında dostluk, barış, kardeşlik ve iyi ilişkilerin geliştirilmesinde önemli fonksiyonlar vaatetmektedir.

13. Yerli halkın büyük ilgi ve teveccühünü kazanan ve kaliteye büyük önem veren bu kurumların Türkiye'nin dış dünya, özellikle Kafkas ülkeleri ile olan ilişkilerinde önemli bir köprü vazifesi göreceğini söylemek mümkündür.
14. Türkiye'yi kendilerine ikinci vatan bilen Dağıstanlılar'a bugünkü sıkıntılı durumlarında Türkiyeli kardeşlerinin hem ekonomik ilişkileri geliştirmek hem bu kültürel faaliyetleri desteklemek suretiyle maddî ve manevî destekte bulunmaları ve onların beklentilerini boşa çıkarmamaları bir vefa ve kardeşlik borcu olmalıdır. Aksi halde Türkiye'den daha aktif olan Batılılar şimdiden çok önemli projelerle büyük mesafeler almış durumdadırlar.

REFERANSLAR

1. Aliyeva, V. F., **Na godo naseleniye Dagestana**, Daguçpedgiz, Mahaçkala 1984, s.6.
 2. Şemseddin Sâmî, **"Dâğıstân", Kâmûsü'l-A'lâm**, III, Mihran Matbaası, İstanbul 1308 (M. 1891), s.2092.
 3. Gacıyev, V., **İstoriya Dagestana**, Daguçpedgiz, Mahaçkala 1985, s.5.
 4. Magomedov, Abdulla, **Dagestan i Dagestantsy v Mire**, Yzdatelstvo "Yupiter", Mahaçkala 1994, s.14.
 5. Bala, Mirza, **"Dağıstan", İslâm Ansiklopedisi**, MEB, III, İstanbul 1977, s.447.
 6. 1332 (1914) tarihli Osmanlı Ordusu Hümâyûnu Başkumandanlığı vekâleti tarafından hazırlanan bir raporda Dağıstan Vilâyeti'nin 1 milyon 450 bin nüfusa sahip olup, kabilelerin büyük kısmının Türk ve Lezgiler'den mürekkep ve vilâyetteki müslüman nüfusun bir milyondan fazla olduğu ifade edilmektedir. (Osmanlı Devleti ile Azerbaycan..., s.243)
 7. Bkz. Caferoğlu, Ahmet, **Türk Kavimleri**, II. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.44-54.
 8. Kaymarazov, Osman, **Oçerki İstori Kulturi Dagestana**, Misl, Moskva 1971, s.10.
 9. Avar adının Türkçe başboş gezen ve yerinde duramayan anlamındaki avareden geldiği ve bu adın Ruslar tarafından Kumuk Türkleri tarafından alındığı belirtilmektedir. Ayrıca Dağıstan Avarları'nın, V ve IX. yüzyıllar arasında Avrupa sahnesinde bulunan ve Ural-Alтай ırkına mensup Avarlar ile bir alakası olmadığı, bunların dil, morfolojik yapı ve karakter bakımından tamamen farklı olduğu kaydedilmektedir. (Baddeley, age, s.25, 26-7)
 10. Erel, Şerafeddin, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, İstanbul 1961, s.48-9.
 11. Agaşirnova, S. S., **Materialnaya kultura Lezgin**, İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1978, s. 3.
 12. Rizvanov, Zabit ve Rizvan, **Ystoriya Lezgin**, obçestvo knigolübov, Mahaçkala 1990, s.3.
- Şemseddin Sâmî Lezgiler'in karakteristik özelliklerinden şöyle bahseder: "Lezgiler ekseriyet üzere uzun boylu, ten-dürtüst (sağlam vücutlu), iri gözlü ve kestane saçlı âdemleri olup, sımaları gayetle düzgün ve meşi (yürüme) u hareketleri levendânedir (hızlıcadır). İsti'dad ve zekâvet-i tabiiyeleri fevkal'ade olup, mukaddemâ (önceleri) sirkat ve yağmaya inhimâkleri (düşkünlükleri) var idiyse de, Rusya'nın zabtı altına geçeli bu ahlakdan vaz geçmeğe mecbûr olmuşlardır. Cümlesi müslim ve sünniyyü'l-mezhebdir." (Agm, s.2092)
13. Özdemiroğlu Osman Paşa ordusunda bulunup, 1578-79 kışını Demirkapı'da (Derbent) geçiren Solak Ebûbekir, Demirkapı'ya yakın Dağıstan Beğlikleri hakkında görüp işittiklerine göre verdiği bilgiler arasında Tabasaranlar hakkında da şunları yazmaktadır: "Tebersaran ve Kaytag Vilâyetleri halkı, misafiri için canını feda eder. Şöyle Oğuz tâifedür, kat'a hile ve hurda (hud'a) bilmezler ve yalan söylemek bilmezler ve elfâz-ı fuşşiyât (kötü sözler) mâbeynlerinde (ara-

- larında yoktur. Ve söyleyeni sevmeyenler. Sâdıkı'l-kavl (sözüne sâdık) tâifedür. Ammâ, be-gâyet (oldukça) serd ve nâzik mizâc ve gönüllü (alınan) va bahadır tâifedür." (Kırzioğlu, age, s.309)
- "Tabasaranlar çok verimli topraklarda yaşarlar. Ziraatte, meyve yetiştirmekte ve hayvan beslemekte son derece ileri gitmişlerdir. Dünyaca tanınan Derbent halıları ve diğer el dokumaları bunlar tarafından meydana getirilmektedir. (Erel, age, s.44-6; Kırzioğlu, age, s.309-10)
14. Safevîler tarafından Bakü, Kuba, Şmahı, Derbent ve Zakatalı bölgelerine yerleştirilmiş İranlılar olup, Pehlevî dilini konuşmaktadırlar. (Habıçoğlu, age, s.43)
 15. Aliyeva, V. F., age, s.71.
 16. Kırzioğlu, Fahrettin, **Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.309, 311.
 17. Gacيفا, Sakinat, **Dagestanskiye Terekemetsiy (Dağıstan Terekemeleri)**, İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1990, s.3. Terekemeler'in yetiştirdiği ve lezzet ve kalitesi ile ünlü olan sarı buğdaya İstanbul buğdayı denmesi ilginçtir.
 18. Şemseddin Sâmî, "Dağıstân", age., s.2091.
 19. Şemseddin Sâmî, "Dağıstân", age, s.2092.
 20. Hamzatov, Resul, **Benim Dağıstanım** (Çev. Mazlum Beyhan), Düşün Yayınevi, İstanbul 1984, s.387.
 21. Magomedov, R. M., **Obyçay i traditsii narodov Dagestana**, Daguçpedgiz, Mahaçkala 1992, s.39.
 22. Magomedov, A., age, s.18.
 23. Magomedov, A., age, aynı yer.
 24. Bala, agm, s.449.
 25. Hamzatov, age, s.373.
 26. Hamzatov, age, s.385.
 27. Hamzatov, age, s.375.
 28. El-Hamevî, Yâkût bin Abdillâh el-Rûmî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, Dâru Sâdır, Beyrut, I, s.303.
 29. Aliyeva, age, s.71.
 30. Şemseddin Sâmî, agm, s.2091-2.
 31. Bulatova, A. G.; Gacيفا, G. A.; İbragimov, G. A.; İslammagomedov, A. Y., **Traditsiyonnoye i novoye v sovremennom bite i kulture Dagestansyev**, "Nauka", Moskva 1988, s.127.
 32. Dağıstan ve genel olarak Kuzey Kafkasya'nın dil ve ırk yapısı hakkında Bkz. Hizal, Ahmet Hazer, **Kuzey Kafkasya**, Orkun Yayınları, Ankara 1961, s.24 vd.
 33. Bala, agm, s.450; Buniyatov, Ziya Musa, "Dağıstan", **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, VIII, İstanbul 1993, s.406.
 34. Bu konuda örnekler için bkz. Bala, agm, aynı yer; Hizal, Ahmet Hazer, **Kuzey Kafkasya**, Orkun Yayınları, Ankara 1961, s.71.
 35. Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.483.
 36. Hamzatov, age, s.385.
 37. Bala, agm, aynı yer.
 38. Hamzatov, age, s.470.
 39. Buniyatov, agm, s.406.
 40. Hizal, age, s.30.
 41. Hamzatov, age, s.419.
 42. **Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, XVII, Moskva 1974, s.296.

43. Bala, agm, s.450-1; Buniyatov, agm, aynı yer.
44. Resul Hamzatov'un bu eseri Dağılı insanların karakter yapıları ve ruh dünyalarını örneklerle çok güzel anlatmaktadır.
45. Hamzatov, age, s.471.
46. Tarih boyunca Kafkasya'nın başta kıyı şehirleri olmak üzere ticarî merkezlerinde köle ticaretinin pek revaçta olması, kısmen, Kafkas kabileleri arasında müslüman olmadan önce mevcut olan bu şiddetli düşmanlığa bağlanabilir. Çünkü Kafkas kavimleri arasında, özellikle düşman kabilelerden adam veya kız kaçırarak getirmek bir yiğitlik göstergesi sayılıyor ve teşvik görüyordu. Bu şekilde elde edilen esirler köle ve cârîye olarak esir tüccarlarına satılıyor. Bu şekilde dünyanın bir çok ülkesine Kafkasyalı esirler dağılmıştır. Hırsızlık ve yağmayı yasaklayan ve din kardeşliği kavramını getiren Müslümanlığın, bu sebeple, bu kavimler açısından büyük bir nimet olduğu anlaşılmaktadır. İşgalci Ruslar'a karşı din birliği etrafında birleşmeye muvaffak olmaları, müslümanlığın Kafkas kavimleri üzerindeki etkisine işaret etmektedir.
47. Magomedov, R. M., age, aynı yer.
48. **Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, XVII, s.296.
49. Buniyatov, agm, s.404.
50. Magomedov, A., age, s.18.
51. Magomedov, A., age, s.17.
52. Magomedov, R. M., age, s.38-41; Binatlı, Yusuf Ziya, "Dağıstânî Ömer Ziyâeddin", **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, VIII, s.406.
53. Aliyev, Şamil; Aşıkov, Aşık, "Musülmane imeyut pravo... (Müslümanların da ... Hakları Var)", **Novoye Delo**, Sayı: 39, Tarih: 27 Ekim 1995, s.4.
54. Bu caminin inşasına Ruslar'dan hem halk hem aydın kesiminden insanların, aylarca kazma sallamak veya para yardımında bulunmak suretiyle katkıda bulunmalarının yanı sıra, Ermeni us-taların da cami döşemesini parasız yapmaları, (**Zaman Gazetesi**, 8 Ağustos 1996) bu insanların İslâm dinine bakışları ve dinler arası güzel bir diyalog örneği olması bakımından sevindiricidir.
55. Aliyev ve Aşıkov, agm, aynı yer.
56. Hizal, age, s.29.
57. Magomedov, R. M., age, s.44-5.
58. Baddeley, John F., Rusların **Kafkasyayı İstilas ve Şeyh Şamil** (Çev. Sedat Özden), Ka-yihan Yayınları, İstanbul 1989, s.32.
59. Hizal, age, s.29-30.
60. Hizal, age, s.30.
61. Magomedov, R. M., age, aynı yer.
62. Hamzatov, age, s.5.
63. Hamzatov, age, s.29-31.
64. Hamzatov, age, s.27.
65. Magomedov, R. M., age, s.14.
66. Magomedov, R. M., age, s.12.
67. Magomedov, R. M., age, s.17.
68. Magomedov, R. M., age, s.18.
69. Baddeley, age, s.32.
70. Magomedov, R. M., age, s.19.
71. Magomedov, R. M., age, s.20.
72. Magomedov, R. M., age, s.20-1.
73. Magomedov, R. M., age, s.21.

74. Magomedov, R. M., **age**, s.42.
75. Magomedov, R. M., **age**, s.43.
76. Magomedov, R. M., **age**, s.44.
77. Magomedov, R. M., **age**, s.12.
78. Gerçekten Dağıstan'da bu sözlerle selâmlaşma Anadolu'da olduğundan farksız bir şekilde çok yaygındır. Bu şekildeki selâmlaşma çağdaş yazar Resul Hamzatov'un Benim Dağıstanım adlı eserinde de sık sık dile getirilmiştir. Dikkat çeken diğer bir nokta, hemen hemen bütün şahıs isimlerinin din büyüklerine ait isimler olmasıdır. Pek nadir de olsa, müslüman asıllı olduğu halde Rus ismi taşıyanlar da bulunmaktadır.
79. Magomedov, R. M., **age**, s.9.
80. Magomedov, R. M., **age**, aynı yer.
81. Magomedov, R. M., **age**, s.10.
82. Baddeley, **age**, s.323.
83. Baddeley, **age**, s.323-4.
84. Hızal, **age**, s.29.
85. Magomedov, R. M., **age**, s.75-7.
86. Bala, **agm**, s.449.
87. Urazayev, E.; Kazbekova, G., "Çto i Poçyöm na Rynke Obrazovaniya", *Novoye Delo*, Sayı: 30, Tarih: 28.6.1995, s.3.

Gürcistan'da Sanayi Politikası ve Ticaret Rejimi

GİRİŞ

Vladimer PAPA
Teimuraz BERİDZE

Gürcü ekonomisinin bugünlerde karşılaştığı en önemli problem ülke ekonomisinin içinde bulunduğu bunalım durumuna optimal bir çıkış yolu bulmak ve buna uygun önlemleri almaktır (1). Geçen bir buçuk yılda Gürcistan Hükümeti şu alanlarda başarılı olmuştur: eski ticari devlet bankalarının kullandığı zarar verici açık hesap işlemlerini yasaklamada; ulusal para biriminin değerinin oranını istikrara kavuşturmada (bu başarı para reformunun yapılmasında önemliydi); kredi kullanmadan 1995 ve 1996 bütçelerini dengelemeye; Vergi Teşkilatı ve Gümrük Örgütünü güçlendirmede; sabit vergi oranlarının yardımıyla, vergi gelirlerini sonradan belirlenen oranlara uygun olarak merkez ve yerel bütçeler arasında bölüştürerek ve vergi bağımsızlıklarını yok ederek finansal disiplini sağlama ve güçlendirmede. Devlet hazinesi kurulmaktadır. Eski ticari-devlet bankalarında devletin doğrudan payı hemen hemen sıfıra indirilmiştir. Ticari bankalarla ilgilenen Gürcistan Ulusal Bankası'nın (GUB) denetim fonksiyonlarını güçlendirilmekte, GUB ve ticari bankaların piyasa ilkeleri temelinde katılımıyla oluşan ortaklık günümüzde gelişmektedir. Bütün bunları bir yandan uluslararası finans kuruluşlarının Gürcistan'a verdiği yardımlarla ve diğer yandan da bankacılık ve mali sektörleri düzenleyen kanunların kabul edilmesiyle gerçekleştirmek mümkün olmuştur.

Uluslararası finans kurumlarından (IMF ve Dünya Bankası) alınan finansal yardımla sağlanan mali istikrar Gürcistan ekonomisinin olumlu bir özelliği olarak değerlendirilebilir. Mali istikrar (ve aynı zamanda ülkede sağlanan siyasi istikrar ve düşük suç oranı) gerekli ancak, zamanla parasal istikrarı destekleyecek sanayinin büyümesi için yeterli değildir.

* Vladimer PAPA Gürcistan Ekonomi Bakanısıdır. Teimuraz BERİDZE Tiflis Devlet Üniversitesinde öğretim üyesidir.

TARIM VEYA SANAYİ TOPLUMU MU?

Temel göstergelere göre Gürcistan gelişmekte olan ülkeler kategorisindedir. Bununla birlikte Gürcistan'ı örneğin bazı Afrika devletlerinden ayıran şey iyi eğitilmiş nüfusu, kültürü, nitelikli işgücü ve yüksek bilimsel ve teknik potansiyeldir bazı bilim dallarındaki başarılarımız uluslararası alanda tanınmıştır). Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkeleri de benzer durumdadır. Bu nedenle bir grup halinde bu ülkeleri geçiş dönemindeki ekonomiler diye adlandırabiliriz diğer bir deyişle piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olan ülkeler).

Gelişmiş ülkeleri tanımlayan ekonomi yayınları geniş oranda bilgisayar teknolojilerine dayanan post-sanayi toplum fikrini öne sürerler. Bu tip ülkeleri tanımlayan diğer örnekler de vardır: "Suprasanayi" (R.Aron), "Enformasyonel" (D.Lion), "Elektronik" (R.Aron), "Enformasyonel" (D.Lion), "Elektronik" (M.Monishima), "Programlı" (A.Turen), "Üçüncü Uygarlık Dalgası" (Toffler), "Risk Toplumu" (U.Bek), "Postmodernist Toplum" (J.Liotar).

Post-Sanayi toplumunun temel kaynakları insan bilgisi ve enformasyondur. Sanayinin hızlı gelişmesi, çok büyük miktarlardaki enformasyonu işleme ve saklama fırsatını veren modern mikroelektronik ve bilgisayar teknolojileri kullanılarak sağlanabilir. İletişim sistemlerindeki devrim bizi ekonomik bağlantıların uluslararası boyuta taşınması yani globalleşme noktasına getirmektedir. Sanayinin yapısı temelden değişmektedir. İşleme endüstrisinin geleneksel kollarında karşılaştırmalı ve bazen tamamen (üretim miktarı ve işçi sayısına göre) gerileme meydana gelmektedir. Hizmet sektöründe hem verimli (finansal, bankacılık, sigorta, ticaret, bilimsel danışmanlık) hem de verimli olmayan (bilim, eğitim, sağlık güvenliği, kültür ve turizm) alanlarda hızlı bir gelişme vardır (2).

Gürcistan'ın ekonomik gelişmesinin nihai hedefi post-sanayi bir toplum yaratmak olduğundan, Gürcistan'ın bir tarım mı yoksa sanayi toplumu mu olacağı şeklindeki tartışma gereksizdir. "Sanayi toplumu" insan emeğinin makinalarla yer değiştirmesi şeklinde tanımlanan bir terimdir. Bu süreç kapitalizmin ilk aşamalarında ortaya çıkmaya başlamıştır. Buradaki teorik sorun yalnızca Gürcü ekonomisinin temel çizgisinin ne olacağını kararlaştırmak değil daha ziyade ekonominin bütün sektörlerinde (tarım dahil) insan emeğinin otomatikleşmeyle yer değiştirmesidir. Uluslararası tecrübenin ışığında gelişmiş ülkeler için post-sanayi toplum tipi, kalkınmanın sanayileşme aşamasını göstermektedir. "Neoklasik büyüme modeli" (R.Solow) sabit sermaye üzerine yoğunlaşmaktadır.

EKONOMİK KRİZİ AŞMADA SİNAİ-TEKNOLOJİ POLİTİKASININ ROLÜ: YÜKLENEN MİRAS VE GELECEK STRATEJİSİ

Ekonomik krizi aşma ülkenin sinai-teknoloji politikasını ve böyle bir politikanın uygulanma yollarını belirlemek açısından hayati önem taşımaktadır. Bu çalışma sinai-teknoloji politikasının çerçevesini çizmekte ve böylece gerekli politikayı tanımlamaktadır. Herhangi bir sinai-teknoloji politikasının genelde politikanın dışında formüle edilemeyeceğini kaydetmek gerekir. Sinai-teknoloji politikası zamanla, eğer sanayi tesislerini ele geçirme ve aynı zamanda hükümet kuruluşlarına sahip olmak için özelleştirme sürecini kullanan "sanayi eliti" veya eski Sovyet yöneticilerinin çıkarlarına karşı gelişmeler yaratırsa, yeni politikanın formülasyonu engellenebilir.

Eski Sovyetler Birliği'nin sinai-teknoloji politikası dünyanın önde gelen ülkelerinin sinai-teknoloji politikalarından farklıydı. İdeolojik çatışmanın bir sonucu olarak Sovyet ekonomisi Batı ekonomilerinden ayrı izolasyon içinde ortaya çıktı ve gelişti. Üstelik demokrasi tecrübesinin olmayışı rekabete izin vermedi ki, bu da Sovyetler Birliği'nin sinai-teknolojik kalkınma alanında, dünyadaki diğer ülkelerin gerisine düşmesini açıklamaktadır.

Eski Sovyetler Birliği sanayisinin küçük bir parçası olarak Gürcü ekonomisi benzer olumsuz özellikleri miras almıştır: a) modası geçmiş teknolojiler; b) uluslararası rekabete açık olmayan mallar. Gürcü yapımı sinai mallar için sadece post-komünist ülkeler potansiyel pazar olarak kalmaktadır.

Sovyet büyüklük kompleksi en iyi "Sovyet stili piramidler" olarak tanımlanabilecek fabrikalarla anlatılabilir. Fabrikalar gerçekten insanı şaşırtıcı büyüklüktedir. Ne yazık ki bu fabrikalar herhangi bir pratik değer taşımamaktadırlar. Bunlardan birisinin kendi kapasitesinin yüzde 10-15'iyle çalışabilmesi bile gerçekten kayda değer bir başarı olurdu. Çünkü bugünkü koşullar altında bile pahalı ve düşük kaliteli malları satmak zordur ve artan üretim halinde pazarlama daha acil bir sorun olmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü sanayiye ilk büyük darbeyi vurmuştur. Gürcü sanayi tesislerinin büyük çoğunluğu ciddi biçimde kendi kapasitelerini yeniden yapılandırmadan ve modern teknolojileri kullanmadan rekabet edemezler. Üre-

tilen malların düşük kalitede olması sorunu da önemlidir. Pek çok durumda Gürcü sanayisinin sabit kıymetlerinin bugünkü teknolojik düzeyi, ne yazık ki, fabrika yöneticilerine büyük oranda bir yatırım yapmadan Batı piyasalarına çıkma şansı vermemektedir. Bu nedenle yukarıda belirtilen Gürcü sanayisinin sabit kıymetlerinin durumu "sanayi elitinin" çoğunluğunu, BDT ülkelerinin arasında gelişmeye başlayan bütünleşmeyi desteklemeye ve diğer BDT ülkeleri de yeni Batı teknolojilerini benimsemeye çabalamadığından, eski ilişkileri canlandırma hayaline başvurmaya itmiştir. Gürcistan ve diğer post-komünist ülkeler yalnızca modern Batı teknolojilerine yönelmeyi tercih ederlerse yaşıyabilirler.

Bağımsız Gürcistan'ın yaşamı uygar dünyada yerini ne derece bulabileceğine bağlıdır. Bu kolay bir görev değildir. Avrupa tarafından tanınmak için çalışan bir ülke toplum genelinde demokratik prensiplerin uygulanmasında ve piyasa ekonomisine geçişte başvurulacak belirli Avrupa standartlarını karşılamalıdır. Gürcistan'da yaşanan (demokratik toplum oluşturmak ve piyasa ekonomisine geçiş hızlandırmak için temel oluşturan) dönüşüm, Nisan 1996'da Gürcistan ve Avrupa Birliği arasında Gürcistan'a Batı Avrupa ile bütünleşmenin kapısını açma potansiyeline sahip olan resmi bir anlaşmanın imzalanması için gerekli altyapıyı oluşturmuştur.

Bu bağlamda verilen zaman sürelerinde Gürcü sanayisinin Avrupa bütünleşme sürecine katılım için hazırlanıp hazırlanamayacağı çok önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu sorunun cevabı yukarıdaki sebepleri göz önüne aldığımızda ne yazık ki olumsuzdur. Yalnızca bir kaç istisna hariç yurtiçi üretim Batı standartlarına göre rekabet gücüne sahip değildir.

Böylece Avrupa'da potansiyel tüketiciler bulmak ve Avrupa piyasasıyla bütünleşmek için objektif ve subjektif faktörlerin üstesinden gelmek gerekir. İlk faktör belirgin yurtiçi yatırım eksikliğidir. İkincisi ise "sanayi elitinin" yeni piyasa koşullarının ihtiyaçlarına göre çalışmak için uygun yolu bulma yeteneksizliğidir. Sanayi şirketlerinin bazı yöneticileri yeni ortaklar bulmaktan ziyade eski "geleneksel ilişkileri" yeniden kurmayı tercih ediyorlar; geleneksel düşük kalitede ürünler üretmek. Ancak bu yöneticilerin "geleneksel bağlantıları" genelde yeniden oluşturamadıklarını ve hükümetin satış problemlerini çözmesini dilediklerini ve "açık ağızla" beklediklerini belirtmeliyiz.

Böylece devletin Gürcü ekonomisini ve özellikle sanayisini iyileştirmek için uygulaması gereken sanai-teknoloji politikası ve önlemlerin nasıl olacağı önem kazanmaktadır. Bütün bunlar kendi kendine ulusal ihracat potansiyelinin büyümesini sağlayacak olan uluslararası piyasalardaki mallarımız üzerinde uygulanacaktır.

Sanai-teknoloji politikasının tanımlanması için, uluslararası bütünleşme sürecine Gürcü sanayisinin sürekli katılımını sağlayacak stratejik ve taktik hedeflerin çözüm yollarını harmonize etmek gereklidir. Gürcü sanai kalkınmasının ve de diğer post-komünist ülkelerin stratejik hedefi Batı Avrupa piyasasıyla bütünleşmektir. Bu amaçlar için yabancı yatırımcıları çekmede gerekli zaman, bir kural olarak, aşırı derecede uzundur ve sonuçta sanayinin çökmesine neden olabilir. Bu yüzden sanai kalkınmanın taktik hedefi kendi geçerliliğini devam ettirmek olmalıdır ve bu yüzden eski Sovyetler Birliği'nin belirli bölgeleri (şarap yapımı için Sibirya ve Rusya'nın Uzak Doğusu, çay sanayi için Türkmenistan) ekonomik kalkınma sürecinde mutlak kullanılmalıdır. Yukarıda da adı geçen diğer post-komünist ülkeler kendi sanayilerini uluslararası standartlara göre değiştirmeye çabaladıklarından bizim sanayimizin taktik hedefi stratejik hedefle çelişki içinde değildir.

Bu çok iddialı hedeflere ulaşmada iki alternatif yaklaşım önerilebilir. Birinci yaklaşım yerli üreticileri farklı gümrük tarifeleri ve satış vergileri koyarak korumaktır. Böylece yerli üretim düşük satış vergilerine maruz kalırken ithal ham maddeler ve yarı-mamül mallar vergiden muaf olabilirler (KDV muafiyeti dahil). Ayrıca yerli mamül mal ihracatı vergiden muaf olabilirken ham maddeler ve yarı mamül mallar yüksek oranda vergilendirilebilir. İkinci yaklaşım yerli ve ithal mallar için tekdüze satış vergisi düzeylerini savunmaktır. Bütün ithal mallar üzerinde gümrük tarifeleri aynı zamanda nisbeten düşük seviyede olabilir. Gelecekte bütün ihracat vergiden bağışık olabilir. Makina ve teçhizat sadece geçici olarak vergi dışı kalabilir.

Birinci senaryo ihracat ve ithalat kısıtlamalarını, kotalar ve lisanslarla karışık bir sistemin varlığını göstermektedir. İkinci senaryo kota sisteminin kaldırılmasını önermektedir. Kısıtlamalar ve lisanslara gelince senaryolar gözardı edilebilir ve sadece ulusal güvenliği sağlama amacına hizmet edebilir (bunlar ayrıca silahlar, ilaçlar ve müze eserlerine uygulanmalıdır).

"Sanayi eliti" birinci senaryoyu desteklemekte ve bunun için hükümette lobi yapmaktadır. Ne yazık ki bir kısım bilimadamlarımız da bu senaryoyu desteklemektedirler. Bazı hükümet görevlileri ikinci senaryo taraftandır. Bu tutumları uluslararası tecrübe zenginliğini getirecek olan uluslararası finansal kurumlarınca (IMF ve Dünya Bankası) desteklemektedir.

Gürcistan'daki iç piyasanın korunması taraftarlarının bir kısmı sınırların gelecek bir kaç yılda kapanması, spesifik malların (alkollü içkiler gibi) yasaklanması gibi aşırı önerilerle ortaya çıkmıştır. İç piyasanın kapalı sınırlarla örülmesi "piyasa Stalinizmi" olarak ifalendirilebilir.

Rekabet, malların kalitesinin iyileştirilmesi ve herhangi bir tasarrufun arkasındaki temel itici güçtür. Tasarruf yeni teknolojilerin sunulması yoluyla da elde edilebilir. Bu sadece iç piyasa için değil dünya piyasası için de doğrudur. Bir ülke tarafından yerli üreticileri koruma uğruna engeller koymak ekonomik teşvikler ve tasarrufları etkileyen-yeni teknolojilerin sunulmasıyla uyum içinde uluslararası rekabetin faydalı etkilerini sınırlandırabilir (3).

Bu argümanların ışığında, ekonomi teorisi, ülkenin rekabet edebilirlik gücünü arttırmak için en iyi ticaret politikasının ithalata sıfır oranında gümrük tarifi koymak ve ihracatı bütün vergilerden muaf tutmak, kotaları kaldırmak ve ihracat ve ithalat kısıtlamalarını ve lisanslarını en aza indirmek olmalıdır (4). Ancak bu şekilde iç piyasa uluslararası piyasaların bir parçası olabilir. Bu ticaret politikası açık avantajlarına rağmen dünyanın hiçbir ülkesinde tam olarak uygulanmamaktadır (5). Her ne kadar Avrupa Birliği üyesi devletlerin Birlik içinde bu ticaret politikasını etkili biçimde uyguladıkları doğruysa da, bu politika üye olmayan devletlere karşı farklı ticaret engelleri koymaktadır. Niçin bütün ülkeler bu ideal dış ticaret politikasından sapıyorlar? Niçin ülkeler uluslararası rekabeti kendi faydalarına kullanmıyorlar?

"KARŞILAŞTIRMALI AVANTAJ KANUNU" VE SERBEST TİCARET

Çeşitli ülkelerin kendi ekonomilerinin kalkınmasını sağlayacak farklı koşullara ve kaynaklara sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Bu durum da hükümetimizin ekonominin bazı sektörlerini korumasının altında yatan nedeni

oluşturmaktadır (oysa koruma sadece bu sektörlerin gelişmesini engeller).

Bütün ülkelerde ülkenin uluslararası rekabete tam olarak entegrasyonunu savunan kişiler hükümette yer alan sanayi sektörünün temsilcileridir; dünyanın hemen hemen bütün ülkelerinde bu insanlar sanayiye temsil ederler ve iç piyasada belirli bir sektöre tercihlili davranılması için lobi yaparlar. Bazı durumlarda lobiler politikalarının korumaya çalıştıkları sektörü yıkabileceğini anlamazlar. Gürcistan'da farklı gümrük tarifeleri taleplerinde lobiler genellikle iki kaygıyla hareket ederler:

1- Yerli mallarının üretim maliyetleri benzer ithal malların fiyatından daha yüksek hale gelmesine kadar sanayinin korunmaya ihtiyacı vardır çünkü başka türlü yerli mallar satılmaz ve böylece yurtiçi üretim anlamsızlaşır. Bazı mallar üzerinde yüksek gümrük tarifelerinin konulması ithal malların fiyatlarının artmasına yol açtığından yerli üretim mallarının (nispeten düşük kalitede) satışını olumlu etkiler ve geliri artırır.

2- Bazı durumlarda hiç rekabet yapamayan endüstrilerin tamamen kapatılması zaman içinde düşük aile geliri ve alım gücüne neden olarak işsizliğe yol açabilir.

Bu fikirlere karşı ilk bakışta ters argümanlar bulunabilirse de bu tür bir korumacılık politikasının sanayimize aşırı derecede zararlı olabileceği açıktır:

İlk olarak tercihlili gümrük muameleleri yoluyla belirli bir endüstriyi seçerek desteklemek pratikte mümkün değilken ayrıca bütün sanayi kolları da eşit oranda teknik ve finansal açılarından kötü bir durumdadır. Örneğin, çay endüstrisi gümrük ayrıcalıkları elde etmeyi başarır başarmaz kapı şarap endüstrisi lobisine de açılır; sonuçta bu süreç kontrolden çıkabilir. Hafif endüstri lobisi benzer imtiyazları alabilir, daha sonra da kimyacılar ve diğerleri alarak devam eder. Sonuçta bütün sanayi sektörlerinin tam korumadan faydalandığını görürüz. Daha sonra ekonominin diğer sektörleri sanayinin elde ettiği benzer korumayı sağlamaya çalışır ve biz böylece ekonomimizi dünyadan koparıyoruz (en iyi örnek, parlamentoya sunulan çay endüstrisine verilecek imtiyazları içeren kanun taslağı maddelerinin kapsamının bütün sanayi sektörlerini içine alacak şekilde genişletilmesidir. Ancak kısa bir süre sonra bu taslak kaldırılmıştır.) Bu süreçle bütçeye çok fazla zarar verebiliriz. Hükümet savunma ve güvenlikle ilgili harcamalarını ve nüfusun sosyal açıdan zayıf gruplarını ve emeklilerin ihtiyaçlarını

karşılayamayabilir. Ve eğer hükümet bu ihtiyaçları kredi emisyonu yardımıyla karşılamaya çalışırsa kendimizi yeniden yakın geçmişin koşulları içinde bulabiliriz.

İkinci olarak, gümrük ayrıcalıklarının sadece belirli sektörlerle verilerek sınırlandırıldığını varsayalım. Bu ayrıcalıklar bu sektörlerle üretim maliyetlerini düşürmek ve mal kalitelerini iyileştirmek için verilecek ekonomik teşviklerin yararını ortadan kaldırabilir. Bu süreç ayrıcalıklı sektörlerle hammaddeler, yarı-mamül mallar sağlayan sanayilere de "zincirleme etki"de bulunacaktır. Bu sektörlerde istihdam artabilecekken, sektördeki işletmelerin düşük kaliteli üretimde bulunması işçilere yüksek ücret verilmesine imkan vermeyebilir. Bu tür bir istihdam artışı ülkenin geri kalmışlığına kötü bir örnek olabilir. Ayrıca sanayinin belirli alt kollarına imtiyazlar verilmesi yatırım profilini bozabilir.

Üçüncü olarak daha pahalı olacak düşük kalitede yerli malların tüketiminde meydana gelebilecek kayıplar, nüfusun refahını aynı zamanda ters yönde etkileyebilir. Uluslararası tecrübenin gösterdiği gibi gümrük korumasının kullanılması ülkenin genel refahının, yani GSYİH'nın yüzde bir ile on oranında azalmasına neden olabilir (6). Bu çeşit gümrük korumasının olumsuz etkisi sadece teoride değil uluslararası alanda da kanıtlanmıştır.

Bu durumda, Gürcistan Hükümeti'nin farklı gümrük tarifelerine dayanan korumacı politikaları uygulanması sanayimize zarar verebilir. Gümrük tarifeleriyle ilgili hangi tür yaklaşımı benimsemeliyiz?

İthalat üzerinde sıfır oranındaki gümrük tarifeleri mali problemler perspektifinden haklı gösterilemez. Yoksa Gümrük Teşkilatı'nın daha etkin hale gelmesiyle artacak olan bütçe gelirinin bir kısmını kaybedebiliriz.

Teoride yabancı üreticinin ödediği maliyetin bir parçası olarak optimal gümrük tarifeleri oranının ters ithal arzı elastikiyeti fonksiyonu olduğu kanıtlanmıştır (7). Ancak bu tür bir elastikiyet göstergesi aşırı derecede dengesizdir ve bu yüzden gümrük tarifelerine uygun değişiklikleri uygulamak bizim vergi sistemimizin istikrarını sarsabilir. Bu hayli arzu edilmeyen bir sonuçtur. Üstelik bütün ithal mallar üzerinde elastikiyet göstergesinin sık sık belirlenmesi esnek tüketime yol açar ve esnek tüketim bedeli bu uygulamadan kaynaklanan gümrük gelirlerince karşılanamayabilir.

Uluslararası tecrübenin gösterdiği gibi en iyi ithalat tarife sistemi sınırı geçen

bütün ithal mallara uygulanacak tek bir ve aşırı derecede yüksek olmayacak tarifelerden oluşur (8). Böyle bir durumda ulusal ekonominin her sektörü, iç üretimin rekabet edebilirliği, faydalı rekabet etkisinde herhangi bir bozulmaya neden olmadan, eşit bir seviyede uluslararası rekabet gücünü kazanır. Sıfır olmayan ithalat tarifeleri dış dünyadan yerli girişimcileri koruma manasına gelir ve bu bütçenin gelir kalemlerinden birisidir. Bu sanayimizi ve diğer sektörlerimizi korumanın tamamen gözardı edildiği anlamına mı geliyor? Kesinlikle hayır.

1992-1996 yıllarında Gürcü Hükümeti'nin ihracat-ithalat düzenlemesi bunun böyle olduğunu kanıtlamıştır. İhracat-ithalatla ilgili ilk önemli belge Ağustos 1992'de Gürcü Hükümeti'nce ihracat-ithalatın geçici kotalanması ve lisans düzenlemeleri hakkında hazırlandı.

Geniş bir hammadde ve mallar listesi üzerinde bu karar uygulanacaktı (toplam 25 tür; gıda ürünleri, değerli metal üretimi ve bütün doğal kaynak çeşitleri), ithalat ruhsatı altı tür mal için gerekiyordu (tıbbi gereçler, ilaçlar, sanayi kirlenmesi, narkotik, silahlar ve cephanes) ve 13 tür mal yasaklanmıştır.

İhracat-ithalat düzenlemesinin bir ileri aşaması Gürcistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun Mart 1993 tarihli karardır. Bu karara uygun olarak kotaya giren ve ruhsat alınması gereken malların listesine 25 tür dahil edilmiştir (eski listeye göre bir takım değişiklikler vardı, gıda ürünlerinin listeden çıkarılması gibi). Her ne kadar yasaklanan malların listesi azalma yerine 15'e çıkmışsa da, ihracatın lisansa tabi olması değişmemiştir.

Bir diğer karar, "Malların İhracat-İthalatının Tam Düzenlenmesi" Ocak 1995'te Gürcistan Bakanlar Kurulu'nca kabul edildi. Bu kararla ciddi değişiklikler getirilmişti. Özel olarak, kota ve lisansa maruz kalan mallar sadece lisansa tabi olmuşlardır. Sekiz tür mal listede kota ve lisansa tabi olarak kalmıştır, ancak diğer sekiz parça sadece lisansa tabidir. Bu karara göre yasaklanan mallar listesi 12 adete indirilmiştir. Liste şöyledir: "lisansa tabi olacak ithal ve ihracat mallarının listesi" ithalat lisansının yerine kabul edilmiştir ve 8 tür malı kapsamaktadır (tıbbi aletler çıkarıldı ancak vahşi hayvanlar ve kuşlar, silah, patlayıcı ve nükleer maddeler, teknolojiler ve mekanizmalar eklenmiştir.) Listedeki bütün mal kategorilerinin uluslararası standartlara uygun ve bu düzenlemenin halen yürürlükte olduğunu belirtmeliyiz.

Şubat 1995 tarihli kararda değişiklikler yapılmıştır. Özel olarak, kotaya tabi mallar listesinden çay ve kömür çıkarılmıştır. Yasaklar listesinden bakır çıkarılarak lisansa tabi tutulmuştur. Şubat ayında kereste yasaklar listesinden çıkarılmış ancak "yıkılmamış yün" lisansa tabi tutulmuştur.

İhracat-ithalatın liberalleşmesi sürecinde en önemli aşama Haziran 1995'ten itibaren malların kotalama sisteminin kaldırılmasıyla ilgili Nisan 1995 tarihli Gürcistan Cumhurbaşkanı'nın kararıydı.

İhracat lisansı ve ihracı yasak mallar listesinin maddelerini değiştiren ve halen yürürlükte olan son belge Bakanlar Kurulu'nca Kasım 1995'te kabul edilmiştir.

Bu karara göre lisansa tabi olan mallar şunlardı: Farklı materyal kolleksiyonları, kereste, hayvan ve bitkilerden kaynaklanan ham ilaç maddeleri ve Kafkasya Soçi tohumları (Gümüş Köknar ağacı). İhracatı yasaklanan mallar listesi büyük oranda azaltıldı. Bugünlerde Gürcistan'dan ihracatı yasak olan şeyler sadece değerli müze eserleri, antik parçalar, silah ve cephaneler ve siyah ve değerli metal parçalardır (toplam üç tür).

Lisans ve tarife dışı yasaklama engellerinin yanında sözleşmelerin zorunlu kayıt edilmesi düzenlemesi Kasım 1996'ya kadar Gürcistan'da yürürlükteydi. İlk başlarda bu düzenleme devlet işletmelerinin ürettiği bütün mallarla ilgili sözleşmeleri de içeriyordu. Kasım 1995'den beri bu sözleşmelerin mecburi kaydıyla ilgili düzenlemede değişiklikler yapılmıştı: her bir işletme ve kurum şu malların ihracatında sözleşme yapacaklardır: siyah metal ve ürünleri, magnezyum ve bakır konsantreleri, turizm hizmeti, deri ve ham maddeleri, tütün ve ürünleri, alkollü içecekler, mineral suları, çay, paket meyve ve sebzeler ile gıda konsantreleri kayıt düzenlemesine tabidir. Bunun yanında alkollü içecekler ve meyve suları üzerinde ithal sözleşme kaydı hariç tutulmuştur.

Sözleşmeler üzerindeki mecburi kayıt düzenlemesi şubat 1996'da Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı ve Dış Ekonomik İlişkiler Bakanlığı'nın ortak karamamesine göre değiştirilmiştir. Bu karamame yüzünden ihracat anlaşmaları kaydı genişletilmiştir: siyah metaller ve ürünleri, magnezyum ve magnezyum-kalay konsantreleri, alkollü içecekler, mineral suları, çay ve turizm hizmetinde (deri ve ham deri ürünleri, tütün ve ürünleri, paket meyve ve sebzeler ve gıda konsantreleri kaldırıldı) ithalat anlaşmaları kaydı kaldırıldı. Sözleşmeler üze-

rindeki mecburi kayıt düzenlemesi Kasım 1996 tarihli Başkanlık kararıyla kaldırılmıştır.

Haziran 1996 tarihli Başkanlık kararıyla ithal ilaçlara lisans verme yetkisi Sağlık Bakanlığı'na devredilmiştir ve ithal tıbbi-teknik malzemelere lisans verilmesi kararlaştırılmıştır ki bu ana listede öngörülmemiştir.

Kültür Bakanlığı ve Gümrük Teşkilatı'nca geliştirilen yönetmelik Gürcü sınırları içinde kültürel malların dolaşımını düzenleyen Ocak 1995 tarihli karamameyi ortaya çıkarmıştı. Bu düzenlemeye daha ziyade yasaklanmış veya özel izin gereken mallar dahil edilmişti.

Gümrük vergilerine geldiğimizde Gürcistan'da ilk kez Gürcü Hükümeti'nin Mayıs 1992 tarihli karamamesiyle sabit ihracat-ithalat vergileri konuldu (ihracat üzerinde-sözleşme değerinin %8'i, ithalat sözleşmesi değerinin %2'si, barter sözleşmesi değerinin %20'si). Kasım 1994'teki karara göre, ifade edilen geçici sistem değiştirilmiştir: ihracat vergiden muaf yapılırken, ithalat üzerine ortak %12 gümrük vergisi sabit olarak konmuş, barter işlemlerinde bu oran %20 olmuştur. "Gürcistan Devlet Bütçesi 1996" kanununa göre barter işlemleri ve ithalata %12 sabit vergi konmuştur.

Bir görüşe göre korumacılık şu şekilde olmalıdır: ihracat bütünüyle vergisiz olmalıdır ki ihracat yönelimli üretim için önemli bir teşvik olsun (vardığı ülkede değilde kaynağında mallar üzerinde KDV uygulayan BDT ülkelerine ihracat bir kenara bırakılırsa Gürcistan'da bugün durum böyledir). Bu durum nasıl olursa olsun bir an önce değiştirilmelidir.

Nispeten, bir örnek düşük ithalat tarifeleri durumunda ihracatçılar ihracat tarifi olarak ödenen miktarı geri alabilmelidirler. Bu önlem Gürcistan'da etkili biçimde uygulanmaktadır.

Hükümet sanayinin herhangi bir kolunun (en iyi örnek enerji sektörü) öncelikli statüsüne uygun olarak yabancı yatırıma harekete geçirmelidir. Bütçe eğer yeterli fonlara sahipse, belirli bir endüstriyi güçlendirmek amacıyla sübvans etmek tercih edilebilir. (Ne yazık ki bütçemizde kullanabilir bir fon yoktur). Bu tür koruma önlemlerinin tamamen birbirine benzemesi sınai-teknoloji politikasının uygulanması için hareket imkanları yaratır. BDT piyasasına katılımı gözardı etmeden Gürcü ekonomisi batı merkezli hale geldiğinde Batı bütünleşmesine katılım için temeli oluşturabilir.

Aynı zamanda Gürcistan'da bugün yürürlükte olan %12 oranındaki ithalat tarifesinin yabancılarla karşılaştırıldığında Gürcü işadamlarına %23 oranında destek sağladığını belirtmeliyiz. İşletmelerimizin üretim maliyetleri yabancılarınkinden %23 daha yüksek olabilir. Gürcistan'a getirilen mallar yüzde 12 oranında vergiye maruz kalırlar ve böylece %23 oranındaki desteği de göz önüne aldığımızda daha pahalı hale gelirler. Gürcü iç piyasası bu nedenle herhangi bir ulaşım masrafı olmaksızın yüzde 23'lük bir korumadan faydalanır. Bu koruma yeterli olabilseydi Gümrük Teşkilatımız sınırlarda hukuksal düzeni sağlayabilirdi ve vergileri etkili biçimde toplayabilirdi. Eğer biz ithalat yükümlülükleri ve ithal mallar üzerinden satış vergilerinin mecburen alındığı gerçeğini göz önüne alırsak açıktır ki bu kategorideki mallar daha önce belirtilen rakamlardan ziyade iç piyasada fazla koruma elde ederler.

"Sınai elitimiz" tarafından ithal ve yurtiçi mallar üzerinde farklılaştırılmış satış vergisi talebi, sık sık dile getirilen yurtiçinde veya yurtdışında üretilmiş olmasının bir öneminin olmadığı lüks mallar veya insan sağlığına zararlı malları gözardı ettiklerinden çok fazla ağırlık taşımazlar. Aynı zamanda satış vergilerinin bir takım ayarlamalara ihtiyacı (mesela bira üzerindeki satış vergisi mutlaka indirilmeli) olduğu da belirtilmelidir.

Yasal çerçeve iç ve dış yatırımcılar için, hareket sahası oluşturacak olan sınai-teknoloji politikasının düzgün uygulanması çok önemlidir. Yatırım projeleriyle ilgili bürokratik işlemler mutlaka en düşük düzeye indirilmelidir. Yatırımcılara verilen herhangi bir tür geçici vergi imtiyazıyla yasadışı firmaların ve zayıf şirketlerin yayılması için verimli bir ortam oluşturulmuştur. Uluslararası üne sahip yasalara saygılı firmalar vergi kaçırma çabası içinde değildirler. Bu tür firmaların başlıca kaygısı kısıtlama olmadan karları kendi memleketlerine getirebilmek ve geçiş dönemindeki ülkelerdeki yabancı yatırımcıları devamlı etkileyen geçici olma sendromunu ağırlaştırabilecek olan devlet adına keyfi eylemlere maruz kalmayacak şekilde önerilen yatırım projesinin inşa edileceği arazinin özelleştirilmesidir. Uluslararası tecrübenin gösterdiği gibi yabancı yatırımcılara verilen geçici vergi imtiyazlarıyla oluşturulan ortam şöyledir: Bu yatırımcıların çoğunluğu vergi bağımsızlığı sürelerinin sonunda hemen ülkeyi terk etmektedirler. Japon örneğinin gösterdiği gibi bir korumanın devlete kesinlikle mali etkisi oluyor ve ulusal üreticilere kazanç getiriyor ancak ekonomik büyümeye önemli bir katkısı olmuyor. Ayrıca tüketicilerin bütçesi üzerinde ağır bir

yük oluşturuyor (9).

Gümrük Teşkilatı'nın iyi çalışması ülkeyi yasadışı olarak giren mallardan korumak olmalıdır. Vatandaşlarımızın bir bölümünün istediği yüksek vergi oranları koyma talebi sadece anılan nedenlerden değil ayrıca rüşvet yoluyla vergi kaçırma teşvik edilebileceği için kabul edilemez. Parlamento'nun tek tek firmalara verilmiş vergi imtiyazlarını geri alma kararı Gümrük Teşkilatı ve ekonomide iyileştirme yapılması için önemlidir.

Sözde "taklit" mallardan tüketicileri koruma çalışmaları 1996'da Gürcistan Parlamentosu'nca kabul edilen "Tüketici Haklarını Koruma Kanunu"na göre yapılmaktadır.

Vergilendirme ve gümrüklerle ilgili yasal çerçevenin arzu edileni hiç bir zaman sağlamadığı şeklinde bir yanlış izlenimi okuyucularımızda bırakmak istemeyiz. Her ne kadar çoğunluğu zaten Gürcistan'da uygulanıyor olsa da biz bu çalışmada formüle edilen önerilerin yasama çalışmaları esnasında dikkate alınmasını isteriz.

Sonuçta belirtmeliyiz ki, bir yandan serbest piyasanın içeriği ve büyüklüğü ve diğer yandan devlet müdahalesine uygun olarak ülkeler (gelişmiş, gelişmekte ve geçiş döneminde olanlar) arasındaki farklılıklar kaybolabilir. Bundan sonra tartışma konusu iki tip makro ekonomik politika olabilir: iyi ve kötü.

DİPNOTLAR:

1. V.Papava, "The Georgian Economy: Problems of Reforms, *Eurasian Studies*, Vol. 2, No. 2, 1995; T.Beridze, *The Republic of Georgia: Problems of Transition to a Market Economy*. Center for International Business Education and Research (CIBER), College of Business and Management, University of Maryland and College Park, Maryland, 1996; V.Papava, The Georgian Economy: from "Shock Therapy" to "Social Promotion", *Communist Economics and Economic Transformation*, Vol. 8, No. 2, 1996.
2. D.Bell, *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. London: Heineman, 1974.
3. M.Connelly and J.De Melo, *The Effects of Protectionism on a Small Country. The case of Uruguay*. Washington: World Bank, 1994.
4. V.Thomas and J.Nash, *Best Practices in Trade Policy Reform*, New York: Oxford University Press, 1991.
5. A.Markandya, Is Free Trade Compatible with Sustainable Development? *UNCTAD Review 1994*, Geneva, 1994.
6. P.H. Hindert, *International Economics*, Illinois. Irwin Homewood, 1986.
7. F.P.Ramsey, A Contribution to the Theory of Taxation, *Economic Journal*, Vol. 37,

1927.; A.B.Atkinson and J.Stiglitz, **Lectures on Public Economics**. New York. McGraw - Hill, 1980.; A.J.Auerbach, The Theory of Excess Burden and Optimal Taxation. **Handbook of Public Economics**. Vol. 1, Amsterdam: North-Holland, 1985.; P.Dasgupta and J.E.Stiglitz, Benefit-Cost Analysis and Trade Policies, **Journal of Political Economy**. Vol. 82, January, February, 1974.; W.M.Corden, **Trade Policy and Economic Welfare**. Oxford: Clarendon Press, 1974.

8. J.Escolano, **International Trade Taxes. Tax Policy**, Handbook. Washington: IMF, 1995.
9. Y.Sazanami, S.Urata and H.Kawai: **Measuring the Costs of Protection in Japan**, Institute for International Economics, 1995.

Pakistan ve Orta Asya

Tehmina MAHMOOD

Sovyetler Birliği'nin çöküşü bağımsız Orta Asya devletlerinin ortaya çıkışına yol açmıştır. Bu ülkelerin bağımsızlığı bütün devletlere kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını gerçekleştirebilme fırsatını yakalayabileceği bir ortam sunmuştur. Tarihi, kültürel ve dini bağları nedeniyle Pakistan bu devletlerin bağımsızlıklarını memnuniyetle karşılamıştır. Bu köklü bağlantılarının sağladığı avantaj Pakistan'a ekonomik, bilimsel, kültürel, siyasi ve diğer türlü bağlarını geliştirmek için uygun fırsatlar sunmuştur. Ayrıca Pakistan denize çıkışı olmayan bu devletlere transit ticaret imkanları sağlamada eşsiz bir konum elde etmiştir. Bu bağlamda, çeşitli hükümet ve hükümet dışı, kültür ve ticaret heyetleri ve bireysel girişimciler bu devletleri çeşitli alanlarda işbirliği yapmak için ziyaret etmişlerdir. Ancak özellikle Afganistan'daki istikrarsızlık gibi çeşitli farklı unsurlar nedeniyle Pakistan'ın çabaları ve bu devletlerin kendi bölgelerini büyük bir ekonomik bölgeye dönüştürme uğraşları engellenmiştir.

Orta Asya doğuda Çin ve Güney Asya ve batıda Ural Dağları ve Hazar Denizi; kuzeyde Sibiry ordmanları ve güneyde İran-Afgan platosu ile güney Oxus Irmağı ve Kopet Dağı arasında yer almaktadır. Bölgedeki nehirler doğudaki Balkaş Gölü, merkezdeki Aral Denizi ve batıdaki Hazar Denizi gibi kapalı denizlere akmaktadır (1).

Orta Asya'da beş müslüman devlet, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan bulunmaktadır. Bu devletler 19.yüzyılın ortalarında Çarlık yönetimince işgal ve ilhak edilmelerinden beri Rus İmparatorluğu'nun Türkistan bölgesini oluşturmuşlardır. 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi'nden sonra bu devletler Türkistan Bağımsız İslam Cumhuriyeti'ni kurdular ancak bu yeni oluşum Bolşevik ordusunca dağıtıldı ve 1925 yılında Sovyetler Birliği'ne

* Tehmina MAHMOOD Pakistan Uluslararası İlişkiler Enstitüsünde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

dahil edildi (2).

Bu makale Pakistan'ın Orta Asya müslüman devletleriyle ilişkilerinin yanında bu beş devletin herbiriyle ilişkilerini geliştirme çabalarını ve ilişkilerde ortaya çıkan problemleri değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu beş devletin içinde Kazakistan bir milyon mil kare alanıyla diğer dört devletin toplamının iki katı büyüklüktedir. En küçüğü ve Pakistan'a en yakın olanı 55.000 mil kare yüzölçümüyle Tacikistan'dır. Tacikistan'ın kuzeyinde biraz daha büyük yüzölçümüne sahip (76.000 mil kare) Kırgızistan vardır. İran ve Afganistan'la güney sınırlarını paylaşan Türkmenistan 188.000 mil kare yüzölçümüne sahiptir ve kuzeyinde de Orta Asya'nın kültürel ve tarihi merkezi olan ve Semerkand, Buhara ve Taşkent gibi tarihi şehirlere sahip Özbekistan 172.000 mil karelik yüzölçümüyle yer almaktadır (3).

Orta Asya devletlerinin bağımsızlığı Pakistan'a bölgeyle tarihi, kültürel, dinsel ve ekonomik bağlarını yenileme fırsatını sağlamıştır ve bu bağlamda Pakistan işbirliği için büyük bir heyecan ve arzuya hareket etmiştir. Her iki tarafın yönetimleri farklı işbirliği alanlarını tesbit etmek için karşılıklı ziyaretlerde bulunmuşlardır.

Dinsel faktör Pakistan ile Orta Asya devletleri arasında ilişkilerin gelişmesinde önemli bir unsur olarak görülmüştür. Batılı ülkeler de artan dinsel gelişmelerden İslami bir bloğun oluşabileceği ve batı çıkarlarına tehdit oluşturabileceği şeklindeki endişelerini ifade etmişlerdir. Pakistan sürekli olarak ne kendisinin ne de Orta Asya devletlerinin bu tür bir blok oluşturma niyetinde olmadıklarını tekrarlamıştır. Pek çok Pakistanlı bilimadamı ve diplomat Orta Asya devletlerinin çok uzun bir süre komünist idare altında kalmaları nedeniyle bu ülkelerin dini konseptlerinin Pakistan'inkinden farklı olduğu gerçeğini kabul etmişlerdir. Böylece dini faktör Pakistan'ın dış politikasına rehberlik etmemiştir.

Orta Asya devletlerinin Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (ECO) katılmaları bu örgütün gücünü arttırmıştır ve bütün üye ülkelerin her alanda işbirliğinin artmasını ve potansiyel bir ekonomik blok olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu devletlerle ortak sınırları olan Türkiye ve İran ekonomik işbirliğini geliştirmede oldukça başarılı olmuşlardır. Ayrıca Hindistan bu devletlerle çeşitli anlaşmaları sonuçlandırmada ön planda kalmıştır. Bu rekabet ortamının başında Pakistan kendi ekonomik yapısını güçlendirmek için cesur adımlar atmak ve Afgan so-

rununa aynı zamanda bir çözüm bulmak ihtiyacı içindedir.

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Orta Asya devletleri için en önemli sorun gittikçe kötüleşen ekonomik durumlarıdır. Ekonomileri uzun bir süre kontrollü komünist bir sistem altında kaldığından serbest piyasa ekonomileriyle ilişki kurmada zorluklarla karşılaşmışlardır. Kendi kaynaklarını kendileri için işletemediklerinden pek çok alanda yardıma ihtiyaç duymuşlardır. Ayrıca şiddetli döviz sıkıntısı içindedirler. Bu sorunların üstesinden gelmek için yeni bir altyapı oluşturmaları lazımdır. Bu görüş doğrultusunda Pakistan Orta Asya devletleriyle ilişkilerinde ekonomik işbirliğine büyük öncelik vermiştir. Böylece Pakistan hammaddeler ve imal maddeler alanında ikili ticaretin gelişmesi, iletişim kanallarının açılması ve düzenli elektrik sağlanması gibi pek çok alanda ilerleme sağlamıştır. Pakistan için uzun dönemli bir hedef Orta Asya devletlerinin ticari açıdan Hint Okyanusuna çıkmasını sağlayacak Afganistan üzerinden Pakistan'a ulaşacak tren ve karayollarının yapılmasıdır. Pakistan Tacikistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'dan gelecekteki petrol akışı veya gaz ve elektrik dağıtım şebekeleri yoluyla enerji sağlayarak kendi sanayi büyümesini desteklemeyi düşünmektedir. Bankacılık, sigortacılık ve de hisse-senet piyasaları, ortak yatırım sermayesi ve ithalat-ihracat alanlarında da gayret sarfedilmiştir.

ÖZBEKİSTAN

Özbekistan Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bağımsız olan Orta Asya devletlerinden birisidir. Zengin doğal kaynaklara, tarımsal zenginliğe ve sanayi potansiyeline sahiptir. Ekonomik açıdan Özbekistan Orta Asya'nın en gelişmiş ülkesidir. Mineral kaynakları petrol, kömür, kurşun ve altından oluşmaktadır. 1991 yılında Özbekistan bağımsızlığını kazandığında Pakistan Türkiye'nin ardından bu bağımsızlığı tanıyan ikinci ülkeydi. Bağımsızlıktan birkaç ay sonra Pakistan'ın ekonomik ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanı Assef Ahmed Ali Özbekistan'ı ziyaret etti ve iki ülke arasında bir Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Bu Zapt şu maddeleri içeriyordu:

1. Öğrenci ve bilimadamı değişimi için Özbekistan Yüksek Eğitim Bakanlığıyla işbirliği.

2. Pakistan özel sektörü tarafından Taşkent'te beş yıldızlı bir otelin inşaatı.

3. Özbekistan'da Pakistan bankalarının şubesinin açılması.

4. İşletme eğitimi sağlamak ve gençlik sorunlarında eğitim vermek için Pakistan İşletme ve Politika Enstitüsü ve Quami Gençlik Kurultayı (özel bir kuruluş) ile işbirliği yapmak (4).

1992'de Pakistan ile Özbekistan arasında şu anlaşmalar imzalanmıştır:

1-Hava hizmetleriyle ilgili 16 Şubat Anlaşması. 2-10 Mayıs tarihinde diplomatik ilişkilerle ilgili protokol. 3- 27 Haziran tarihinde devletlerarası ilişkiler ve işbirliği ilkelerini belirleyen anlaşma. 4- 27 Haziran tarihinde kültür, sağlık, bilim ve teknoloji, uzmanların eğitimi, turizm, spor ve medya alanlarında işbirliği anlaşması. 5- 27 Haziran tarihinde ekonomik ve ticari işbirliği anlaşması. 6- 8 Temmuz tarihinde tren yolu, karayolu, ulaşım, telekomünikasyon, enerji ve bankacılık alanlarında işbirliği için Mutabakat Zaptı. 7- 13 Ağustos tarihinde su kaynakları, enerji üretimi, sulama ve toprak ıslahı alanlarında işbirliği anlaşması. 8- Karşılıklı yatırımın korunması ve teşvik edilmesi anlaşması. 9- 13 Ağustos tarihinde posta ve telekomünikasyon alanlarında işbirliği anlaşması. 10- 13 Ağustos tarihinde Pakistan Devlet Bankası ile Özbekistan Merkez Bankası arasında anlaşma (5).

1993 yılında iki ülke İslamabad'da üç anlaşma imzalamışlardır. İlk anlaşma pamukta ikili ticareti, iletişim, tekstil sanayi, mühendislik, sanayi sektöründe ortak yatırımlar, petrol, gaz, otoban bağlantıları, limanlar, bilim ve teknoloji, kültür, spor ve edebiyat alanlarında işbirliğini içeriyordu. İkinci anlaşma Ortak Bakanlar Komisyonu'nu kuruyordu. Üçüncü anlaşma Pakistan ve Özbekistan arasında transit ticareti düzenliyordu (6).

Özbek Dışişleri Bakanı'nın Temmuz 1994'te Pakistan'a yaptığı ziyaret iki ülke arasındaki işbirliğinin daha da gelişmesini sağlamıştır. Bu ziyaret esnasında büyükelçiliklerin çalışmasıyla ilgili karşılıklı bir işbirliği protokolu da imzalanmıştır.

İran ve Türkiye'den sonra Özbekistan ECO bölgesinde Pakistan'ın mal ihrac ettiği üçüncü büyük ülkedir. 1993-94 döneminde Pakistan'ın Özbekistan'a ihracatı 17,917 milyon dolar olmuştur. İran'a gerçekleştirilen ihracattan, 18,987 milyon dolar, çok az düşüktür (7).

Mayıs 1995'te Başbakan Benazir Butto Özbekistan'ı ziyaret etmiştir ve Başkan İslam Kerimov ile görüşmelerde bulunmuştur. Butto görüşmelerde iki ülke

arasındaki işbirliğini güçlendirme yolunda ilerleme kaydetmiştir.

Pakistan ve Özbekistan her iki ülke için ortak önem taşıyan bölgesel ve uluslararası sorunlarda ortak bir algılama ve anlayış içindedirler. Her iki taraf da siyasi, ekonomik ve dini alanlarda işbirliği yapma arzusunu açıklamışlardır. Bölgesel güvenlik sorunlarından geliştirilmiş kara ve demir yolları vasıtasıyla ticareti arttırmaya kadar pek çok konuda tam bir uzlaşma vardır. Her iki taraf da batı Afganistan üzerinden iletişim bağlantıları kurarak iki ülke arasındaki ticaret bağlantısındaki önemli engelleri ortadan kaldırmada anlaşmışlardır. Başkan Kerimov ülkesinin Keşmir sorununa BM'in himayesinde ve Keşmir'le ilgili BM kararlarına uygun olarak Pakistan ve Hindistan arasında siyasi diyalog yoluyla bir çözüm bulunulmasını desteklediğini açıklamıştır.

Pakistan ve Özbekistan arasında ayrıca organize suç, yasadışı uyuşturucu trafiği ve terörizmle mücadele konusunda işbirliği yapmak üzere bir anlaşma imzalanmıştır (8).

Ekim 1996'da Pakistan Başkanı Farooq Khan Leghari ikili ilişkileri geliştirmek ve ortak kaygı uyandıran bölgesel ve uluslararası sorunları tartışmak üzere Özbekistan'a bir ziyarette bulunmuştur. Afganistan ve Keşmir sorunları Farooq Leghari ve Özbek Başkanı İslam Kerimov arasındaki görüşmede önemli biçimde yer almıştır. İki başkan Afganistan'daki bütün etnik ve dini grupların temsilcilerinden oluşan geniş tabanlı bir hükümetin ülkedeki barış ve istikrarın devamı için oluşturulması gerektiği konusunda anlaşmışlar ve Afganistan'a silah ambargosu uygulanması çağrısında bulundular.

Keşmir sorunu üzerinde Başkan Kerimov bu sorunun BM kararları çerçevesinde çözülmesi ve Pakistan ve Hindistan'ın bu sorunu çözmek için görüşmelere başlaması gerektiğini söylemiştir.

Her iki taraf da ekonomi alanında işbirliğini attırmak için anlaşmışlardır. İki ülke Afganistan toprakları üzerinden orta ve güney Asya arasında bir ekonomik koridor oluşturmak istediklerini açıklamışlardır (9).

KAZAKİSTAN

Kazakistan Orta Asya devletlerinin en büyüğüdür. Kazakistan Rusya ve diğer dört Orta Asya devleti arasındadır ve Pakistan'ın üç katı bir büyüklüğe sahiptir. Zengin yerüstü ve yeraltı kaynaklarına sahiptir. Toprakları üzerinde nükle-

3. Özbekistan'da Pakistan bankalarının şubesinin açılması.

4. İşletme eğitimi sağlamak ve gençlik sorunlarında eğitim vermek için Pakistan İşletme ve Politika Enstitüsü ve Quami Gençlik Kurultayı (özel bir kuruluş) ile işbirliği yapmak (4).

1992'de Pakistan ile Özbekistan arasında şu anlaşmalar imzalanmıştır:

1-Hava hizmetleriyle ilgili 16 Şubat Anlaşması. 2-10 Mayıs tarihinde diplomatik ilişkilerle ilgili protokol. 3- 27 Haziran tarihinde devletlerarası ilişkiler ve işbirliği ilkelerini belirleyen anlaşma. 4- 27 Haziran tarihinde kültür, sağlık, bilim ve teknoloji, uzmanların eğitimi, turizm, spor ve medya alanlarında işbirliği anlaşması. 5- 27 Haziran tarihinde ekonomik ve ticari işbirliği anlaşması. 6- 8 Temmuz tarihinde tren yolu, karayolu, ulaşım, telekomünikasyon, enerji ve bankacılık alanlarında işbirliği için Mutabakat Zaptı. 7- 13 Ağustos tarihinde su kaynakları, enerji üretimi, sulama ve toprak ıslahı alanlarında işbirliği anlaşması. 8- Karşılıklı yatırımın korunması ve teşvik edilmesi anlaşması. 9- 13 Ağustos tarihinde posta ve telekomünikasyon alanlarında işbirliği anlaşması. 10- 13 Ağustos tarihinde Pakistan Devlet Bankası ile Özbekistan Merkez Bankası arasında anlaşma (5).

1993 yılında iki ülke İslamabad'da üç anlaşma imzalamışlardır. İlk anlaşma pamukta ikili ticareti, iletişim, tekstil sanayi, mühendislik, sanayi sektöründe ortak yatırımlar, petrol, gaz, otoban bağlantıları, limanlar, bilim ve teknoloji, kültür, spor ve edebiyat alanlarında işbirliğini içeriyordu. İkinci anlaşma Ortak Bakanlar Komisyonu'nu kuruyordu. Üçüncü anlaşma Pakistan ve Özbekistan arasında transit ticareti düzenliyordu (6).

Özbek Dışişleri Bakanı'nın Temmuz 1994'te Pakistan'a yaptığı ziyaret iki ülke arasındaki işbirliğinin daha da gelişmesini sağlamıştır. Bu ziyaret esnasında büyükelçiliklerin çalışmasıyla ilgili karşılıklı bir işbirliği protokolu da imzalanmıştır.

İran ve Türkiye'den sonra Özbekistan ECO bölgesinde Pakistan'ın mal ihrac ettiği üçüncü büyük ülkedir. 1993-94 döneminde Pakistan'ın Özbekistan'a ihracatı 17,917 milyon dolar olmuştur. İran'a gerçekleştirilen ihracattan, 18,987 milyon dolar, çok az düşüktür (7).

Mayıs 1995'te Başbakan Benazir Butto Özbekistan'ı ziyaret etmiştir ve Başkan İslam Kerimov ile görüşmelerde bulunmuştur. Butto görüşmelerde iki ülke

arasındaki işbirliğini güçlendirme yolunda ilerleme kaydetmiştir.

Pakistan ve Özbekistan her iki ülke için ortak önem taşıyan bölgesel ve uluslararası sorunlarda ortak bir algılama ve anlayış içindedirler. Her iki taraf da siyasi, ekonomik ve dini alanlarda işbirliği yapma arzusunu açıklamışlardır. Bölgesel güvenlik sorunlarından geliştirilmiş kara ve demir yolları vasıtasıyla ticareti arttırmaya kadar pek çok konuda tam bir uzlaşma vardır. Her iki taraf da batı Afganistan üzerinden iletişim bağlantıları kurarak iki ülke arasındaki ticaret bağlantısındaki önemli engelleri ortadan kaldırmada anlaşılar. Başkan Kerimov ülkesinin Keşmir sorununa BM'in himayesinde ve Keşmir'le ilgili BM kararlarına uygun olarak Pakistan ve Hindistan arasında siyasi diyalog yoluyla bir çözüm bulunulmasını desteklediğini açıklamıştır.

Pakistan ve Özbekistan arasında ayrıca organize suç, yasadışı uyuşturucu trafiği ve terörizmle mücadele konusunda işbirliği yapmak üzere bir anlaşma imzalanmıştır (8).

Ekim 1996'da Pakistan Başkanı Farooq Khan Leghari ikili ilişkileri geliştirmek ve ortak kaygı uyandıran bölgesel ve uluslararası sorunları tartışmak üzere Özbekistan'a bir ziyarette bulunmuştur. Afganistan ve Keşmir sorunları Farooq Leghari ve Özbek Başkanı İslam Kerimov arasındaki görüşmede önemli biçimde yer almıştır. İki başkan Afganistan'daki bütün etnik ve dini grupların temsilcilerinden oluşan geniş tabanlı bir hükümetin ülkedeki barış ve istikrarın devamı için oluşturulması gerektiği konusunda anlaşılar ve Afganistan'a silah ambargosu uygulanması çağrısında bulundular.

Keşmir sorunu üzerinde Başkan Kerimov bu sorunun BM kararları çerçevesinde çözülmesi ve Pakistan ve Hindistan'ın bu sorunu çözmek için görüşmelere başlaması gerektiğini söylemiştir.

Her iki taraf da ekonomi alanında işbirliğini arttırmak için anlaşmışlardır. İki ülke Afganistan toprakları üzerinden orta ve güney Asya arasında bir ekonomik koridor oluşturmak istediklerini açıklamışlardır (9).

KAZAKİSTAN

Kazakistan Orta Asya devletlerinin en büyüğüdür. Kazakistan Rusya ve diğer dört Orta Asya devleti arasındadır ve Pakistan'ın üç katı bir büyüklüğe sahiptir. Zengin yerüstü ve yeraltı kaynaklarına sahiptir. Toprakları üzerinde nükleer

leer silahlara sahip olan tek müslüman devlettir.

Aralık 1991'de Pakistan'ın ekonomik ilişkilerden sorumlu devlet bakanı Assef Ahmed Ali Kazakistan'a geniş bir çerçeve içinde ekonomik ve teknik işbirliğini ve dostça ilişkileri güçlendirmek için bir ziyarette bulunmuştur. İki ülke çeşitli alanlarda işbirliğini içeren anlaşmalar imzalamışlardır (10).

Kazakistan Başkanı Nursultan Nazarbayev Şubat 1992'de Pakistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur ve ziyaret esnasında Nazarbayev iki ülke arasında ticaretin geliştirilmesi yoluyla ilişkilerde erken bir canlanmanın olabileceği umudunu ifade etmiştir. Pakistan da stratejik konumu ve zengin kaynakları nedeniyle Kazakistan'ın bölgede barışın geliştirilmesinde hayati bir rol oynayabilecektir. Her iki ülke Afgan sorununa acil bir çözüm bulunamaması durumunda aralarındaki ekonomik işbirliğini geliştiremeyecekleri kaygısını taşımaktadırlar.

Pakistan Keşmir'le ilgili tutumunda Kazakistan Başkanının desteğini almıştır. Bu desteğin derecesi Nursultan Nazarbayev'in Yeni Delhi'ye yaptığı kısa ziyareti Hindi yönetiminin Keşmir ilgili kendi tutumuna tepki göstermesi nedeniyle keserek geri dönmesi gerçeğinden çıkarılabilir. Nazarbayev Pakistan'ın bu sorunu barışçıl yollardan çözme girişimlerini takdir etmiş ve bu tür sorunların sadece her iki tarafın istek ve arzusuyla çözülebileceğini söylemiştir.

İki lider kendi aralarındaki ilişkilerin geleceği için bir "İlkeler Deklarasyonu" imzalamışlardır. Ve ayrıca ticaret ve ekonomi, bilimsel ve teknik, kültürel, spor, turizm alanlarında işbirliğiyle ilgili dört protokol imzalamışlardır. Hükümet düzeyinde ortak bir komisyon kurulmuştur (11).

Ocak 1993'de Pakistan ve Kazakistan İslamabad'da kargo ulaşımı ve kara ve hava bağlantılarının ve de diğer iletişim olanaklarının geliştirilmesi için Mutabakat Zaptı imzalamışlardır. İki ülkenin ortak bir bakanlık komisyonu petrol çıkarımı, mamül ürünler, elektrik sektörü, tıbbi malzemeler, kablo imalatı ve ulaştırma alanlarında ortak yatırımı genişletme konusunda anlaşmışlardır. Komisyon ayrıca her iki ülkede fuarlar düzenlemeyi ve işadamlarının karşılıklı ziyaretini teşvik etme konusunda karar almışlardır (12).

Bu çabaların bir sonucu olarak, Kazakistan Yüksek Konsey Başkanı Alish Kakileev başkanlığında 25 üyeli bir Kazak heyeti Pakistan'a Kasım 1994'te geldi. Orta Asya devletlerinin bağımsızlığından beri Kazakistan'dan ilk defa bir

parlamento heyeti geliyordu. Heyet her iki ülkenin ekonomik ve ticari ilişkilerini ilerletmek için parlak bir geleceğe sahip olduğunu ifade etmiştir. Heyet Kazakistan'ın tüketim mallarının yüzde ellisini ithal etmesi gereğinin iki ülke arasında geniş bir işbirliği alanı sunduğunu belirtmiştir.

İki ülke arasındaki ikili ilişkileri güçlendirmek için önemli bir diğer adım Ağustos 1995'de Başbakan Benazir Butto'nun Kazakistan'ı ziyaretidir. Butto ve Nazarbayev arasındaki toplantı esnasında Keşmir, Afganistan ve Tacikistan sorunları tartışılmıştır. Her iki lider de bölgede barışın devam ettirilmesiyle ilgili benzer görüşlere sahip ve bölgedeki bütün ülkelerin birbiriyle ticari ve ekonomik ilişkilerini geliştirebilmek için bu problemleri barışçıl biçimde çözmek zorunda olduklarını vurgulamışlardır. Liderler ayrıca karşılıklı işbirliği ilkesi, yasal konularda birbirine yardım etme, çifte vergilendirmeyi önleme ve iki ülke vatandaşları arasında karşılıklı ziyaretler konularında dört anlaşma imzalamıştır (13).

Mart 1996'da İslamabad'da Pakistan-Kazakistan ortak bakanlar komisyonunun üçüncü oturumu gerçekleştirilmiştir. Komisyon şu adımları atmaya kararlaşmıştır:

1- Pakistan'dan Kazakistan'a çimento fabrikası için 51.9 milyon dolarlık kredinin erken kullanımını sağlamak için gerekli adımları atmak.

2- İkili ticareti geliştirmek için çabalara devam etmek. Bu amaçla her iki ülkede de düzenlenecek ticaret fuarları ve sergilerine katılmak, ticaret ve endüstri konularında bilgi değişiminin yapılması ve işadamları heyetlerinin karşılıklı ziyaretlerinin devamı.

3- Pakistan tarafı Kazakistan'a hafif mühendislik ürünleri ve teknik hizmet ve uzman yardımında bulunmayı önermiştir.

4- Her iki taraf ilaç üretimi alanında işbirliği ve ortak yatırıma gitme ve parfümeri ve tıbbi alanlarda iki ülke tarafından organize edilecek konferanslara ve seminerlere katılma hususlarında anlaşmışlardır.

5- İki taraf yeni ürün çeşitleri ve bilimsel bilgi değişimi yaparak tarım alanında işbirliğine gitmeyi kabul etmişlerdir.

6- Ortak araştırma programı bilim ve teknoloji alanında yürütülebilir. İki taraf da uzay teknolojisi alanında işbirliğine gidecek ve bunun için aktif işbirliğini öngören özel bir anlaşma hazırlayacaklar (14).

Ekim 1996'da Pakistan Başkanı iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek ve bölgesel ve uluslararası sorunları tartışmak için Kazakistan'a bir ziyarette bulunmuştur. Her iki taraf da Afganistan ve Keşmir problemlerinin bölgede ekonomik işbirliğinin önünü açmak için barışçıl yollarla çözülebileceği fikrindedirler. Taraflar Karakoram Otobanını geliştirmek için yapılan çalışmalardan duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Kazak Başkan 17 ortak yatırımın yanı sıra çeşitli alanlarda işbirliğini zenginleştirmek için 21 tane anlaşma ve protokol imzalamış olduklarını söylemiştir ve Kazakistan'ın tarım, sağlık ve turizm konularında Pakistan'dan özel yardım beklediğini vurgulamıştır. Kazak Başkan bu alanlarda yatırım yapmak isteyen Pakistanlı yatırımcılara hükümetinin her türlü yardım ve desteği sağlayacağını açıklamıştır (15).

TAJİKİSTAN

Tajikistan ile Pakistan sınırları arasındaki mesafe sadece 18 kilometredir. İki ülke dünyanın en yüksek dağ sırasıyla birbirinden ayrılmıştır. Tajikistan beş milyonluk nüfusunun yüzde yetmişinin müslüman olduğu küçük bir müslüman devlettir. Yeterli ekonomik potansiyele sahiptir. Tarıma dayalı bir ekonomisi vardır. Sanayisinin başlıca sektörleri madencilik, mühendislik ve hidro-elektriktir. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla bağımsızlığını kazanmasından bu yana Tajikistan ekonomisini kalkındırma çabalarında zorluklarla karşı karşıya gelmiştir. Pakistan Tajikistan'la diplomatik ilişkiler kuran ilk ülkelerden birisidir.

Pakistan Aralık 1991'de Tajikistan'a ekonomik ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanı Assef Ahmed Ali başkanlığında bir heyeti ilişkileri kurmak üzere göndermiştir. Bu gezi sonucunda şu konularda anlaşma sağlanmıştır:

- 1- Pamuk karşılığında tahıl, gıda ve çay almak için Tabani şirketiyle barter anlaşması ve Tajikistan'dan 50 milyon dolar değerinde alüminyum almak.
- 2- Duşanbe ve Karaçi arasında uluslararası charter seferleri için Tabani şirketiyle ortak yatırım.
- 3- İki ülke arasında telekomünikasyon sisteminin kurulması için anlaşma.
- 4- Pakistanlı özel bir firmanın Duşanbe'de beş yıldızlı bir otel kurma anlaşması (16).

Temmuz 1992'de Tajikistan Başkanı Rahman Nabiyeu dostça ilişkileri ge-

liştirmek için Pakistan'a ziyarette bulunmuştur. Pakistan Başbakanı Nawaz Şerif ile toplantısı sonucunda her iki taraf kendi iç işlerine karışmama, saygı ve eşitlik temelinde bütün alanlarda işbirliği yapmak için anlaşmışlardır. İki ülke ayrıca kendi çıkarlarını etkileyen önemli sorunlarda birbirlerine danışacaklardır. İki taraf da siyasi, diplomatik ve resmi düzeylerde düzenli irtibatı devam ettireceklerdir.

Tajik Başkanının ziyareti esnasında kültür, spor, turizm, ticaret, bilimsel ve teknolojik işbirliğiyle ilgili üç anlaşma imzalanmıştır (17).

Tajikistan Başkanı Pakistan'a ilk gezisini çeşitli alanlarda işbirliğini güçlendirmede bir dönüm noktası olarak nitelendirmiştir. Başkan gezisinin ardından Tajikistan'dan çok çeşitli alanlarda heyetlerin işbirliği olanaklarını geliştirmek için Pakistan'a gitmeye başladıklarını söylemiştir.

Ağustos 1992'de Tajik Başkan'ın Pakistan'a ziyaretinin ardından Maliye Bakanı ve Enerji Bakanı'nın içinde bulunduğu bir Tajik heyeti Pakistan'a gelmiş ve kredi ve enerji satışı konularında bir anlaşma iki ülke arasında imzalanmıştır. Pakistan 1997'den başlamak üzere düzenli 1000 megawatt elektrik arzına karşılık olarak Tajikistan'a 500 milyon dolar borç vermeyi kabul etmiştir (18). İki taraf da bu tür anlaşmaların karşılıklı avantajların bulunduğu çeşitli alanlarda iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendireceğine olan güvenlerini ifade etmişlerdir.

Aralık 1993'te, Kolab ili Vali Yardımcısı Bayan Lutfat Nasirullah Ova'nın başkanlığında dört kişilik bir Tacik bilimadamları heyeti Pakistan'a iyi niyet ziyaretinde bulunmuştur. Ova, Ulusal Karayolları Teşkilatı Başkanı Hidayatullah Khan Niazi ile toplantısında Orta Asya'yı Pakistan ile bağlayacak projelerin yürütülüyor olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti belirtmiştir. Bayan Ova Orta Asya halklarının Pakistan'ı büyük bir kültür merkezi olarak gördüğünü ve iletişimin gelişmesinin ekonomik ilerlemeye ve kültür değişimine yol açacağını söylemiştir.

Pakistan ve Tajikistan arasındaki ilişkiler Mart 1994'te Tajikistan Başkanı Emomali Rahmanov'un iki ülke arasındaki ikili ilişkileri geliştirmek için Pakistan'a resmi bir ziyarette bulunmasıyla daha da artmıştır. Başkan Tajikistan'ın kendi ekonomik ve siyasi sorunlarının üstesinden gelebileceğini ifade etmiştir. Başbakan Benazir Butto Tajikistan'da değişen ortamdan memnun olduklarını ve Tajikistan ve Afganistan'daki istikrarsızlığın bütün bölge üzerinde olumsuz

etkisinin olacağını ifade etmiştir. Butto Tajikistan'da barış için BM girişimini memnuniyetle karşıladıklarını söylemiş ve Tajik hükümeti ve muhalefet arasında görüşmeler için ev sahipliği yapma önerisinde bulunmuştur. Butto Pakistan, Afganistan ve Tajikistan'ın bölgedeki ekonomik ilerleme için ön koşul olan bölgesel barış için çalışmaları gerektiğini ifade etmiştir. Butto ayrıca Tajik Başkanı Hindistan yönetimindeki Keşmir'deki insan hakları ihlalleri hakkında bilgilendirmiştir ve bu sorunun BM kararlarına göre çözülmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Her iki taraf da ekonomik işbirliğini geliştirme hususunda anlaştılar ve bu bağlamda Butto Tajikistan'a 10 milyon dolardan 20 milyon dolara kadar kredi sağlayabileceklerini açıklamıştır (19). Ayrıca Butto Tajik Başbakanına Pakistan'ın eğer Tajikistan Pakistan, Çin, Kazakistan ve Kırgızistan arasında ticari amaçlarla tarihi İpek Yolu'nun canlandırılması anlaşmasına katılırsa memnun olacağını bildirmiştir. İki ülke ayrıca çeşitli anlaşmalar imzalamışlardır: iki ülke dışişleri bakanlıkları arasında işbirliğiyle ilgili bir protokol, yatırımın karşılıklı geliştirilmesi ve korunması anlaşması ve Lahore ve Duşanbe'nin kardeş şehirler ilan edilmesi (20).

Tajikistan Başkanı Pakistan ve Tajikistan arasında karayolu bağlantılarının kurulması için Ulusal Karayolu Kuruluşu'nun raporunu övmüştür. Başkan Orta Asya devletlerinin Pakistan'ın ulusal karayollarını kendi deniz ticareti amaçları için kullanmak istediklerinden iki ülke arasındaki bağlantıların geliştirilmesi gerektiğini açıklamıştır. Eylül 1996'da Tajik Ulaştırma Bakanı Farrukh Muhtidinovich Pakistan hükümetinin daveti üzerine ülkeye gelmiştir. Bakan kendi ziyaretinin iki ülke arasındaki karayolu bağlantılarının kurulmasını Pakistan yönetiminin teşvik ettiğinin açık bir kanıtı olarak göstermiştir. Ziyaretinin amacı Pakistan ve Tajikistan arasında kabul edilen karayolu rotası üzerinde pratik ilerlemeler sağlamaktır.

TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan doğusunda Amuderya nehri, batısında Hazar Denizi kuzeyinde Kopet Dağı bulunan bir Orta Asya ülkesidir. Türkmenistan kuzeyde Kazakistan'la, doğuda ve kuzey-doğuda Özbekistan'la, güneyde İran'la ve güneydoğuda Afganistan'la sınırdır. Çok büyük ekonomik potansiyele ve çok

zengin mineral kaynaklarına sahiptir ve Rusya, ABD ve Kanada'dan sonra dünyanın dördüncü büyük gaz üreticisidir.

Orta Asya devletleriyle dostça ilişkiler kurma politikası uyarınca Pakistan ekonomik ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanı Assef Ahmed Ali başkanlığında bir heyeti Aralık 1993'te Türkmenistan'a göndermiştir ve şu konularda anlaşmalar sağlanmıştır:

- 1- Tabani şirketiyle barter ticareti konusunda anlaşma.
- 2- Türkmenistan'da pamuk üretimi konusunda ortak yatırım için Tabani şirketiyle anlaşma.
- 3- Quami Gençlik Örgütü ile gençlik konularında işbirliği (21).

Pakistan ve Türkmenistan arasındaki ilişkileri geliştirmek için her iki taraf da iletişim bağlantılarının geliştirilmesine muhtaçtır. Bu bağlamda, Ağustos 1993'te Türkmenistan İletişim Bakanı Rahmanov Senakuli Pakistan, Türkmenistan ve Afganistan'dan oluşan üçlü komisyonun toplantısı için Pakistan'a gelmiştir. Bu ülkeler iletişim sektörlerinin Orta Asya devletleriyle ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmenin yolunu açabileceğinin farkındadırlar. İslamabad'da iki gün süren toplantının sonucunda bir demir yolu ağının oluşturulması için gerekli adımların atılması hususunda anlaşmaya varıldı. Komisyon malların şu güzergah üzerinden Afganistan üzerinden demiryoluyla Karaçi'ye ucuz şekilde taşınabileceğini belirtmiştir: Aşkabad-Torkundi-Herat-Kandhar-Chamman-Quetta (22).

Ekim 1994'te Türkmen Başkan Saparmurat Niyazov Pakistan'a kısa bir ziyarette bulundu ve ziyaret esnasında iki ülke arasında varolan dostça ilişkileri güçlendirmek ve genişletmek için bir anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre, iki ülke arasında uzun dönemli ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirmek için gerekli önlemler alınacaktır. Liderler ayrıca bölgesel ve uluslararası sorunlarla ilgili sık sık görüş alışverişinde bulunacakları ve bu tür sorunlar BM'e gelmeden ortak bir tutum takınacakları hususlarında anlaştılar.

Türkmen Başkan'ın davetine cevap olarak Başbakan Benazir Butto 27 Ekim tarihinde Türkmenistan'ı ziyaret etmiştir. Ziyaret yeni ticaret imkanlarını araştırmaya yönelikti ve Pakistan'ın Chaman'dan başlayan ve Herat üzerinden Orta Asya'ya ulaşan yeni bir ticaret yolunu açma kararı nedeniyle önemliydi.

Benazir Butto ve Başkan Saparmurat Niyazov arasındaki toplantıda bir dizi

uluslararası ve bölgesel sorun gündeme gelmiştir. Mesela Keşmir ve Bosna-Hersek özellikle ele alınmıştır. Butto Türkmen Başkanını Keşmir'deki ciddi durum ve Hindistan'ın yönetimindeki insan hakları ihlallerinin durdurulması için Hindistan'ı ikna çabaları hakkında bilgilendirdi. Başkan Niyazov Pakistan'ın Keşmir politikasını ve de uluslararası forumlarda bu sorunu gündeme getirme çabalarını anladığını ve Pakistan'ı bu konuda desteklediğini ifade etmiştir.

İki ülke arasındaki ekonomik işbirliğini geliştirmek için bu ziyaret esnasında beş anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmalar şu alanları kapsıyordu: çifte vergilendirmenin önlenmesiyle ilgili bir konvansiyon, karşılıklı yatırımların geliştirilmesi anlaşması, ekonomik ve ticari işbirliği anlaşması, ortak bakanlık komisyonunun kurulması protokolu ve Türkmenistan'a ek 10 milyon dolar ihracat kredisi verilmesiyle ilgili protokol (23).

Başbakan Benazir Butto'ya eşlik eden Pakistanlı işadamları Türkmen görevlilerle ticaret politikalarını tartışma fırsatını yakalamışlardır. Bu görüşmeler göstermiştir ki Türkmenistan kendi işletme ve bankacılık sistemini geliştiremiyor ve ithalat için yeterli dövizle sahip değil. Bu nedenle Pakistan'dan ihracat ancak yapılan bir barter anlaşmasına göre Türkmenistan'dan ithalat karşılığında yapılabilir. Türkmenistan hükümeti bazı Pakistanlı iş derneklerinin Türkmenistan'da ofis açmasına izin vermiştir. Bu gelişmeler iki ülkenin de ticaret hacimlerini arttırmak için sağlam bir temel hazırlamıştır.

Pakistan ve Türkmenistan arasında dostça ilişkilerin gelişmesi Eylül 1995'de Pakistan Başkanı Farooq Ahmed Khan Leghari'nin ziyaretine yol açmıştır. Pakistan Başkanı ve Türkmenistan Başkanı iki ülke arasında devam eden karşılıklı faydalı ilişkilerin devam etmesinden memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Keşmir ve Afganistan'daki durumu gözden geçirmişler ve Keşmir ile Afganistan'da istikrarın bölge barışı için önemli olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Afganistan'daki iç savaş nedeniyle kendi endişelerini açıklamışlar ve Pakistan ve Türkmenistan'ın malların taşınması için en uygun ve en kısa yolun Afganistan üzerinden geçmesi nedeniyle kendi aralarındaki ticari işbirliğini geliştirme problemiyle karşılaşmaktadırlar.

Türkmenistan yüksek kalitede pamuk üreten önemli bir bölge ülkesidir. Pakistan da büyük bir pamuk sanayisine sahip olduğundan Başkan Leghari iyi kalite Türkmen pamuğunu almayı kabul etmiştir ve pamukta ticaretini geliştirmek için bir anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca her iki ülkedeki araştırma enstitüleri

kurak bölgelerin problemleriyle yakından ilgilenecekler ve yüksek kalitede ve böceklerle dayanıklı pamuk yetiştirmede işbirliği yapacaklar (24).

Pakistan Türkmenistan'ın nükleer konularda desteğini almada başarılı olmuştur. Mart 1996'da Dışişleri Bakanı Assef Ahmed Ali'nin ziyareti esnasında Türkmenistan bölgede herhangi bir füze yarışına karşı ve Nükleer Denemelerin Yasaklanması Antlaşması ve de nükleer silahların yayılmasının önlenmesini desteklemekte olduğunu açıklamıştır.

KIRGIZISTAN

Rusya'da Sovyet rejiminin kurulmasından sonra Kırgızistan Sovyet Türkistan'ının bir parçası olmuştur. 1936'da Kırgızistan'ın SSCB'nin kurucu Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerinden birisi olduğu ilan edildi. Cumhuriyet 1990'da egemenliğini ve 1991 Eylül'ünde de bağımsızlığını ilan etti. Şeker rafinerileri, pamuk, gıda, mühendislik, tekstil, kereste, tabakhanecilik ve un değirmenleri ülkenin sanayi alt yapısını oluşturmaktadır. Diğer Orta Asya devletlerinde de olduğu gibi Pakistan Kırgızistan'la ilişki kurmuş ve bu ülkeyi tanıyan ilk ülkelerden birisi olmuştur.

1991'de Pakistan'ın ekonomik ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanı Assef Ahmed Ali Kırgızistan'a giden bir heyete başkanlık etmişir ve iki ülke arasında şu anlaşmalar imzalanmıştır:

1- Kırgızistan Devlet Üniversitesi, Quaid-e-Azam Üniversitesi ve Peşavar Üniversitesi arasında işbirliği.

2- Kırgızistan Bilimler Akademisi ile Quaid-e-Azam ve Peşavar Üniversiteleri arasında işbirliği.

3- İşletme ve Politika Enstitüsü ile Quami Gençlik Örgütü arasında eğitim ve gençlik sorunları üzerine anlaşma (25).

Aralık 1994'te Kırgızistan Devlet Başkanı Askar Akayev'in Pakistan'a ziyareti iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinin önünü açmıştır. Ziyaret esnasında Akayev Pakistan devlet başkanı ve başbakanıyla görüşmelerde bulunmuştur. Görüşmelerde Keşmir, Tajikistan, Afganistan ve Bosna-Hersek gibi önemli bölgesel ve uluslararası sorunlar ele alınmıştır. Müzakereler ayrıca ticaret ve turizmin geliştirilmesi gibi bir dizi alanda iki işbirliği imkanları üzerine

yoğunlaşmıştır. Bu amaç doğrultusunda iki taraf da güçlü bir iletişim sisteminin varlığının önemini kavramışlardır. Böylece iki ülke Orta Asya devletleriyle ticarete kullanılan Çin topraklarından geçen yolları açma konusunda anlaşmışlardır.

Pakistan ve Kırgızistan ayrıca siyasi, ekonomik, ticari, bilimsel, sanayi, kültürel, ve diğer alanlarda işbirliğini geliştirmek için altı tane anlaşma imzalamışlardır. İki ülke özellikle terörizm, rehine alma, sivil havacılık suçları ve yasadışı uyuşturucu ticaretine karşı mücadelede işbirliği yapacaklar (26). İki taraf ayrıca nükleer silahlardan kurtulmuş ve şiddetin olmadığı bir dünya için çalışacaklarını ifade ettiler. Pakistan açısından, Kırgızistan'ın Keşmir ve nükleer silahların yayılmasını önleme gibi uluslararası ve bölgesel sorunlarda benzer görüşlere sahip olduğunu ortaya çıkarması açısından ziyaret başarılı geçmiştir.

Pakistan ve Kırgızistan arasındaki ilişkilerdeki diğer bir gelişme Başbakan Benazir Butto'nun Ağustos 1995'te Kırgızistan'a ziyarette bulunmasıdır. Butto Kırgızistan'ı ziyaret eden ilk Pakistan Başbakanı olmuştur. Kırgızistan Başbakanı Keşmir sorunu üzerinde Pakistan'a destek vereceklerini açıklamıştır ve iki lider Afganistan ve Tacikistan sorunlarıyla ilgili ortak bir bakış açısını paylaştıklarını ifade etmişlerdir. Bütün sorunların barışçıl yollarla çözülmesi gerektiğini de eklemişlerdir.

Turizmin geliştirilmesi ve posta ve ticaret ofislerinin açılması için iki ülke ortak bir bakanlık komisyonu kurmuştur. Ayrıca süt, meyve ve gıda işleme sanayilerinde ortak yatırım imkanlarını araştıracaklardır.

Ekim 1996'da Başkan Farooq Ahmed Khan Leghari Kırgızistan'a bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretin amacı ekonomik, ticari ve kültürel alanlarda devletler arası işbirliğini geliştirmektir. Kırgızistan Başkanı Askar Akaev ile toplantısı ikili, bölgesel ve uluslararası sorunları kapsıyordu ve genelde benzer görüşü paylaştıkları da toplantı sonunda açıklanmıştır. Farooq Leghari hem Pakistan'ın hem de Hindistan'ın dostu olan Kırgızistan'ın, Keşmir sorununun çözümünde önemli bir rol oynayabileceği umudunu açıklamıştır.

İki ülke bankacılık, ticaret ve sanayi, ziraai araştırma, bilim ve teknoloji ve turizm alanlarında işbirliğini artırma hususunda anlaşmışlardır. Başkan Akaev Karakoram Karayolu'nun Pakistan sınırları içindeki bölümünün geliştirileceği için Pakistan'a teşekkür etti ve aynı şeyin İpek Yolu için de yapılması gerektiğini söyledi.

SONUÇ

Eski Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bağımsız Orta Asya müslüman devletlerinin ortaya çıkışı Pakistan'a bu devletlerle olan eski kültürel, tarihi, siyasi ve dini bağlarını canlandırma fırsatını sağlamıştır. Bu eski bağların avantajıyla Pakistan bu devletlerin bağımsızlığını memnuniyetle karşılamıştır. Her iki taraf ta yaşamın bütün alanlarında işbirliği yapmak için çok istekli olmuşlardır.

Orta Asya devletleri denize çıkışı olmayan devletler olduklarından kendi ticari ilişkilerini geliştirmek için sıcak sulara çıkma ihtiyacı içindedirler. Körfez'in ağzında konuşlanmış olmanın avantajına sahip olan Pakistan bu devletlere Arap denizine kolay çıkış yolu sağlamaktadır. Bu faktör özellikle bu ilişkinin önemini arttırmaktadır.

Pakistan herhangi bir Orta Asya devletiyle kara sınırına sahip değildir. Ancak Pakistan'dan Orta Asya'ya uzanan eski zamanlardan beri kervanlarca kullanılmakta olan iki kara yolu vardır. Her ikisi de Afganistan üzerinden geçmektedir. En kısa olanı Peşavar- Celalabad-Kabil-Kundaz- Hairatan- Termiz ritasıdır. 500 mil uzunluğundadır. Afganistan üzerinden ikinci güzergah Chaman- Kondahar- Terat- Torghundi- Kusha yoludur. Bu yol 513 mil uzunluğundadır ve yıl boyunca açıktır. Bu yol 1969-80 yılları arasında Pakistanlı işadamları ve sanayicilerince yoğun şekilde kullanılmıştır ancak Afgan problemi nedeniyle bugün kapalıdır. Orta Asya devletlerinden elektrik ve gaz ithal etmek için demiryolu hattı inşaatında Pakistan Afgan probleminin çözümünü beklemektedir çünkü elektrik hatları ve gaz boru hatları Afganistan'dan geçecektir. Bu nedenle Afganistan'daki barış ve istikrar Pakistan ve Orta Asya devletleri arasında anlamlı bir işbirliği için gereklidir. Bu bağlamda Pakistan bütün Afgan fraksiyonlarının kendi farklılıklarını çözmeleri ve ulusal uzlaşma için geniş tabanlı bir hükümet oluşturmaları için elinden gelen herşeyi yapmıştır.

Afgan problemi çözülür çözülmez bugün Orta Asya devletlerinin de dahil olduğu bütün ECO ülkeleri, ekonomik işbirliği için açık bir gelecek oldukça, ekonomik bir blok oluşturabilecekler ve bu işbirliği bölgedeki istikrarın sağlanmasında potansiyel bir rol oynayabileceklerdir.

DİPNOTLAR:

1. Ahmad Hasan Dani, *New Light on Central Asia* (Lahore: Sang-e- Meel Publications, 1993), s. 57.

2. Shameem Akhtar, "Strategic Significance of Central Asia", **Pakistan Horizon** (Karachi), Vol. 45, No. 3, Temmuz 1992, s. 49.
3. S.Amjad Ali, "Prospects of Cooperation with Central Asian States," **Pakistan Horizon** (Karachi), Vol. 46, No. 2, Nisan 1993, s. 55.
4. **Ibid**; s. 61.
5. **The Muslim** (Islamabad), 23 Mayıs 1995.
6. **The Pakistan Times** (Lahore), 1 Nisan 1993.
7. **The Muslim**, 23 Mayıs 1995.
8. **Dawn** (Karachi), 2 Haziran 1995.
9. **The Frontier Post**, (Peshawar), 20 Ekim 1996.
10. S. Amjad Ali, **op.cit.**, s. 60.
11. **The Muslim**, 25 Şubat 1992.
12. **Dawn**, 7 Ocak 1993.
13. **Dawn**, 24 Ağustos 1995.
14. **The Nation** (Lahore), 15 Mart 1996.
15. **Dawn**, 29 Ekim 1996.
16. S.Amjad Ali, **op.cit.**, s. 61-62.
17. **Dawn**, 2 Haziran 1992.
18. **The Frontier Post**, 9 Ağustos 1992.
19. **The Nation**, 31 Mart 1994.
20. **The Muslim**, 1 Nisan 1994.
21. S.Amjad Ali, **op.cit.**, s. 61.
22. **The Pakistan Times**, 26 Ağustos 1993.
23. **The Pakistan Times**, 28 Ekim 1994.
24. **Dawn**, 10 Ekim 1995.
25. S.Amjad Ali, **op.cit.**, s. 61.
26. **Dawn**, 12 Ekim 1994.

ÖZBEKİSTAN'DA KÜLTÜREL ÇOĞULCULUK

Bahtiyar ŞAHNAZAROV

ÖZBEKİSTAN'DA KÜLTÜREL ÇOĞULCULUĞU ETKİLEYEN FAKTÖRLER

ÖZBEKİSTAN'IN COĞRAFI YERLEŞİMİ VE DEMOGRAFİK YAPISI

Özbekistan büyük stratejik önem taşıyan bölgede, Orta Asya'nın tam merkezinde yerleşmiştir. Orta Asya terimi yerine bir kaç yıldan bu yana Merkezi Asya terimi kullanılmaktadır. Özbekistan'ın yüzölçümü 447.4 bin km², nüfusu son tahminlere göre 22 milyon civarındadır. Ülke, kuzeyde Kazakistan'la, doğuda Kırgızistan'la, güney-doğuda Tacikistan'la, güney-batıda Türkmenistan'la ve güneyde Afganistan'la sınırdadır. Ülke, doğudan batıya 1.425 km.ye ve kuzeyden güneye 930 km.ye uzanan topraklar üzerinde yerleşmiştir. Özbekistan 12 vilayetten oluşmaktadır. Ayrıca, bağımsız Karakalpakistan Cumhuriyeti de ülke toprakları içindedir. Özbekistan'da 157 nahiyeye, 123 şehir ve 104 şehir tipi yerleşim birimi olan posyolkalar bulunmaktadır. Devletin başkenti Taşkent'tir (1). Andican vilayeti, ülkenin nüfusun en yoğun yaşadığı bölgesidir ve bu özelliğini SSCB zamanından beri korumaktadır. Toprak bakımından ülkenin en küçük vilayeti olan Andican vilayetinde, 1 km²'ye 427.4 kişi düşmektedir. 1 km²'ye Fergana vilayetinde 313.6, Taşkent vilayetinde 275.5, Namangan vilayetinde 197.2 ve Harezm vilayetinde 169.6 kişi düşmektedir (2).

Ülkenin coğrafi yerleşimi onun nüfus oluşumunu da etkilemiştir. Adı geçen ülkelere sınırlı olan bölgelerde, o ülkelerin milletine mensuplar yoğun olarak yaşamaktadır. Semerkant ve Buhara şehirlerinde Tacikler çoktur. Bu şehirlerin sokaklarında en çok konuşulan diller Özbekçe ve Tacikçe'dir. Neval, Cizzah ve Taşkent vilayetlerinde Kazaklar'ın yoğun yaşadıkları yerleşimler mevcuttur.

* Bahtiyar ŞAHNAZAROV Özbekistan Yüksek Ekonomi Mahkemesi'nde başmüşavir-tercüman olarak çalışmaktadır.

Türkmenistan'a komşu olan Harezmi, Buhara, Kaşkaderya ve Surhanderya vilayetlerinde az sayıda Türkmen yaşamaktadır. Tacikistan'a sınırı olan Fergana, Sirderya vilayetlerinin ve ayrıca Namangan vilayetinin bazı bölgelerinde Tacikler'e sık sık rastlanmaktadır. Kırgızistan'la sınırı bulunan Andican vilayetinde bir kaç tane Kırgız köyü vardır. Şunu belirtmemiz gerekir ki, Andican vilayeti, Özbekistan'ın Özbeklerin genel nüfus oranında en çok olduğu vilayettir. Bu nedenle olsa gerek, Özbek edebî dili, Andican şivesine dayanmaktadır. Eski zamanlardan beri Türki dilleri konuşan Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Uygur ve Tatarlar'la, Farsî dili konuşan Tacikler birarada barış içinde yaşamaktadırlar. Eskiden, bir kaç lisan bilmek bu halklara özgü idi. Şairler şiirlerini hep Özbekçe ve Tacikçe yazmışlardır. Halk içinde dil bilmediği için anlaşamama olayları yaşanmamıştır. Fakat, Sovyetler döneminde Rusça'nın milletlerarası konuşma dili ilan edilmesi, buna belli ölçülerde engel olmuştur. İki ayrı millettten kişinin kendi aralarında, biraz dikkat ederek ana dillerinde anlaşmaları mümkünken, çoğu zaman herkesin bildiği Rusça tercih edilmeye başlanmıştır.

1959, 1979 ve 1989 yıllarında yapılan SSCB nüfus sayımına göre, Özbekistan'da yaşayan milletlerin nüfusu şöyle olmuştur:

	1959	1979	1989
Toplam Nüfus	8.106.000	15.398.000	19.810.000
Özbekler	5.038.000	10.569.000	14.142.000
Ruslar	1.091.000	1.666.000	1.653.000
Tacikler	311.000	595.000	934.000
Kazaklar	335.000	620.000	808.000
Tatarlar	398.000	531.000	468.000
Karakalpaklar	168.000	298.000	412.000
Kırım Tatarları	47.000	118.000	189.000
Koreliler	138.000	163.000	183.000
Kırgızlar	93.000	142.000	175.000
Ukrainler	88.000	114.000	153.000
Türkmenler	55.000	92.000	122.000
Türkler	21.000	49.000	106.000
Yahudiler	73.000	74.000	65.000
Ermeniler	27.000	42.000	51.000
Azeriler	41.000	60.000	44.000
Almanlar	18.000	40.000	40.000
Uygurlar	19.000	29.000	36.000
Başkurtlar	14.000	26.000	35.000
Diğer Milletler	134.000	161.000	194.000

Kaynak: Komisyon, **Natsionalniy Sostav SSSR**, Finans i Statistika Yayınevi, Moskova, 1991, s. 13.

1989 yılında Özbekistan'da yaşayan milletlerin toplam nüfusa oranı, şehir ve köylerde oturma oranları

Milletler	Ülke Genel Nüfusundaki Oranı (%)	Şehir Nüfusundaki Oranı	Köy nüfusundaki Oranı
Özbekler	71.4	53.7	83.5
Kazaklar	4.1	4.1	4.1
Tacikler	4.7	3.7	4.7
Kırgızlar	0.9	0.3	1.3
Türkmenler	0.6	0.3	0.8
Tatarlar	2.4	5.1	0.5
Ruslar	8.3	19.5	0.7
Ukrainler	0.8	1.8	0.1
Beyaz Ruslar	0.1	0.3	-
Koreliler	0.9	1.8	0.3
Yahudiler	0.3	1.2	-
Diğer Milletler	5.5	8.2	1.7

Kaynak: Komisyon, **Independent Uzbekistan Today**, Özbekistan yayınevi, Taşkent, 1993, s. 8.

Özbeklerin çoğunluğu köylerde, Rusların aşağı-yukarı yüzde 95'den fazlası şehirlerde yaşamaktadır. Yukarıdaki tabloda 1989 yılında Özbekistan'da yaşayan milletlerin toplam nüfusa oranı, şehir ve köylerde oturma oranları gösterilmektedir.

Özbekistan'da diğer milletlerin yoğun yaşadığı semtler çoktur. Fakat, milletin adını taşıyan ülke sınırlarının dışında yaşamak, kişilerin ana dilleriyle ilgili olan haklarının yitirildiği anlamına gelmemektedir. Nitekim, SSCB zamanında, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Özbekler'in %84.7'si Özbekistan'da yaşamaktaydı. Özbekler'in toplam sayısının %7.2'sini oluşturan 1.4 milyon Özbek Tacikistan'da, % 3.3'ü Kırgızistan'da, %2'si Kazakistan'da, %1.9'u Türkmenistan'da ve %0.8'i Rusya'da yaşamaktaydı (3). Bunların dışında, 1990'lı yılların başında, 1.8 milyonu Afganistan'da, 300 bini Suudi Arabistan'da, 30 bini Türkiye'de, 12 bini Çin'de ve 3 bini ABD'de olmak üzere, toplam 3 milyon Özbek SSCB sınırlarının dışında yaşamaktaydı (4).

Özbekistan sınırları dışında, dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Özbekler, ana yurtlarından uzakta olmalarına ve diğer milletlerin kültürlerinin etkisi altında kalmalarına rağmen, genel olarak kendi ana dillerini, örf-adetlerini ve geleneklerini korumuşlardır.

Özbekistan Ali Kengesi'nin (Yüksek Meclis) 6. Olağan toplantısında Cumhurbaşkanı İslam Kerimov şöyle konuşmuştur: "Bağımsızlığın ilan edilmesi, halkımıza taze bir soluk verdi, onun politik ve millî anlayışını güçlendirdi. Bağımsız olmamız, hiç bir şekilde hangi millete mensup olduğuna göre, insanlarımızın

haklarını kısıtlamayacaktır" (5).

Özbekistan'da kültürel çoğulculuk binlerce yıldan bu yana mevcuttur. Yüz-yıllar süresince bölgede yaşayan halklar arasında dostça ve kardeşçe ilişkiler kurulmuştur. Bu ilişkileri kötüleştirmek için konulmaya çalışılan engelleri bu halklar ne psikolojik veya ne ahlaki yönden kabullenmişlerdir. Özbekler'le birarada Uygurlar, Tacikler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler, Türkler, Farslar, Araplar vs. yaşamışlardır. Müslüman olan bu halklar birbirlerinin kültürlerini ve dillerini derinden etkilemişlerdir. İslam dini bu milletleri biraraya getirmiştir. İslam Kerimov şöyle demişti: "Bizim milli gelişmelerimizde, geleneklerimizde, kültür ve dilimizde ortak yönlerimiz çoktur. Dini birliğimizi de buna katarsak, birbirimize ne kadar yakın olduğumuzu anlamak zor değildir" (6).

Kültürel çoğulculuk dışardan getirilmiş ve bir kaç gün içinde meydana gelmiş değildir. Bölgenin elverişli iklim şartları ve diğer toplumlara özgü olmayan özellikleri, buraya her zaman çeşitli milletlerin göç etmelerine neden olmuştur. 1845'li yıllarda Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'yı istilası başlamıştır. İstila edilen bölgelere yavaş-yavaş Rusya'nın iç bölgelerinden göçler başlamıştır. Genel olarak, Rus Çar'ın zulmünden kaçan fakir-fukara göç etmiştir. Onlar değişik millet ve kültüre mensuplardı. İstatistiklere göre, Özbekistan'da 1897 yılında 70 millete mensup insanlar yaşamaktaydı; bu sayı 1926 yılında 91, 1959 yılında 113 ve 1979 yılında 123'e ulaşmıştır. Sovyetler Birliği'nde gerçekleştirilen 1989 yılındaki son nüfus sayımına göre, bu rakam 126'ya ulaşmıştır (7). Bu nedenle, ülkenin kültür mozaigi rengarenktir.

1897 yılında Çarlık Rusyası tarafından yapılan nüfus sayımına göre, Orta Asya'da yerel milletlerden başka Ruslar, Ukrainerler, Beyaz Ruslar, Lehler, Almanlar, Mordvalar, Tatarlar vs. yaşamaktaydı (8).

1917 EKİM DEVRİMİ SONRASI ÖZBEKİSTAN'A YAPILAN GÖÇLER

1924 yılında Özbekistan SSC oluşturuluncaya kadar, Türkistan ülkesinde Özbekler nüfusun %41.1'ini oluşturmaktaydı. Nüfusun kalan % 19'unu Kazaklar, %10.8'ini Kırgızlar, %7.7'sini Tacikler, %4.7'sini Türkmenler ve %1.4'ünü Karakalpaklar oluşturmuştur (9). 1917 Ekim Devrimi'nden sonra oluşturulan ve Rusya'ya bağımlı olan Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde; Buhara Halk Sosyalist Cumhuriyeti ve Harezm Halk Sosyalist Cumhuriyeti'nde Orta Asya halkları büyük çoğunluğu oluşturmaktaydı. Göçler yirminci yüzyılın başlarından itibaren hızlanmıştır. 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi'nden sonraki Sovyet istilası dolayısıyla, yeni oluşan SSCB'nin Avrupa ve

merkez bölgelerinden Ruslar ve Rusça konuşan diğer milletlerin göçü yoğunlaştı. Bu göçlerin amacı, Özbekistan topraklarını işlemek ve ülkeyi, sanayi yönünden geliştirmek ve Rusya'nın Merkezi, Ural, Sibirya ve Uzak Doğu bölgeleri için ucuz hammadde bazına dönüştürmekti. İstatistiklere göre, 1922 yılında Türkistan, Buhara ve Harezm cumhuriyetlerinde 825 bin Rus ve yerli olmayan halklar yaşamaktaydı (10). Onların genel nüfusa göre oranı %10'u bulmaktadır. Hele 1916 yılında Rusya'dan göç edenlerin sayısı ancak 336 bini bulmakta ve genel nüfusa oranı da %4.5'i aşmamıştı (11).

1920-1930'lu yıllarda Özbekistan'a Ruslar'ın göçleri yoğunlaşmıştır. Moskova tarafından, bölgede Sovyet rejimini sağlamlaştırmak, kültürel ve politik amaçlı kuruluşları kadrolarla donatmak, zengin madenleri işlemek ve kolhozlaşmayı gerçekleştirmek amacıyla binlerce kişi gönderilmiştir. Bunun dışında kendi istekleriyle gelenler de çok idi. 1926 yılında Özbekistan'da 246.500 Rus yaşamakta, onların 191.400'ü yani yüzde 77.6'sı Rusya doğumlu idi. 1926 yılında Özbekistan'a göç edenlerin yarısını Ruslar oluşturmuştur (12).

1920'li yıllardan sonra Sovyet hükümeti tarafından kabul edilen bir dizi karar da Özbekistan'da farklı milletlerin çoğalmasına sebep oldu. Bunlardan biri, "Yeni Yapılan Fabrikaları Uzman İşçilerle Çalıştırmak"la ilgili kanun idi. Bu kanuna göre, Özbekistan'da yeni yapılan fabrikalarda çalıştırılmak için Rusya'dan işçiler gönderildi. Bu yolla Sovyet hükümeti tarafından her yıl 20 ile 40 bin kişi kadar işçi gönderilmiştir. Özbekler'den işçi yetiştirmemek ve Rusya'dan işçi gönderme politikasından gözlenen asıl amaç, Özbekler'i sadece çiftçi olarak tutmaktır (13).

1930-1940 yıllarında İyosif Stalin tarafından gerçekleştirilen bazı halklara karşı "baskı politikası" nedeniyle Özbekistan'daki milletlerin sayısı daha da arttı. Faşist Almanya'ya karşı savaş sürerken, Almanları destekledikleri gerekçesiyle Kırım Tatarları, Çeçen ve İnguşlar, Kabardinler ve Balkarlar kendi topraklarından Orta Asya'ya sürgün edildi. Povoljye (Volgaboyu) Alman Otonom Cumhuriyeti'ne son verildi, orada yaşayan Almanlar, Gürcistan'ın Türkiye'yle sınırlarında yaşayan Ahıska Türkleri ve Batı Ukraynalılar da sürgüne maruz kaldılar. Bu sürgünler yıldırım hızıyla 24 saat içinde gerçekleştirildi. Köylere gelen Sovyet askerleri insanları doğrudan doğruya, eşyalarını almalarına bile izin vermeden evlerinden çıkardılar. Sonra istasyona getirdiler ve hayvan taşımacılığında kullanılan vagonlarda, çok ağır şartlarda bu masum insanların büyük bir kısmını Orta Asya'ya gönderdiler. Yolda bu insanların çoğu hastalık ve açlıktan ölmüştür.

SSCB'DE KOLHOZLAŞTIRMA VE GÖÇLER

1927-1938 yıllarında gerçekleştirilen kolhozlaştırma politikası göçlere ve sürgünlere neden olmuştur. Bu devirde zengin ve orta düzeydeki vatandaşlara karşı kampanya başlatılmıştır. Biraz fazla arazisi ve hayvanı olanlar kolhozlara üye olmak için zorlanmıştır. Kolhoza üye olunca ise, arazisi ve hayvanını kolhoza devretmek zorunluluğu vardı. Bunu istemeyen ve kolhoza girmeyi reddedenler, bolşevikler tarafından sistemin düşmanı ilan edildi, baskı altına alındı. Neticede, tüm SSCB'de olduğu gibi, Özbekistan'da yaşayan zengin ve orta kesimlerin, kimi Doğu Türkistan'a, kimi Afganistan ve diğer İslam ülkelerine kaçmışlardır.

Aynı durumu yaşayan Rusya'daki Ruslar'ın bazıları Özbekistan'a sürgün edilmiş, bazıları ise yurt dışına kaçmıştır. Kolhozlaştırma şöyle gerçekleştirildi: Hayvanı, atı, sığırı, boğası olan herkesin bu hayvanlarını kolhoza teslim etmesi ve devletten maaş alarak çalışması zorunluluğu getirildi. Kolhozdaki herşey toplumun umumi malı ilan edildi. Hatta, kişiler arasında, artık eşlerimizde de umumi olacakmış söylentileri çıkmıştır. Bu şartları kabul etmeyenler Sovyet düzeninin düşmanı ilan edildi, hapse atıldı, kayıplara karıştı, sürgüne gönderildi veya öldürüldü. 1930 yılının Ocak ve Şubat aylarında kolhozların sayısı hızla artmıştır. 20 Şubat'ta kolhozlara 14 milyon çiftçi ünitesi, yani bütün çiftçi ünitelerinin % 60'ı üye olmuştur (14).

Kolhozlaştırma, aşağıdaki gibi eksikliklerle gerçekleştirilmiştir:

- a) Komünist Partisi Merkez Komitesi 5 Ocak 1930'da ne kadar kolhozlaştırma yapılacağı kabul etmiştir. Gerçek ise kabul edilen rakamın çok daha üstünde olmuştur;
- b) Kolhoza üye olmadaki yaş şartı ihmal edilmiştir;
- c) Bazı bölgelerde öngörülmeleyen çiftçi komünleri oluşturulmuştur; kolhoza evleri, küçük ev hayvanlarını, tavuk, ördek, kaz gibi kuşları ve arazileri zorla almak gibi olaylar yaşanmıştır;
- d) Zengin çiftçilere karşı kullanılacak olan tedbirler, orta halli çiftçilere karşı da kullanılmıştır (15).

Bu ise sırasıyla, pek çok arazinin işlenememesine neden olmuştur ve ardından korkunç kıtlıklar yaşanmıştır.

SSCB'DE YAŞANAN KİTLİKLER VE SÜRGÜNLERİN GÖÇLERE ETKİSİ

SSCB'deki ilk büyük kıtlık 1921 yılında Volgaboyu'nda yaşanmıştır. Açlık

nedeniyle köylerde insanlar köpek ve kedileri yemişler, dehşetli yamyamlık olayları meydana gelmiştir. Açlık, "ekmek ülkesi" olan Orta Asya'ya onbinlerce Rus'un göçüne neden olmuştur. İkinci bir dehşetli kıtlık 1933 yılında, yani kolhozlaştırmanın hızlandırıldığı dönemde yaşanmıştır. Ukrayna, Povoljye, Kuzey Kafkasya ve Kuzey Kazakistan'da yaşanan bu kıtlıkta milyonlarca kişi açlıktan yaşamını yitirmiştir. Bu bölgelerden Orta Asya'ya göçler de bu dönemlerde hızlanmıştır.

1920-1930'lu yıllarda yukanda gösterilen nedenlerden ötürü SSCB içinde göçler o kadar çoğaldı ki, bunların istatistiklere girmesini engellemek için Sovyet hükümeti, demografi bilimini komünizme yabancı olan burjuva bilimi ilan etti ve yasakladı (16). Ülkede yaşanan kıtlık dış ülkelerde de duyulmuş ve yabancı ülkelerden gıda yardımı önerileri gelmiştir. Fakat, Sovyet hükümeti, ideolojik nedenlerle kıtlığın yaşandığını inkar etmiş ve yardım almayı kabul etmemiştir.

Özbekistan'a olan göçlerin özelliklerinden biri, göç edenlerin genelde şehirlere yerleşmesidir. Çarlık Rusyası ve Sovyet sistemi zamanlarında Ruslar, Orta Asya halklarına gelişmede geride kalan halklar, demişlerdir. Böylece müslüman halklar aşağılanmaya çalışılmıştır. Sovyet resmi istatistiklerine göre, 1917 Ekim Devrimi öncesinde şimdiki Özbekistan toprakları az gelişmiş ve az kentleşmiş olarak gösterilmiştir. Gerçek araştırmalar bunun gerçekleri yansıtmadığını göstermektedir. Mesela, 1913 yılında şehir nüfusunun genel nüfusa oranı % 24 idi. Aynı yılda Çarlık Rusyası'nda bu rakam %18'i aşmamıştır (17).

1941-1945 yıllarındaki faşist Almanya'yla olan savaş yıllarında Almanlar'ın işgali altındaki Ukrayna, Moldava, Rusya, Beyaz Rusya ve Baltıkboyu cumhuriyetlerinden aşağı yukarı 1 milyon kişi Özbekistan'a gönderildi (18). Savaş bittikten sonra, onların bir kısmı Özbekistan'da mukim kalmıştır. Diğer verilere göre, savaş yıllarında sadece Taşkent şehrine 140 bin Beyaz Rus, Ukrain ve Rus çocukları göçtürülmüştür (19). Göç eden çocukların önemli bölümünü, Özbekler kendi ailelerine almışlardır. Taşkent'li Şaahmet Şamahmudov ve eşi Bahri Akramova'lar ise çeşitli milletlere mensup 14 çocuğu evlatlığa almışlardır. Onlar, Rus, Özbek, Ukrain, Moldovalı ve Yahudi milletine mensup olan bu çocukları öz çocukları gibi yetiştirmişlerdir. Taşkent'teki Halklar Dostluğu meydanında bu kişilerin anısına heykel yapılmış ve bir film çevrilmiştir (20).

DAHA SONRAKİ DÖNEMLERDEKİ GÖÇLER VE BUNUN ÖZBEKİSTAN'IN NÜFUS OLUŞUMUNA ETKİSİ

Daha sonraki yıllarda ülkenin çöl bölgelerini geliştirmek için başlatılan kam-

panya; Nevai, Angren ve Almalik şehirlerinde, altın ve uranyum madenleriyle ilgili büyük fabrikaların yapılması, 1966 yılında Taşkent'te yaşanan büyük deprem, SSCB'nin Avrupa bölgelerinden Özbekistan'a göçü hızlandırdı. Mesela, çöl bölgesindeki Sirderya vilayetinin nüfusu 1959-1989 yıllarında 251.500'den 565.100'e kadar, Cizzah vilayetinin nüfusu 212.700'den 732.800'e kadar, Kaşkaderya vilayetinin nüfusu ise 507.800'den 1.600.000'e kadar artmıştır (21). Başka bir veriye göre, 1959-1972 yıllarında Orta Asya'ya 539.000 kişi göç etmiştir (22). 1959 yılında ülkede 5 milyon Özbek ve 1 milyon Rus yaşamaktaydı. Ruslar esas olarak Taşkent gibi büyük şehirlerde genel nüfus oranında büyük çoğunluğu oluşturmuştur (23). 1960'dan sonra Özbekistan'a Rusya'dan göçlerin yoğunlaşması üzerine, Rusça'nın önemi oldukça artmıştır. Halkın öz benliğine müdahale olarak Rusça'nın yaygınlaştırılması çabası, önceleri Özbek halkı tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmış, ancak zamanla yürütülen asimilasyon politikası sonucu bu tepkinin, özellikle büyük şehirlerde azaldığını görüyoruz. SSCB nüfusunun büyük bir bölümü, milliyetinin adını taşıyan cumhuriyetlerin dışında yaşamaktaydı. 1979 nüfus sayımına göre bu kişilerin sayısı 46.9 milyonu bulmaktaydı. Bu, Sovyetler Birliği genel nüfusunun %17.9'unu oluşturmaktaydı (24).

SSCB döneminde Özbekistan'a Moldova SSC haricinde, diğer Sovyet Cumhuriyetleri'nin hepsinden devamlı göçler olmuştur. 1980'li yılların başında Özbekistan'a göç eden her 100 kişiye, Özbekistan'dan göç eden 89 kişi düşmüştür (25). Bu, ülke nüfusunun göçler hesabına devamlı arttığını göstermektedir. Göçler, hatta işçi gücüne çok ihtiyacı olan Rusya'nın Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Uzak Doğu bölgelerinden ve Kazakistan'dan gerçekleşmiştir ki, bu da kendine özgü bir anlam taşımaktadır (26). Göçlerin esas nedeni ise Özbek halkının misafirperverliği, ülke ikliminin güzelliği ve meyvenin bolluğudur. Ayrıca; Rusça resmi dil derecesine yükselmiş ve Özbekçe'yi öğrenmeye hiç gereksinim kalmamıştır. Bunların hepsi Özbekistan'ı diğer milletlerin gözü önünde cazip kılmıştır. Bir de, Özbekistan'ın büyük şehirlerinde, özellikle Taşkent'te sanayi hızla gelişmekteydi. Bu nedenle son 50 yılda Taşkent hızla büyüdü. 1939 yılında Taşkent'te 550.000 kişi yaşamaktayken, 50 yıl sonra 1989 yılında 2.060.206 kişi yaşamaktaydı (27). Taşkent'teki Özbekler'in genel nüfusa oranı toplam nüfusun yarısının altına düşmüştür.

1989 nüfus sayımına göre Özbekistan'da sayısı 1.000.000'dan fazla olan iki millet: Özbek ve Ruslar yaşamaktadır. Diğer iki milletin sayısı 500.000'den 1.000.000'a kadardır, altı millet 100.000'den 500.000'e kadar, onbeş millet 10.000'den 100.000'e kadar, onyediyi millet 1.000'den 10.000'e kadar, sek-

1979 ve 1989 verilerine göre Taşkent'te yaşayan çeşitli milletlerin genel nüfusa oranı (28)

Milletler	1979	1989	1989'daToplam
Özbekler	%40.8	44.1	910.300
Ruslar	%38.4	34.0	701.300
Tatarlar	%7.2	6.2	129.200
Yahudiler	%3.2	2.0	43.100
Ukrainler	%2.5	2.9	59.900
Koreliler	%1.2	2.1	43.900
Kazaklar	%1.2	1.4	30.600
Ermeniler	%1.0	1.0	20.500
Tacikler	%0.6	0.7	14.800
Uygurlar	%0.4	0.5	11.000
Beyaz Ruslar	%0.4	0.5	10.700
Yunanlılar	%0.4	0.5	-
Kırım Tatarları	-	0.6	13.500
Azeriler	-	0.4	9.500
Diğer Milletler	%2.2	9.6	1.987.800

senbeş millet ise 10'dan 1000'e kadar kişiyi bulundurmaktadır (29). Bu rakamlar, kültürel çoğulculuğun sadece sayısal yönüdür. İşin özüne bakarsak, dünyada küçük ve büyük milletler yoktur. Daha olgun ve daha gelişmiş milletler bulunmaktadır. Sayısı ne olursa olsun kendi ülkelerinin dışında yaşayan insanların da ekonomik ve toplumsal gelişme hakları vardır.

Hukuk ve demokrasi yolunda ilerleyen uygar devletin düzeyi, onun kendi topraklarında yaşayan diğer milletlerin kültürel ve ekonomik gelişmelerini temin etmek için ne ölçüde katkıda bulunduklarıyla belirlenecektir. Cumhurbaşkanı İslam Kerimov, "Diğer milletlere karşı kardeşlik duygusu Özbekler'in kanında vardır. Topraklarımızda yaşayan bütün milletlere adaletli davranmak ve özen göstermek bizim ahlaki borcumuzdur" derken yukarıdakileri kastetmiştir. Özbekistan'da 70 yıldan fazla süren Sovyet döneminde Özbek halkı diğer milletlere karşı misafirperverliği ve samimiyetiyle SSCB'de ve dünyada haklı olarak ün kazanmıştır.

ÖZBEKİSTAN'DAN DIŞARIYA GÖÇLER

Merkezi Asya'daki kimi uluslararası gerginliklere rağmen, Özbekistan'dan göç etme oranı, eski SSCB'deki oranla aynı düzeyde kalmaktadır. Göçlerin esas nedenlerinden biri, kendi halklarıyla birleşmektir. Mesela; 1991 yılında Özbekistan'dan 16.900 Yahudi, 4.600 Alman, 1.500 Ermeni ve 2.000 Azeri göç etmiştir. Kamu araştırmalarından alınan başka bir sonuca göre, ömrünün sonuna kadar Özbekistan'da yaşamayı düşünen Slav milletine mensup kişilerin oranı %45'i bulmaktadır. Bu oran, Kafkas milletlerine mensup kişiler arasında

%55'i, Volgaboyu halklarına mensup kişiler de ise %60'ı bulmaktadır (30). Bu oranların yüksek olması, doğrudan doğruya "Özbekistan Vatandaşlığı" kanununa bağlıdır. Bu kanunun 4. maddesi, birinci paragrafında şöyle yazıyor:

"İşbu kanun yürürlüğe girdiği andan itibaren, Özbekistan Cumhuriyeti'nde mukim olan ve diğer ülkelerin vatandaşı olmayan ve Özbekistan Cumhuriyeti'nin vatandaşı olmak istediğini bildiren herkes, kökeni, toplumsal ve varlık durumu, ırkı ve milliyeti, cinsiyeti, eğitim düzeyi, dili, politik inançları, dini, mesleği ve meşgullüğü gözetmeksizin, Özbekistan vatandaşıdır".

Eğer eski Sovyet cumhuriyetlerinden Estonya, Letonya ve Litvanya'da vatandaş olmak için bir dizi zorunluluklar getirildiğini, özellikle Slav ırkına mensup olanların vatandaş olmalarını zora sokan kanunların çıkarıldığını ve bu kanunların Rusça konuşan milletler arasında büyük tepkilere yol açtığını hatırlatırsak, "Özbekistan Vatandaşlığı" kanununun ne denli demokratik bir kanun olduğunu kolayca anlayabiliriz.

"Özbekistan Cumhuriyeti'nin Devlet Dili Hakkındaki Kanunu"nın birinci maddesinde belirtildiği gibi, "Özbekistan topraklarında Rusça'nın engelsiz kullanımı ve gelişmesi sağlanacaktır, devlet kendi topraklarında yaşayan bütün milletlerin dillerine saygılı olacaktır ve bu dillerin gelişmesi için imkanlar yaratacaktır".

Yerel olmayan milletlerin hakları "Çalışma Kanunu"yla da korunmaktadır (madde 6, paragraf 1). Kanuna göre, herkesin çalışma hakkı devletin himayesi (güvencesi) altındadır; Herkes meslek seçmekte serbesttir; meslek öğreniminde ve çalışma hayatında herkes eşittir; maaşlar eşittir vs. Cumhurbaşkanı İslam Kerimov şöyle yazıyor: "Bu topraklarda doğan, bu ülkeye emeği geçen her bir insan, eğer bizim gibi bu vatani kutsal sayıyorsa, Özbekistan vatandaşı olmaya hak kazanmış olacaktır" (31).

Özbekler, doğdukları yere çok bağımlı olan insanlardır. Çoğu zaman, eğitim için nereye giderse gitsin, eğitimleri bittikten sonra yine doğdukları köylere ve şehirlere dönerler. Bu nedenle, Özbekler'in içinde göç yok denecek kadar azdır. 1987 verilerine göre, Özbekistan'ın köy nüfusu genel nüfusun %58.1'ini oluşturmuştur (32). Doğdukları yerde yaşama oranı ise %86.6'dır. Özbekistan'ın bazı bölgelerinde işgücü fazlalığı vardır. Sovyet hükümeti, kendi örf-adet ve geleneklerine, ailesine ve doğduğu yere bağlı olan bu kişileri göçlerin önemini anlamamakla suçlamıştır. 1975-1980'li yılların başlarında, işçi gücüne ihtiyacı olan Rusya'nın kuzey-batısı ve uzak-doğusuna Özbek ailelerini göç ettirmek politikası uygulanmaya konuldu. Göç eden ailelere devlet büyük kolaylıklar sağladı, faizsiz ve geri ödemesiz krediler verildi. Bu bölgelerden Ruslar

Özbekistan'a göç ederken, bu tür bir ters politikadan güdülen acaba neydi? Kendi ülkesine ve doğduğu yere çok bağımlı olan Özbekler'in mutlak çoğunluğu bir yıl içerisinde ülkesine göre dönmüştür.

Bunların dışında, Özbekler eski zamanlardan beri şimdiki Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan topraklarında yaşamaktadır. 1979 nüfus sayımına göre Özbekistan sınırları dışında SSCB'nin adı geçen cumhuriyetlerinde ve Rusya'da yaşayan Özbekler'in sayısı şu şekildedir (33).

	1979 yılında	1989 yılında
Rusya'da	72.385	126.899
Kazakistan'da	263.295	332.017
Kırgızistan'da	426.194	550.096
Tacikistan'da	873.199	1.197.841
Türkmenistan'da	233.730	317.333
Toplam:	1.868.803	2.524.186

ÖZBEKİSTANDA AİLE YAPISI

Karma Aileler

Kültürel çoğulculuk aileyi de etkilemiştir. Son istatistiki verilere göre Özbekistan'da kendi milletinden olmayanlarla evlenme oranı toplam ailelerin %12.7'sini oluşturmaktadır. Özbekler genelde müslüman olanlarla aile kurmaktadır. Nikah, damat ve gelinin rızası ve eşitliliği ilkesine dayanmaktadır. (Özbekistan Anayasası, 63. madde)

1936 yılında Orta Asya'daki cumhuriyetlerde 16.000 yeni beynelmilel aile kurulmuştur. Bunların %70'ini Orta Asya'daki yerel milletlerle olan nikahlar oluşturmuştur (34). Faşist Almanya'yla savaş bittikten sonra diğer milletlere mensup kişilerle olan evlilikler çoğalmıştır. 1959 yılındaki nüfus sayımına göre bu tür nikahlar SSCB'deki bütün ailelerin %10'unu, 1970 yılında %13.5'ini, 1979 yılında ise %15'ini oluşturmuştur. Özbekistan'da bu çeşit ailelerin oranı 1970'den 1979'a kadar olan yıllarda %10.9'dan, %10.5'e kadar azalsa da, sayısal olarak 234.000'den 278.000'e kadar yani %7 oranında bir artış göstermiştir (35). Özbekler İslam dinine mensup insanlarla kolayca evlenebilmektedir. Burada dini faktörün önemli olduğunu görmekteyiz.

Herşeye rağmen, Özbekler'in Ruslar'la evlenme oranları diğer Sovyet cumhuriyetlerine göre düşük bir oran arz etmektedir. Özbekistan'da gençlerin Rus kızlarıyla evlenmesi hoş karşılanmamakta, hele bir Özbek kızının bir Rus gençle evlenmesi ile olağandışı hal olarak görülmektedir. Moskova'da çıkan *İz-*

vestiya gazetesi bir sayısında, Rus kızla evlenmek isteyen bir Özbek gencinin mektubunu yayımlamıştı. Mektupta işbu satırlara yer verilmiştir: "Ben bir Rus kızıyla evlenmek istiyorum. Bunu öğrenen ailem buna kesinlikle karşı çıktı. Bana, kafir dediler, kendi milletime ihanetle suçladılar, er veya geç bu tür ailelerin bozulacağını söylediler. Hepsi bu değil. Benim ablam ve kardeşim var. Eğer ben Rus kızıyla evlenirsem, ablam ve kardeşim hiç bir zaman evlenmeyeceklermiş". Sovyet ideolojisinin beynelmilleliğini metheden ve karma aileleri destekleyen politikasına rağmen, Özbekler'in kendi dinine ve geleneklerine bağlı olmaları nedeniyle diğer dinlere mensup insanlarla evlenmeleri düşük oranlarda kalmıştır. Özbekistan'ı, kuzeydeki komşusu olan Kazakistan'la mukayese ettiğimizde bu açıkça görülmektedir. Aşağıdaki tabloda Özbekistan ve Kazakistan'daki karma ailelerin 1.000 aileye oranı sayısal açıdan mukayeseli olarak gösterilmektedir: (36)

Tabloya ilave olarak şunu söylemeliyiz ki, Kazakistan'da Kazaklar genel nüfusun %36'sını oluşturmaktadır. Ruslar'ın oranı ise %41'dir. Yukarıdaki tablodan, karma aile denince Özbekler'in veya Kazaklar'ın sadece Ruslar'la oluş-

Cumhuriyet ve Yıllar	Genel Nüfus:			Şehir Nüfusu:			Köy Nüfusu:		
	1959	1970	1979	1959	1970	1979	1950	1970	1979
Özbekistan	82	109	105	147	184	173	47	57	47
Kazakistan	144	206	215	175	237	239	119	182	170

turdukları ailelerin anlaşılması istenmektedir. Karma ailelerin şehirlerde, köylere nazaran daha da yaygın olduğunu görmekteyiz. Bu, şehir nüfusunda çeşitli millete mensupların sayısının çok olması nedeniyle meydana gelmektedir ve kültürel çoğulculuğun şehir nüfusunun üzerinde etkili olduğunu kanıtlamaktadır. Kazakistan'ın nüfus oluşumunda Ruslar'ın payının çok olması nedeniyle, karma aileler yaygınlaşmıştır. Özbekistan'dan farklı olarak Kazakistan'da çok sayıda Rus köylerde yaşamaktadır. 1979 yılında Özbek köylerindeki her 1.000 ailenin sadece 47'sini karma aileler oluştururken, Kazakistan'da bu rakam 170'i bulmuştur. Aynı yıl Özbekistan'daki şehirlerde her bin ailenin 173'ünü karma ailelerin oluşturduğunu, Kazakistan'da ise bu rakamın 239'u bulunduğunu görmekteyiz. 1959 yılından 1979 yılına kadar olan zaman içinde her iki ülkede karma aile sayısı çoğalmıştır. Özbek köylerinde ise karma aileler sayısında bu yıllarda değişiklik olmamıştır. Bu, evlenme konusunda köylerde yaşayan Özbekler'in kendi örf-adet ve geleneklerine çok bağlı ve hassas olduklarını, geleneksel aile yapısının kültürel çoğulculuktan az et-

kilendiğini göstermektedir. 1970 yılında karma ailelerde doğan çocuklar toplam doğan çocukların yüzde 7.2'sini oluşturmuştur. Bu rakam 1983'de 8.6'ya yükselmiştir (37). Aşağıdaki tabloda Özbekistan ve Kazakistan nüfusunun milli oluşumu mukayeseli olarak gösterilmektedir: (38)

Yukarıdaki tabloda gördüğümüz üzere Özbekistan'da yaşayan yerli olmayan ya da Rus olan milletlerin oranı 1959'dan 1979'a kadar sürekli düşüş göstermektedir. Bunu açıklamak için şunları söylememiz gerekmektedir. Özbek ai-

Cumhuriyet ve Yıllar	Yerli olmayan Nüfus Oranı (%)			Ruslar'ın Oranı (%)			Milli Oluşumdaki Kültürel Çoğulculuk		
	1959	1970	1979	1959	1970	1979	1950	1970	1979
Özbekistan	38	35	31	14	13	11	59	54	51
Kazakistan	70	67	64	43	42	41	71	70	69

lelerinde doğum oranının çok yüksek olması Özbekler'in sayısal olarak hızla büyümesine neden olmuştur. Dolayısıyla, çok sayıda Rusun Özbekistan'a göç etmesi ve sayısının artmasına rağmen, Ruslar doğum oranı yüksek olan Özbekler'in büyüme hızını yakalayamamış ve toplum nüfus oranında düşüş göstermiştir.

Araştırmalara göre çeşitli milletlere mensup kişilerce kurulan ailelerde konuşma dili olarak ya iki dil veya sadece Rusça kullanılmaktadır. 1970 nüfus sayımına göre SSCB nüfusunun %37.1'i Rusçayı ikinci dilleri olarak göstermişse de, 1979 da bu rakam %49.1'i bulmuştur. Bu artış, karma ailelerde konuşulan dilde ifadesini bulmaktadır. Eşlerin hiçbirinin Rus olmadığı ailelerde konuşma dili olarak Rusça kullanmak yaygınlaşmıştır. Eski Sovyet Cumhuriyetlerinin çoğunda Ruslar'la kurulan ailelerin oranı devamlı artmıştır. Sadece Özbekistan ve Gürcistan'da bu oran %1 ile %2 arasında kalmıştır. Özbekler, diğer cumhuriyetlere oranla Ruslar'la çok az aile kurmuşlardır. Ruslar'la aile kurmanın yaygınlaşmasında Rusça'nın yaygınlaşması etkili olmuştur. 1979 nüfus sayımına göre SSCB nüfusunun %93'ü kendilerinin mensup oldukları milletin dilini ana dili olarak göstermişlerdir. Beyaz Rusların ise %25'i, Tatarların %13'ü, Ukrainerlerin %17'si Rusça'yı ana dili olarak göstermektedirler (39).

Yapılan bir ankette, "aile kurarken anne ve babaların rızasını almak zorunlu mudur?" diye sorulmuştur. Anket sonuçlarına göre Özbeklerin %88'i anne ve babalarının rızasını almak zorunludur diye "evet" cevabını vermişler. Ruslar'ın sadece %55'i bu soruya olumlu cevap vermiştir (40). Anket sonuçlarına bakarsak, Özbekler'in kendi gelenek, örf ve adetlerine daha bağlı ve saygılı ol-

duklarını görmekteyiz. Bu nedenle Ruslar'la evlenme oranları çok düşüktür. SSCB döneminde bazen şöyle olaylar meydana gelmekteydi: Askere giden bazı Özbekler, askerliğini yaptığı Rusya'dan Rus gelin getirirlerdi, fakat anne ve balarının Rus gelin istememeleri nedeniyle çoğu zaman bu evlilikler boşanma ile sonuçlanmakta ve hanımlar tekrar Rusya'ya gönderilmekteydi. Özbekistan ve Gürcistan'da boşanmalar, Rusya ve Estonya'ya göre üç misli daha az idi.

Doğum Oranları

Özbekistan'da çok çocuk doğuran annelerin sayısı yüksektir. Sağlıklı yaşam ve özellikle anne ve çocuğun korunması için yeni bir yöntemin geliştirilmesi gerekmektedir. Çok çocuklu aileler Özbekistan'ın kırsal bölgelerinde çoktur. Özbekler'de bir atasözü vardır. *Balalik üy bazar, balasiz üy mazar* (anlamı: çok çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar). Eski örf ve adetlere, geleneklere dayanan çok çocuk yapma, kendisiyle beraber hem devlet hem de aileler açısından önemli olan problemleri yaratmaktadır. Eskiden Özbek ailelerinde ortalama 4-5 çocuğun olması normal bir hal idi.

1980'li yıllarda Özbeklerin nüfus artışı Ruslar'dan 2.5 misli fazla idi. Özbek ailelerinin % 43'ü yedi ve yediden fazla üyeden oluşmaktadır (41).

Sovyet zamanında doğuma önem verildiğini söyleyebiliriz. Doğumevleri memleketin her yerinde, şehirden çok uzaktaki köylere kadar vardı. Özbekistan'da hamile kadınlar, gebeliğin ilk aylarından başlayarak doktorların kontrolü altında bulunmaktadır. Gerekirse, doğum evlerine yatırılarak tedavi edilmektedirler. Doğumevleri ve hastaneler parasızdır, masrafları devlet karşılamaktadır. Doğumevlerinin dışında doğum yapmak da yasaktır, herkes mümkün olduğu kadar ambulanslarla doğumevine götürülmektedir. Yeni bebek doğuran anneler en az 6-7 gün doğumevinde doktorların kontrolü altında kalmaktadırlar, anne ve bebeğin sağlığı için gereken prosedürler yapılmaktadır. Doğumevinden taburcu olan anne ve bebekler devamlı yaşadıkları yerin çocuk doktoru listesine alınmakta ve bebeğe 6-7 yaşına kadar yapılması zorunlu olan aşılar doktorlar tarafından yapılmaktadır.

SSCB zamanında Sovyet Ordusu'nun asker eksikliğini gidermek için hükümet tarafından çok çocuk yapmak teşvik edilmiştir. Çok çocuklu ailelere devlet tarafından bir dizi imtiyazlar ve kolaylıklar sağlanmıştır. Orta Asya halklarında, eskiden doğum oranı yüksekti. On ve ondan fazla çocuk doğuran annelere Sovyet hükümeti tarafından "Kahraman Anne" altın madalyası verilmiştir.

Özbekistan için, ailelerdeki çok çocukluluk, en zor ve öncelikli çözüm bu-

lunmasını gerektiren gündemdeki problemlerden biridir. Bu problem eskiden de vardı ve şu anda bu sorunun çağdaş şartlara uygun olarak çözülmesi mümkün olmamaktadır. Özbekistan'ın yerel halkları içinde çok çocuk doğuran bayanların oranı yüksektir. SSCB'de olduğu gibi, Özbekistan'da da kürtaj çok yaygınlaşmıştır. Bunu önlemek için son zamanlarda devlet tarafından doğum kontrolü yapılmaktadır. Çok çocuk doğuran Özbek kadınların sağlığı kötüleşmiş, kendileri yıpranmış ve çeşitli hastalıklara maruz kalmışlardır. Devlet, aile planlamasını teşvik etmeye başlamıştır. Doğum yapan kadınların büyük çoğunluğuna, onlar daha doğumevindeyken, gebeliği önleyici basit ameliyatlar yapılmaktadır. Parasız yapılan bu ameliyatların annelerin sağlığı açısından sakıncası yoktur. Kadınlar, tekrar çocuk sahibi olmak istedikleri zaman yeniden aynı işlem tekrarlanır, ancak bunun için önceki doğum tarihinden en az iki-üç yıl geçmiş olması gerekmektedir. Devlet, zorunlu olarak bu uygulamaya başlamıştır. Hızla büyüyen ülke nüfusu, beraberinde çözülmesi güç olan birtakım problemleri getirmektedir. Sosyal sorunlar, büyümekte olan işsizlik oranları, anne ve çocuk sağlığını koruma gibi sorunlar ülke güneminde güncelliğini korumaktadır. Ülkenin bazı bölgelerinde nüfus o kadar yoğunlaşmıştır ki, artık yeni ailelerin kendi evlerini yapmak için yerel yönetimlerden arsa istedikleri zaman, devlet onlara tarımda kullanılan arsaları vermek zorunda kalmaktadır.

1959-1969 yıllarında 1.000 Özbek kadına 45.2 doğum düşmüştür. Aynı zamanda bu rakam Baltıkboyu halklarında 12.3, Slav halklarında 15.8-19, Ermeni ve Gürcüler'de 20.8-24 olmuştur. 1979 yılında 10.000 Özbek kadına 3.293 doğum düşmüştür. Aynı zamanda bu rakam Ruslar'da 1.773, Ukrainerler'de 1.823, Letonyalı'larda 1.495, Gürcüler'de 1.928 olmuştur. Çok doğum yapma, doğal olarak kadınların fiziksel yıpranmalarına ve hastalıklara karşı direnişlerinin azalmasına neden olmaktadır. 1988 yılında Özbekistan'da doğum yapan 100.000 anneden 3.896'ı ölmüştür. Bebek ölümü oranı bayağı yüksektir. Doğan her 1.000 bebeğin 43.3'ü ölmüştür (42). Bu Özbekistan'ın SSCB'de bebek ölümünün en yüksek olduğu bölgelerden biri olduğunu göstermektedir.

DİPNOTLAR:

1. Komisyon, **Uzbekiston Mustaqil Taraqqiyot Yolida** (Bağımsız Gelişme Yolunda Uzbekistan), Uzbekiston Yayınevi, Taşkent 1994, s. 19.
2. I.R.Mullacanova, **Demografieskoye Razvitiye Uzbekskoy SSR** (Uzbekistan'ın Demografik Gelişmesi), Taşkent 1983, s. 264.
3. Komisyon, **Itogi Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 Goda. Natsionalniy Sostav Ubekskoy SSR** (1989 SSCB Nüfus sayımının Sonuçları. Uzbekistan SSC'nin Milli Oluşumu),

- Taşkent 1990, s. 5.
4. **Pravda Vostoka** (Doğu Gerçeği) gazetesi, 16 Temmuz 1992, Taşkent.
 5. **Pravda Vostoka** gazetesi, 1 Eylül 1991, Taşkent.
 6. Komisyon, **Pravovoye Gosudartsvo - Nezavisimost, Natsiya, Ekonomika, Ideologiya, politika**, s. 29.
 7. S.Sermuhamedov, **Na Yazike Yedinstva** (Birlik Dilinde), Uzbekiston yayinevi, Taşkent 1991, s. 93.
 8. I. Mullacanova, **Naseleniye Uzbekskoy SSR** (Uzbekistan SSC'nin Nüfusu), Uzbekiston yayinevi, Taşkent 1989.
 9. N. Rahmanov, **Osushtvleniye Leninskoy Natsionalnoy Politiki v Sredney Azii** (Orta Asya'da Lenin'in Milli Politikasının Gerçekleştirilmesi), Uzbekiston yayinevi, Taşkent.
 10. **Dialog** dergisi, sayı 2, s. 19, Taşkent 1991.
 11. E. Yusupov, **Perehod k Sotsializmu, Minuya Kapitalizm** (Kapitalizmi Yaşamadan Sosyalizme Geçiş), Nauka yayinevi, Moskova 1987, s. 37.
 12. I. Mullacanova, **Naseleniye Uzbekskoy SSR** (Uzbekistan SSC'nin Nüfusu), Uzbekistan yayinevi, Taşkent 1989.
 13. Z. Arifhanova ve V. Zebotaryova, **Reşeniye Natsionalnogo Voprosa ve Uzbekistane** (Uzbekistan'da Milli roblemin Çözümü), Fan yayinevi, Taşkent, s. 52.
 14. Komisyon, **KPSS. Spravonik** (Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kılavuzu), Uzbekiston yayinevi, Taşkent 1973, s. 264.
 15. **A.g.e.**, s. 265.
 16. Komisyon, **Demografieskiye Protsessi v SSSR 1920-1980 gg.** (1920-1980'li Yıllarda SSCB'deki Demografik Gelişmeler), Akademicheskaya Nauka yayinevi, Moskova.
 17. **Narodnoye Slovo** (Halk Sözü) gazetesi, 11 Aralık 1991, Taşkent.
 18. L.Maksakova, **Migratsiya Naseleniya Uzbekistana** (Uzbekistan'daki Nüfus Göçleri), Uzbekiston yayinevi, Taşkent 1986.
 19. Komisyon, **Sovet Davlati va Huquqi Asoslari** (Sovyet Devleti'nin ve Halkların Temelleri), Uqituv yayinevi, Taşkent 1979, s. 108.
 20. Bahtiyar Burihanov, "İnsanlığın Cesareti", **Uzbekiston Havo Yolları dergisi**, sayı 2, 1995, s. 15.
 21. Komisyon, **Itogi Vsesoyuznoy perepisi Naseleniya 1989 Goda** (1989 SSCB Nüfus Sayımının Sonuçları), Statizdat yayinevi, Moskova 1991, cilt 1, s. 121-122, 126.
 22. Komisyon, **Naseleniye SSSR za 70 Let** (SSCB Nüfusu 70 Yıl İçinde), Nauka yayinevi, Moskova 1988.
 23. Komisyon, **Narodnoye Hozyaystvo SSSR v 1965 Godu**, Statizdat yayinevi, Moskova 1966, s. 245.
 24. Komisyon, **Milliy Munosabatlarni Rivoclantrising, Internatsional va Vatanparvarlik Ruhida Tarbiyalasning Dolzarb Muammolari**, s. 187-188.
 25. Komisyon, **Demografieskiye Povedeniye Naseleniya** (Nüfusun Demografik Tavrırları), MinVUZ TasGU yayinevi, Taşkent 1987.
 26. D.D.Moskvin, **Naseleniye SSSR: Voprosi Migratsii** (SSCB Nüfusu. Göç Sorunları), Nauka yayinevi, Moskova 1991.
 27. D.D.Moskvin, **a.g.e.**
 28. Komisyon, **Demografieskiye Povedeniye Naseleniya** (Nüfusun Demografik Tavrırları), MinVUZ TasGU yayinevi, Taşkent 1987, s. 65; Natsionalniy sostav naseleniya SSSR, Finans i Statistika yayinevi, Moskova 1991, s. 98.
 29. Komisyon, **Itogi Vsesoyuznoy Perepisi Naseleniya 1989 goda**, Statizdat yayinevi, Moskova 1991, cilt 4, s. 51-56.

30. Uzbekistan Cumhuriyeti'nin Bilimler Akademisine bağlı Fİlosofi ve Hukuk Enstitüsü'nün 1991-1992 yıllarındaki toplumsal araştırmalarından.
31. **Pravda Vostoka** gazetesi, 4 Temmuz 1992, Taşkent.
32. I.Mullacanova, **Naseleniye Uzbekskoy SSR**, Uzbekiston yayinevi, Taşkent 1989.
33. **Natsionalniy Sostav Naseleniya SSSR**, Finans i Statistika yayinevi, Moskova 1991k, s. 143.
34. A.A. Suskolov, **Mejnatsionalniye Braki ve SSSR** (SSCB'deki Farklı Milletlerden Oluşan Aileler), Mil yayinevi, Moskova 1987.
35. **Ibid.**
36. **Ibid.**
37. L.Maksakova, **Migratsiya Naseleniya Uzbekistana**, Özbekistan yayinevi, Taşkent 1986, s. 20.
38. A.A.Suskolov, **a.g.e.**
39. **Ibid.**
40. **Ibid.**
41. Komisyon, **Narodnoye Hozyaystvo SSSR v 1989 Godu**, Statizdat yayinevi, Moskova 1990, s. 63 ve 85.
42. Komisyon, **Pravovoye Gosudarstvo - Nezavisimost, Natsiya, Ekonomika, Ideologiya, Politika**, s. 167-168.

Kazakların Büyük Yazarı M. Omarhanulı AWEZOV

Sosyal yaşamın çelişkili gelişim yolunda her yönüyle silinmeyen iz bırakan seçkin kişiler vardır. Kazak halkının uluslararası düzeyde ünlü, ulu, fikir yazarı, alim, üstad, kültür ve devlet adamı, modern Kazak edebiyatının temelini atanlardan biri olan Muhtar O. Awezov'un yurt ve insan sevgisi ve yazarlık özelliği yaşadığımız asırda, Kazak yurdunda nasıl köklü değişiklikler olduğunu daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Onun hayatını incelediğimizde önemli gelişmeleri daha Lenin döneminden anlamamıza imkân vermiştir. Böyle bir kader, halkın zihnine açıklık getirip, adalet duygusunu, milli şuurunu güçlendirmektedir.

M. Awezov, reform ve gelişme döneminin önemli isimlerinden biridir. Böyle büyük isimler, toplumun manevi hayatının her alanında parlayıp yıldız gibi görünmektedirler. Onlar sadece ulusal değil uluslararası düzeyde de etkili olmuşlardır. Yeniden yapılanma devrinin önemli görevleri, onları hem devlet adamı, hem yazar, hem bilim adamı, hem de üstad olarak örnek alınacak bir kişilik haline getirmiştir. M. Awezov, ilk profesyonel oyun yazarı, ilk tiyatro yönetmeni ve organizatörü, ilk gazeteci ve nesir yazarı olmanın yanısıra ilk edebiyat eleştirmeni, Abaytanuvsı, Cumhuriyet İlim Akademisinin Kurul üyesi olan ilk yazardır.

Kısaca söylemek gerekirse, onun yazarlık yönünü detaylarıyla anlatmak zordur. Bu nedenle sadece konuyla ilgili düşüncelerimizi ifade etmekle yetineceğiz.

Kazan Devrimi döneminde M. O. Awezov 20 yaşındadır. Onun toplumsal hizmetleri ile yazarlığı, bilimsel çalışmaları, yönetim değişikliğini destekleyenlerin ve reddedenlerin çatıştığı, teori ve pratiğin birbirinden koptuğu karmaşık ve zorlu bir döneme denk gelmiştir. Yazarın siyasi ve sosyal gö-

* Ord. Prof. Dr. Abdimalik NISANBAYEV, Kazakistan Bilim. Akademisi, Felsefe Böl. Bşk.

rüşünün, dünya görüşünün yerleşmesine ülkemizin kurulma aşamasında yönetimin yarattığı ideolojik savaş, suni sınıf kavgası, kültür sanat, felsefe, edebiyat ve diğer dallardaki kavgalar ve tartışmalardan, tek taraflı yargılardan etkilenmemesi mümkün değildir.

Bu, özellikle yazarın 1920-30.'lu yıllardaki yazarlığıyla bağlantılıdır. Öyle olsa da, M. Awezov'un bu yıllardaki eserlerinin, 20. asrın başında Kazakistan'daki kültür ve eğitim alanındaki siyasi ve sosyal düşüncenin, toplumsal fikrin, bilim ve sanatın gelişmesinin tarihi yollarına ışık tuttuğu görülmektedir. Dolayısıyla onlar XIX. asrın ikinci yarısı ile XX. asrın başındaki Kazak düşüncülerinden sonraki devirdeki Kazakistan'daki felsefi düşüncenin gelişim süreciyle ilgili araştırmalar için de gerekli materyallerdir.

Ord. Prof. Alkey Margulan'ın belgelerine bakıldığında, M. Awezov'un edebiyat alanında isminin duyulmaya başlaması 1917 yılına kadar uzanır. Özellikle onun ismini halka duyuran o dönemdeki "Abay Dergisi" olmuştur. Dergiyi organize eden ve önemli makalelerini yazan da bizzat kendisidir.(1)

Derginin her sayısında M. Awezov'un makaleleri "Bilim", "Bilim Dili", "Neden Kazaklar da Parti?", "Kültüre Hangi Meslek Yakın", "Kültür ve Millet", "Okuma İşi", "Felsefe Yönünden", "Japonya" v.b. isimleriyle de içerikleri hakkında bize bilgi vermektedir.

M. Awezov'un bizim gözüme çarpan ilk eseri "Kazakların Kendine Has Özellikleri" adlı makalesi 1917 yılında Taşkent'te çıkan olan "Alaş Gazetesi"nin 30 Mart tarihli 16. sayısında yayımlanmıştır. Bundan sonraki "İnsanlığın Temeli Kadın", "Hangisini Kullanacağız?" başlıklı makalelerde, o dönemde Semey'de çıkan "Sarı Arqa" gazetesinin 5 Eylül ve 19 Ekim tarihli sayılarında yayımlanmıştır. O, bu makalelerinde sosyolojik açıdan önem taşıyan dönemin toplum hayatını, Kazak yaşamının en temel sorunlarını ortaya koyup bilimsel yaklaşımla incelemeye çaba göstermiştir.

Örneğin "Kazakların Kendine Has Karakteri" adlı makalesinde yazar, Kazak toplumunun gelişme dönemini inceleyerek topluma zarar veren ayrılmak, kışkırtıcı ve rüşvet gibi alışkanlıkları eleştirip, bu alışkanlıklardan kurtulmak için topluma çağrıda bulunur (2) M. Awezov, bu çalışmalarında toplumun karakterini eleştirirken gerçek bir objektif bakış açısı getirir. Önceki makalesinde bu konuda özel bir açıklama getirmese de sonraki makalesinde, "insanoğlunun kötü karakteri yaratılışından kaynaklanmaz, onu içinde yetiştiği ortam, aldığı görgü kuralları ve örnekler yönlendirir." (3) demektedir. "İnsanlığın Temeli

Kadın" adlı makalesinde de bu meseleyi geniş çapta ele alıp, toplumun yaşayışının yani huyunun, karakterinin değişmemesinin temel sebeplerinden birinin Kazaklar arasında kadına karşı yaygın olan bakışla doğrudan ilgili olduğu yorumunu yapmaktadır. Yazar bu makalesinde kadının sosyal hayatta üstlendiği rolü bilimsel metotla, psikolojik, pedagojik, felsefi delillerle kanıtlayıp: "İnsan olarak yaşamak istersen eğitimi temelden al. Onu düzenlemem dersin hiç olmazsa kadının halini düzenle:"(4) sonucuna varır.

"Hangisini Kullanacağız" ve konu bakımından onun devamı sayılan "Bilim Dili" gibi makalelerinde M. Awezov bilimsel terminoloji meselesini gündeme getirir. Halkı eğitmek için bilimi yaymanın, geliştirmenin, bilimsel terimlerin bir kalıba ve bir sisteme oturtmanın önemi büyüktür. O dönemdeki Kazak aydınlarının bir grubu Rusya'da veya Kazakistan'da Rusça eğitimiyle yetişirken, diğer grup, Kazan ve Ufa şehirlerindeki medreselerden mezun olmuştur. İşte bu iki dilli eğitimin , aydınlar arasında iki farklı grubun ortaya çıkaracağını ve bunun zararlı sonuçları olabileceğini anlayan M. Awezov, bilimsel terminoloji meselesini tam zamanında gündeme getirip toplumun ilgisine sunar. Bu yön-
deki kendi incelemeleri ile ulaştığı sonuçları topluma duyurur.

M. Awezov "Neden Kazaklarda Parti?" adlı çalışmasında parti derken kasteder". A. N. adlı makalesinde, ayrılıkçılık, grupçuluk gibi olumsuz toplumsal eğilimlerin kaynağını saptamaya çalışır. "Bir halkı diğer halklardan farklı kılan iki unsur vardır. İlki, o halkın mesleği, ikincisi yapısal sistemi,"(5) diyerek Kazak bozkırlarındaki değişimin kökeni hakkında bilgi verir. Bu durumun, insan varlığı ile bilincine, psikolojik durumuna, ve bununla bağlantılı olacak şekilde tüm görüş, gelenek ve göreneklerine nasıl etki edeceğini ayrıntılarıyla açıklar. Saptamalarını toplumsal örneklerle destekler. Bundan dolayı yukarıdaki iki unsurun da bütünüyle, sosyal adalet açısından incelenmesi gerekir. Çünkü,

"Adalet olmayan yerde hırsızlık, iftira, zorluk artar, çoğunluğun azınlığa, güçlünün güçsüze baskısı ortaya çıkar. Bunlar halk arasında nifak tohumları ekip halkı birbirine düşürür. Buna yöneticilerin koltuk sevdası, rüşvet alma huyları eklenir, onları kuşatan dalkavuklar türer, bu andan itibaren de ikinci bir grubun ortaya çıkmasına hiç kimse engel olamaz."(6)

M. Awezov'un düşüncesine göre bu bölümlüğe karşı alınabilecek üç önlem vardır. Birincisi, devlet başındaki yöneticinin adil, okumuş, karşılaştığı sorunları cesurca ve pratik şekilde çözebilen, sorumluluk taşıyan insanlardan seçilmesi zorunluluğudur. İkinci önemli nokta mesleği olmayan, işsiz dolaşan insanlara iş bulup onları muhtaç olmaktan kurtarmaktır. Üçüncü olarak da işçilerin eme-

ğinin karşılığını hakkıyla vermektir. Bu, onu çalışmaya yönelten ve çalışma azmini artıran unsurdur.(7)

"Kültüre Hangi Meslek Yakın?" adlı makalesinde "insanların seçtikleri meslekleri konu alır. Bu makalede, insanların tarih içinde geliştiklerinden sözeder. "Halkın karakterini, düşünce düzeyini, genel hayat durumunu ve insanların seçtikleri meslekleri, dışardaki hayatın şartları, oturulan mekanın durumu, tabiat koşulları etkileyecektir."(8) şeklinde ifade ettiği son derece önemli düşüncesini bu makalesinde dile getirir.

M. Awezov'un "Abay" dergisinde yayımlanmış, oldukça kısa ama okuyuculara toplum hayatında bilimin alması gereken yer hususunda derin bilgi veren "Bilim" adlı makalesinin de yeri başkadır. Bu çalışmasında bilimin gelişmesiyle insanoğlunun gelişme yolları arasında diyalektik ilişkiye bakarak sistematik görüşlerini oluşturur. Toplumsal yaşamda karşılaşılan siyasi ve günlük olayların ve bilimin de eğitim sistemi ve öğretim yöntemleri ile bağlantılı olduğunu savunur. Makalesinde eğitici olmayı hedefleyen genç Muhtar'ın düşüncelerinden bir diğeri de amaçsız, plansız ve isteksiz insanlardan oluşan bir toplumun bilimin yolunda ilerlemesinin mümkün olmayacağıdır.(9)

Genç Muhtar, mümkün olduğu kadar objektif bakış açısını korumaya özen göstermiştir. Bunun en büyük kanıtı onun tanımın ortaya çıkması ve gelişmesiyle ilgili görüş ve düşünceleridir. Awezov, insanoğlunun doğup büyümesiyle birlikte gıdasını sağlama ihtiyacı ile toprak zenginliğini işlemeye başladığını kaydeder. "Halk buna çare buldu. Hayvancılık yapmak, ekin ekmek gibi meslekler çıkardı. Yavaş yavaş bununla uğraşan ziraat bilimi gelişip mahsulünü vermeye başladı"(10) diyerek ziraatin kaynağına işaret ederken,

"... İnsanoğlunun ancak kendi becerisiyle çözümlenebileceği bir sorun olarak ortaya çıkmıştır ziraat. Çünkü dikkatle bakıldığında bir sorun yaşamsal olarak önem kazandığında ve çözülmesi bir zorunluk haline geldiğinde insanoğlunun o sorunu mutlaka ya hemen ya da zaman içinde çözdüğünü..." saptar.(11)

İnsanoğlu doğanın esrarını çözmeye çalışırken kendisini de incelemek ve tanımak durumunda kalmıştır. İnsanlığın karakteri üzerine düşünürken, dürüstlük ve doğruluğun, ayıncılık ve kötü niyetliliğin, iyilik ve kötülüğün kaynaklarına yönelmiş, bu kaynaklarla ilgili sorular üretmiştir. Bunlara yanıt arayan düşünür; "insanoğlunun kötü karakteri doğuştan değildir, büyüdüğü ortam, aldığı görgü, edindiği örneklerden kaynaklanır. Bu nedenle insanlığı eğitmek, bozulmaları engellemek için genç kuşakların eğitilmesi gerektiğini" söyleyerek "insancıl ol-

mayı bütün topluma maledebilmek için bu alanda sürekli düşünce üretmek gerekir. Düşünce üretebilmek için okumak şarttır ve çocuğu eğitmek için onu bilgi yoluyla ikna edip gerçekliği tümüyle ve iyilikle kavraması sağlanmalıdır.”(12) diye düşüncesini ortaya koyar.

Kendi dönemi içinde değerlendirildiğinde, genç Muhtar'ın kültür sorunuyla ilgili düşünceleri de son derece önemlidir. “Kültür ve Millet” adlı makalesinde kültür kavramının tanımını buluruz. “Kültür, insanın dünyaya ilk gelişinden bugüne kadar edindiği bilgi ve bu bilgiye dayanarak yarattığı sanattır.”(13)

Milletin ileri yönelik gelişimi, çoğalıp büyümesi, kültür ve ilim seviyesine doğrudan bağlıdır. Çünkü “ilim ile kültür tüm dünyanın altın halkası olmuştur. Günümüzde kültür; yerde, havada, suda, gökte aya, yıldızla hakimdir.”(14) der.

M. Awezov'un anlayışına göre milletin genel kültürel anlamda gelişmesi yaşanan ortamla, sosyal yaşantıyla, izlediği yollarla ilişkilidir. Devletin kabul ettiği ekonomik, sosyal politika bu meseleleri çözmenin temel anahtarı olmuştur.

M. Awezov, “Abay” Dergisinin iki sayısında (4 ve 5) yayımlanan makalelerinde, Japonya'nın iki asırlık gelişim sürecinden detaylı, tarihi bilgiler verir. Başka bir makalesi ise “Japonya”nın geniş çapta ele alındığı sosyal bir gezi yazısı gibidir. Makalede o dönemin Asya devletleri arasında ekonomik kalkınma alanında ön sırada Japonya'nın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yükselme süreci, tarihsel açıdan ele alınmıştır. Yazar, Japon modelinin eksik yönlerini eleştirip iyi yönlerini örnek alarak sunmuştur. Örneğin, eski dönemdeki Japon imparatorunun, cesur siyasi değişimler yapmak konusundaki çekingenliğini, yeniliği çabuk benimsememe gibi zayıf yönlerini eleştirerek onların zor durumda kaldığında “kendi halkının gelişmesine zararları olduğunu”(15) dile getirmiştir. Yazıda, hileye başvuran, güçlü bir düşmanla savaşırken, silaha karşı silahla yanıt vermek gerektiği, disiplinin son derece önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Yazar makalesinde, bir ülkenin gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşmak için pek çok şartı yerine getirmesi gerektiğini kaydeder. Japonya'nın gelişim sürecini doğrudan etkileyen faktörler şöyle sıralanabilir: milli şuur, vatanseverlik, diğer halklara karşı milli namus ve şerefini ayaklar altına aldırılmamak, devletin iç ve dış politikasını ustalıklı birbirine bağlamak, ülkeyi anayasaya göre yönetmek, hükümet başındaki kişileri halkın seçmesi, toplumda kadına önem verilmesi, ticaret hacminin büyümesi, halkın gelir-gider eşitliği, eğitime ayrılan bütçenin yeterliliği, dinin yayılması, bilime verilen önem v.b.(16) Buradan yola çıkarak o

dönemde bozkır Kazakları için çok farklı ve örnek alınması gereken bir ülke olan Japonya'nın yukarıda bahsedilen alanlardaki gelişim süreci hakkında detaylı bilgiler sunulur makalede. Fikrimizce geçmişteki sosyologlarımız ve edebiyatçılarımızın dikkatinden kaçan bu sosyolojik gezi yazısı özel olarak araştırılmayı hak etmektedir.

M. Awezov'un gençlik dönemindeki dünya görüşünü yansıttığı uluslararası düzeydeki araştırmalarından ve makalelerden bir diğeri de, o dönemde derin araştırmalar sonucu yazılan “Felsefe Açısından” adlı makalesidir. Bütün bilim dallarının keştiği nokta felsefe'dir. Felsefe, Awezov tarafından, derin düşüncenin ilmi, insan aklının ufkunu genişleterek gerçeğe giden yolu gösteren, insanın düşünce ve fikrini geliştirecek bir bilim dalı olarak yorumlanmaktadır.

Genç Muhtar, felsefe ile din arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışır. Özellikle din biliminin genişliği, akıldan önce yüreği eğitime özelliği ve, insan kişiliği üzerindeki etkisi ile ele alarak, içeriği açısından değerlendirir. Yazar, bu makalede felsefenin aşağıdaki bölümlerini ve dallarını incelemiştir. Genetik bilimi, mantık bilimi, psikoloji, felsefe tarihi, metafizik, antoloji bilimi, rasyonel din bilimi, rasyonel uzay bilimi, rasyonel psikoloji.(17) Felsefe tarihini eski ve modern felsefe olarak ayırıp Kazak tanımına uygun, Alman klasiği Faust felsefesine kadar detaylı açıklama yapar. Makalesine “Felsefe insanlık yolundaki karanlıklara ışık tutan bir bilimdir”(18) sonucuna ulaşır.

Düşüncemize göre, M. Awezov'un 1918-1930 yılları arasındaki eserlerinin bugüne dek çeşitli nedenlerle yayınlanmaması ve bilimsel açıdan incelenmemesi ve toplumun bilgisine sunulmaması önemli bir eksikliktir. Önümüzdeki günlerde bu alanda ayrıntılı incelemeler yapılması bir zorunluktur.

M. Awezov'un yukarıdaki makalelerinde belirtmiş olduğu düşünceleri, ulaştığı teorik sonuçla ve içerik araştırmalarının bugün için sıradan görünmesi normaldir. Tabii ki totaliter dönemdeki, ideolojik ve sınıfsal mücadele yayımlanan Genç Muhtar'ın bu eserleri bizler için çok değerli bir mirastır. Bu nedenle “Muhtartanuw” içinde uluslararası boyuttan baktığımızda önem verilmesi gereken bir konudur.

M. Awezov, öncelikle bir bilimadamı ve yazardır. Awezov'un bu nitelikleriyle örtüşen ve onu her açıdan besleyen son derece önemli bir başka şair vardır; Abay. Genç Muhtar Abay'ın şiirlerinin el yazmalarını okuyarak bilinçlendi. Çocukluk döneminden itibaren onun şairlik dünyasının kudretli kuvvetinden ilham aldı. Ondan sonra kendisinin sınırlı hayatını tamamen üstadının eserleriyle mi-

rasını araştırmaya, onu incelemeye, önermeye, başkalarına tanıtmaya adanmıştır. Günümüzde de M. Awezov'un gayret ve çabaları olmasaydı genç kuşak, Abay'ı ve o dönemdeki Kazak toplumunun gelişim dinamiklerini ve yapısını tanıyamazdı.

Yukarıda bahsedilen "Abay" dergisinde de ilimin, siyaset ve sanatın çeşitli konularını içeren makalelerinin yanısıra, Abay eserleri hakkında yazılan makaleleri de çoktur. 1923 yılında, M. Omarhanulı "Kazak Edebiyatının Tarihi" adlı monografik eserini yayımladı. Bu eserde Abay'a büyük yer ayrılmıştır. Bu eser zamanında yeterince tanınmıştır. Bütün halkın baş milli şairi olarak toplumda yerini aldı.

Eski Sovyetler Birliği döneminde yaratılan Rus-Sovyet Edebiyatının 1920-30'lu yıllardaki gelişme dönemi pek çok açıdan iyi incelenmiştir. Bu dönemde çeşitli edebiyat akımları, edebiyat programlarıyla okullarda da yer almıştır. Bu yıllarda cumhuriyetlerde de yazın alanında yoğun bir üretkenlik söz konusuydu. Bizim Kazakistan Cumhuriyeti de bunların içinde yer almaktaydı. Burada da Ahmet Baytursinov, Mirjaqip Dulatov, Magjan Jumabayev, Jusipbek Aymavıtov v.b. aydın yazarlar, ışık gibi parlayıp halka hizmet etmeyi amaç edinmişlerdir. Örneğin Magjan Jumabayev:

Azamat! Anaw qazaq qanım deseñ,
Jumaqtıñ suwın apar, janım deseñ.
Bolmasa, Iblis bol da u alıp bar,
Toqtatam tunşıqtırıp zarın deseñ!..

diye yazmıştır. Mirjaqip Dulatov "Uyan Kazak!" diye seslenir halkına.(19) Ahmet Baytursinov ise milletini uyandırmayı amaçlayan eserler vermiştir.

Ancak halkımız egemenlik ve bağımsızlığına kavuşuncaya kadar, onlar hakkında yetersiz bilgilerle değerlendirme yapılmıştı. Şimdi ise onlar hakkında detaylı bilgileri yüreğiniz sızlayarak okursunuz. O yıllarda Abay'ın tüm eserleri bilhassa milli felsefesi burjuvaziye hizmet ediyor şeklinde eleştirilere maruz kalmıştır. Buna rağmen M. Awezov, Abay'ın hayatını sabır ve azimle incelemeye devam etti. Gelecek büyük romanın ilk sayfaları olan Tatyana'nın Onegin'e mektubunu çevirmeye çalışan bölüm tam 1937 yılında yazılmıştı. Tabii ki böyle karışık sosyal dönemde M. Awezov özgürce yazarlık işiyle meşgul olamadı. Hatta romana en büyük Stalin ödülünün verilirken zor bir denetleme sürecinden geçti. 1951 yılında yaşanan baskı ve çile sonucunda M. Awezov ile K. Satpayev gitmeye mecbur kaldılar. M. Awezov, Moskova Devlet Üni-

versitesi'nde Sovyet halklarının edebiyatı derslerini verdi. Ancak 1954 yılında, kendi eserlerini sonuçlandırma fırsatını yakaladı. Böylece bu çalışma sonucunda 1959 yılı Lenin ödülü kendisine verildi. İki yıl sonra M. Omarhanulı vefat etti.

M. Awezov totalitarizmin baskısı nedeniyle söylemek istediklerini arkasında bırakarak gitti. Ama o milyonlarca insanın duygu ve düşüncelerinde Kazakların milli ansiklopedisi olarak kabul edilen ulu şair Abay'ın ruhunu silinmeyecek şekilde canlandırdı. Onu bütün yönüyle, zengin geleneksel halk kültürü içindeki yeriyle canlandırıp kendi milletinin dünya görüşünü uluslararası düzeyde yansıtan tüm doğu halklarının ve bunun içinde yer alan Türk Dünyasının düşüncesini derinden etkileyen Abay'ı genç kuşaklara tanıttı. Cengiz Aytmatov Awezov hakkında şöyle demiştir.

"Bu romanın, Türkçe konuşan halkların ve geçmişteki göçebe halklarının insanlık kültürüne büyük katkıları olmuştur. "Abay" romanı bizim sanatsal ve sosyolojik ansiklopedimizdir. Bu, bizim ortak değerimiz, büyük geniş Avrasya kıtasındaki bütün geçmişte yaşadığımız devrim ve devam eden tüm zaman için kendi değerlerimizin sistemini kendimizin sanat ve insanlık dünyamız ve kendi usta nesir duygumuzu oturtup ulaşabildiğimiz bütün güzel ve iyilikler için verilen bir hesaptır. Awezov'u bu anlamda ele aldığımızda bütün toplum için anlamı, büyük sanatsal ve tarihi düşünce ve fikri uluslararası dereceye yükselmiştir. Tüm dünyayı gözönüne sermek başkalarına ve diğer milletlere kendisini tanıtmak için insan ruh ve iç dünyasının haysiyet ve değerlerini göğe yükseltip tüm dünyaya ilan etmek için zirvedeki M. Awezov gibi büyük adam olmak lazım. Biz kendimiz hakkında M. Awezov'un taşıdığı yükseklikte durarak düşünürüz ve diğer halklar ile o derecede kaynaşırız."

Geçmişimize bakarken olabildiğince objektif değerlendirmeler yapmamız, tarihimizdeki büyük isimleri olduğu gibi -küçümsemeden ve abartmadan- tanımamız için bu isimler üzerine yapılan araştırmalar önem taşıyacaktır.

Abay'ı yükseltirken halkın dünya görüş ve duygu, düşüncesini yüceltirken M. Awezov, dünyanın önünde büyük gelişmenin en güzel, en insancıl usulüyle kendisini de yükseltmiş oldu. Çünkü, bundan başka herhangi bir üslû, büyük şahıslar ile halkların ömürlük tecrübesinde kendisinin cahilliğini ispatlar. Ancak omuz omuza birbirimizi destekleyip yücelttiğimiz halde biz kendi milletimizi geliştirebiliriz. İşte insanın tüm toplumsal dünya ile diyalektik ilişkilerini bu formu M. Awezov'un takdirinde açıkça görülmektedir.

Kazak yazarlarının arasında öncülerden biri olarak Ulu Abay şahsı vasıtasıyla halkının geçmiş devrini, hayatını, yaşamını kısaca ulusal tarihini konu edindi. İlmî, edebî, tarihî araştırma sonucunda o bize halk hayatının bir asrını

tümüyle yeniden canlandırdı. Seçkin şahısların yaşam öyküsünü bütün dünya tarihiyle uyumunu bilmek için değil, halklar arasında varolan ilişkileri pekiştirmeye yardımcı olarak, Türkçe konuşan halklar da dahil olmak üzere bütün doğu halklarının felsefi ve psikolojik yapısını anlamak için de gereklidir.

Son yıllarda halkların manevi kültürünün eski tarihlerine ilgileri arttıkça, M. Awezov'un felsefi ve bilimsel mirasını araştırmak da önem kazanmaya başlamıştır. Burada da, doğal bir kural vardır. Çünkü tüm insanoglu uygarlığı geçmiş dönemdeki her halkın ulu düşünürleri ile aydınlarının düşüncesiyle kavrayıp onların çalışmalarında incelemiştir. Bu nedenle bağımsızlığını kazanan halklar ve toplulukların kendi uygarlıklarının manevi kültürlerinin zengin tarihini tanıma sürecinde onların eserlerine tekrar dönüp yeniden anlamaya gayret göstermesi de doğaldır.

M. Awezov'un benzersiz mirası, onun döneminde dünya edebiyatına yaptığı büyük katkıları romanları ile hikayeleri, dramaları ile edebiyat eleştirmenliği sahasındaki eserleri "Abaytanuw" ile publistikası günümüzde daha büyük bir önem kazanmaktadır. Bu miras, Kazak halkının kültüründe yerleşen zengin millî hazinedir. Bu Awezov'un iki kültürün, doğuyla batının kaynaşması ile ilgili çalışmalarıdır. Abay, Kazak halkının geçmiş dönemdeki en büyük bilimadamı ve devlet adamıdır ancak bu kudretli karaktere romancı kalemile tekrar hayat veren M. Awezov'un, kendi döneminde canlanan Kazak kültürünün tarihinde yüksek zirveye ulaştığı görülmüştür. Uçsuz bucaksız semadaki birbiriyle kaynaşan çift yıldız gibi milletimizin çok değerli iki büyük şahsının böylece muhteşem şekilde birleşip kaynaşması bütün dünya edebiyatı ve estetik düşünce tarihinde nadiren gerçekleşen bir durumdur.

M. Awezov'un Cumhuriyetimizin manevi kültürünü geliştirme ve yön vermedeki çabaları sadece Abay'la ilgili çalışmalarla sınırlı değildir. O, uzun yıllar boyunca Kazak Devlet Üniversitesi'nde Kazak edebiyatı ve tarihi derslerini verdi. Öğrencilerle asistanların bilimsel çalışmalarına danışmanlık yaptı. Kazakistan Bilimler Akademisi'nin Ord. Profesörü olarak hayatının sonuna kadar cumhuriyet çapındaki edebiyat bilim sistemini yerleştirip ona başkanlık yaptı, önemli görüşler ortaya koydu. Çalışmalarıyla Kazak halkının manevi kültürü ve tarihini tanıtmada önemli katkıları olmuştur ve bu sahadaki bilim alanlarına Awezov'un önemli katkıları olan "Kazak Edebiyatının Tarihi" 1958, "Kazak Sovyet Edebiyat Tarihinin Silsilesi" 1958 ile pek çok folklor hakkında kitapları yayımlandı.

M. Awezov'un Kazakların dünya görüşü ile manevi dünyasının geliştirilmesindeki yerinden söz edersek yazar ve bilimadamı olarak onun Kazak edebiyatının kaynağı, halkın en değerli tarihi abideleri ile değerli Kazak destanları ile folkloru hakkındaki çalışmalarının yeri bambaşkadır. Bir makale içinde onu detaylıca anlatmak mümkün olmadığı için biz bu yöndeki düşüncemizi bir folklorcunun şu sözleriyle açıklayacağız:

"Kazak Halkının Destanı ve Folkloru" adlı eserindeki milletimizin manevi kültürü hakkında incelemeleriyle yetineceğiz. M. Awezov, makalesinde "Mutluluk arayıp asırlar boyunca bozkırı dolaşmış çetin ömür süren göçebe hayat yaşayan Kazak halkı bize, mimari, heykel ve resim sanatının abidelerini bırakmadı" gını belirtmiştir. Fakat, o bize en önemli miras olarak "Jır" mirasını bırakmıştır. "Jırşı" halk, ozan halk, hafızadan silinen eski dönemlerden başlayıp doğuştan gelen ozanlıkta sanat ustalığını çıkarıp kendinin manevi açıdan unutulmaz destanlarında çeşitli, muazzam "Jırlarında" işlemiştir." (20)

Böyle bir manevi hazinenin varlığını M. Awezov'un sosyal kültür çerçevesinde bütün yönleriyle araştırmanın da önemli olduğunu bu ifade bize kanıtlamaktadır.

Halkımızın manevi kültürünün yerleşmesi ve gelişmesine büyük katkıları olan M. Awezov, Kazak sanatı, tiyatro ve drama konularına kendini adanmıştır.

M. Awezov, Kazak yazarlarının bilge ağabeyi ve onların yazarlık çalışmaları ile gelişme yollarının takipçisi olmuştur. Halkımızın manevi değerlerinin kolayca anlaşılabilmesi bir sanat dalı olan edebiyatın gelişimi hakkında pek çok ilmi yayın çalışmaları yapmıştır. Her millet insanlık hazinesine kendisinden bir parça katmakta ve ondan da kendisine yararlı olanı almaktadır. Her halk kendinin manevi kültürünü başka halklardan uzaklaştırmayacak, aksine kendi manevi ihtiyacını giderecek olan en iyi örneklerini kabul edecek, öğrenecek ve benimseyecektir. Milletin manevi kültürü sadece uzun zaman muhafaza edilip tarihi süreçten bize ulaşan bilimsel zenginliğinden oluşmaz. Bir milletin manevi konumuyla bu millî, manevi mirasla arasındaki diyalektiği iyice anlayan M. Awezov, tüm hayatını onu zenginleştirmenin yollarını araştırmakla geçirdi. Bu yollardan birisi dilin araştırılması meselesidir. Yazar, kendi manevi değerinin anlamını tatmak isteyen her bilinçli insanın öncelikle kendi ana dilini bilmesi gerektiğini savunmuştur. Bundan dolayı da "Kendi dilini, edebiyatını bilmeyen insan tam anlamıyla entellektüel değildir. Çünkü o hangi bilim dalı ve meslekten olursa olsun manevi düşünce eğitiminde tek taraflı olacaktır." (21)

M. Awezov döneminde de kendi ana dilini beğenmeyen nihilistler ve özel-

likle sistemin dalkavukları çoğalmaya başlamıştı. İşte bunun gibi garip durumları sert bir tarzda eleştirip kendi ana dilini bu milletin bütün vatandaşlarının bilmesi gerektiğinin önemini "Ana Dilinizi ve Edebiyatınızı Seviniz" adlı makalesinde belirtmektedir. Kırk yıl önce milletin manevi gelişimini engelleyenler için üzüntüyle söylenen sözler bugün de güncelliğini yitirmemiştir. Sadece halkın egemenliğine doğru yönelen dönüşler geçmişe oranla daha fazla umut vermektedir.

Uluslararası düzeydeki kültür ve edebiyat eserleri toplumun gelişmesinin büyük değişimlerine cevap olarak sanatkarın katkısıyla doğar. Böyle dönemlerde kargaşa ve gerçeğin basit güncel formlarını mantık ile açıklamak mümkün değil. Bundan dolayı hayatta gerçekleşecek olayı açıklamak sanatkarın sosyolojik hadiseyi, dünya görüşünün gelişim aşamalarını kendi görüşünün bilinç aşamasından geçirecek diyalektik bakımdan derin düşünceyle yoğunlaşmayı gerektirir. M. Awezov'un engin felsefi mesaj yüklü olan ömrü ile yazarlığı bu düşüncemizi kanıtlamaktadır. Çünkü yazarın dahiyane yazarlık zirvesine ulaşması sadece onun gayretinin değil, bu zirveye ulaşma yolundaki plan, programının felsefi yönü ile de doğrudan bağlantılıdır.

M. Awezov'un toplum gelişimindeki etik meselelerin tarihi yeri ile anlamı hakkında görüşü de sosyologların dikkatinin dışında kalan bir olaydır. Sadece son yıllarda ünlü filozofların bu meselelere eğilmeye başlamaları sevindiricidir.

Yazarın sanat eserlerinin etnokültür değerleri, milli psikoloji, milli beğeniler ile görüş ve terbiye hakkında ansiklopedik değer taşıdığını söylersek de fazla olmaz. M. Awezov, manevi mirası hem teorikte hem de pratikte önemi olan meslek diye anlayıp kendi eserlerinde milli kültür ile tarihi abidelere büyük önem vermiştir. Sebebi her millet kendi manevi tarihnamesinin önemli sayfalarını ve eski tarihi yapan tüm değerli hazinelerini günümüzün açısından faydalı kılmak vasıtasıyla şu an yaşayan manevi varlıkların anlamını geniş çapta tanıtmaktır. Meselenin bu yönü üzerinde durarak M. Awezov dünya medeniyetinin temelini oluşturan Doğu halklarının medeni gelişim sürecine bakmadan dünya uygarlığını gözler önüne sermenin mümkün olamayacağını, Kazak halkının kültürünü nice asırlık kültürel tarihi gelişim yolu olan Doğu halklarının kültüründen ayırmanın imkansızlığını dile getirir.(22) Öyleyse Kazak halkı da kendinin ta eski devirlerden bu yana oluşup gelen zengin hazinelerini, muhteşem mirasını, günümüzün edebiyatıyla, sanatıyla, kültürüyle, estetik yapısıyla, felsefi düşünce ve tarihsel süreciyle bağladığında başka uluslar ve mil-

letler ile birleşerek çağdaş dönem medeniyetine imzasını atabilir.

Umumî cumhuriyetimizin bilimini, kültürünü yükseltmek de, Kazak edebiyatının tarihini, Kazak gençlerinin her kesimine hitap eden okul kitapları ile ders materyallerini, eğitim projelerini yazma işinde devletimizin bilimadamlarıyla birlikte M. Awezov da çok emek harcamıştır. Onun 1920'li yıllardaki makalelerinin çoğu, okul ve eğitimle ilgili konuları içerir ve hepsinin de ana konusu, bugünkü halkımızın ihtiyacı okumaktır düşüncesidir (23). Eğitimci, pedagoğ Awezov o dönemdeki makalelerinin hepsini de birbirinden değerli, birbirleriyle bağlantısı olan eğitim, bilim, kültür, sanat, ilim meselelerinden söz etmektedir. Biz bu makalelerin hepsini incelemek amacıyla değiliz. Elbette, yazarın pedagojik çalışmaları ve okul kitapları, hala yeterince incelenmemiştir. Özellikle pedagoğlarımız tarafından bunlar yeterince araştırılmamaktadır. Gerçeği söylemek gerekirse, M. Awezov'un "Edebiyat Tarihi", "Jetkinşek" (Yetişkin), "Yeni Köy" adlı okul kitapları ile "Kazak Meslek" okullarına yönelik yapılan program ve açıklama mektubu şüphesiz sadece Kazakistan'daki pedagoji dalının gelişmesi için değil, bütün toplumsal ve umumi sosyolojik bilimler dalının gelişmesine yaptığı katkılardır. Çünkü o dönemde, Kazak okulları için okul kitaplarını hazırlamak kültürel ve siyasi anlamı olan milli bir vazifeydi. Kazakistan kültürünün ve bilimin yeniden başlayıp gelişme döneminde M. Awezov'un ilk defa okul kitabını ve eğitim programı hazırlama işine soyunması sevindiricidir. Kazak kültür tarihindeki önemli bir sonuç, sosyoloji hazinesine yaptığı katkısının büyük olduğunu bilim üstadının yaşarken söylemiş olmasıdır. (24)

M. Awezov'un umumi eğitim ve pedagojik ideallerinin içinde genç kuşağa milli eğitim verme meselesi açıkça yer almaktadır. O milli eğitimin genel, daima gelişmekte olan, zor ve çetin bir süreç olduğunu göstermektedir. Eserlerine, büyük eğitimcilik yönünden bakan ulu yazar, kendi yazarlık yolunda şahsi, özel ve genelliğin, tür ile konunun, anlam ile olayın, olabilirlikle hakikatın, gereklilikle rastlantının diyalektiğinden yararlanmıştır. Çünkü diyalektiğin bu kategorilerinin hepsi de eğitimle, eğitim süreciyle doğrudan ilişkilidir. M. Awezov eserlerinde özellikle diyalektiğinin ölçü ile bağlantı kategorilerini çok kullanılır. Onlar, yazarın düşünce ve yaratıcılığıyla birleşip net şekilde kendi çözümünü bulur. Bu kategori olmadan genel pedagojik süreç ve buna bağlı olarak eğitimden söz etmek mümkün değildir. Düşüncemizin ispata dayalı olması için "Abay Jolu" romanının aşağıdaki bölümlerine bir göz atmak yeter: "Qayt-

qanda", "Qat qabatta", "Şıtırmanda", "Bel-beleste", "Örde", "Qıyada", "Kek jolında", "Ökinişte", "Qaqtığısta", "Qorşanda", "Tayğaqa", "Eñiste", "Asuwda", "Tün-tünerkte", "Qapada", "Qastıqta", "Şayqasta", "Jutka", "Biyikte", v.b.

Kitabın her bir bölümü asırların olaylarından, gelenek-göreneklerinden, toplumsal yaşamdan bilgi vermekle birlikte, onda uluların birbiriyle uyumu, halk düzeyi, babayla çocuk, büyükle küçük kuşakların devamı, duygu ve düşünce birbiriyle tamamen içiçedir. Gençler için eserdeki eğitici anlamı olan, çok ilgi çekici olay Abay'ın yolu ile Kunanbay'ın yolu, şair yolu: Sanat, hakikat, bilimsel gelişim, halkın geleceğine yönelik kaygılar, devlet şerefi için mücadele yolu; Kunanbay yolu: Geleceği onurlu klasik yoldur.

M. Awezov'un ünlü üstad S. Köbeyev'e, büyük bilimadamları dilbilimci Q. Jubanov'a, büyük alim Q. Satbayev'a sanat yıldızları K. Bayseyitova ile Q. Qumanışbayev'a, yüce ozan Jambıl'a ünlü şair İ. Bayzaqov'a şair A. Tajibayev'a, savaştan sonraki ünlü kültür ve sanat, alim ve yazar ve tüm sanat dallarındaki büyük şahsiyetler hakkında yazdığı yazıların, söylediği sözlerin ayrı bir yeri vardır. Bu çalışmalarında O, cumhuriyet kültür adamlarıyla, üstadların siyasi ve toplumsal anlamda manevi ve inançlı karakterlerini tertemiz, örnek alınması gereken insanlar olarak tanıtmaktadır.

Halklar arasındaki dostluk ile birliğin taraftarı olan M. Awezov sonraki kuşakları eğitmek için çalışan insanları hürmetle saymak, ünlü şahısları, uluları yüce tutmayı gelenek olarak bırakan usta bir yazardır. Bu amaçla Ş. Rustaveli ile A. S. Puşkin, M. Gorki ile A. Çehov hakkında derin ilmi makaleler yazıp onların ömürlerinin örnek alınabilecek yönlerini göstermiştir. Dostluk hakkında gençlere Ş. Walihanov ile F. M. Dostoyevski'yi örnek gösterip halkın sesi, asırların sesi olarak T. G. Şevçenko ile Jambıl hakkında anlamlı derin düşünceler bırakmıştır. Bunların hepsini yazar. Boşa vakit geçirmek için değil, gelecek kuşaklara örnek olması için yazdığı gerçektir. Ulu üstadın şahsi olarak bir kuşağı eğittikten sonra O. Süleymanov, A. Alimjanov, Ş. Aytmatov ve başkalarına ilham kaynağı olmuştur.

M. Awezov, halkların dostluğunu, milletlerarası ilişkileri geliştirmek için, temel Kazak halkının çıkarını korumaya, gözönünde bulundurmaya, çıkarların karşılıklı şekilde gözetilmesine dikkat çekmiştir. Bu durumu gençlere hatırlatarak şöyle yazmıştır: "Çok uluslu bir toplumda çok dilde konuşmak tarihi bir durum olduğundan dolayı bizim Rusça konuşan öğrencilerin, kendileri gün-

cel hayatta içiçe yaşayan milletin (Kazak'ın) dilini, onun tarihini, onun medeni kültürünü bilmeleri gerek." (25) der.

Bu söylenenler, M. Awezov bilimselliğinin sadece bir yönüdür. Bunları kısaca özetlersek: kendi halkını yürekte severek, tüm insanlığının menfaatini gözönüne alarak, insanlığın geleceği yolunda mücadele ederek kendi halkının tüm yazarlık gücünü geliştirmeye çaba göstermek, geçici döneme değil kalıcı hayata, sadece bugün için değil yarınlar için de hizmet etmeye çırpınmaktadır. Onun bu çabaları, bizleri de onun izinden gitmeye toplumsal duyarlılıkları araştırmaya çağırır. Şimdiki geçici dönemde milli kültürü ile manevi mirasını halkımızın ihtiyacına faydalı kılp, XXI. asra doğru ayak basan bilgili Kazak halkının uygar zirvesine ulaşacağına şüphemiz yoktur. Bundan dolayı Muhtartanuv'un teorik ve metodolojik meselelerini derinden incelemek tüm Türk Dünyasının önemli borcudur. Özellikle Awezov'un dünya görüşündeki insan ile toplum meselelerini araştırmak bir zorunluluktur.

DİPNOTLAR:

1. Söz konusu derginin yazarları, J. Aymawıtoğlu M. Awezov'dur. Birtakım nedenlerden dolayı M. Awezov'un adı yer almamıştır.
2. Awezov M., "Qazaqtıñ özgeşe minezderi", **Alaş**, 1972, No: 16.
3. Awezov M., "Çılım", **Abay** 1918, No: 1, s. 4-5.
4. Awezov M., "Adamsılıq negizi - âyel", **Sarı arqa**, 1917, No: 12.
5. Awezov M., "Qazaq işindegi partiya neden?", **Abay**, 1918, No: s. 2-3.
6. Ibid
7. Ibid.
8. Awezov M., "Mädaniyetke qay kásip juwıq", **Abay**, 1918.
9. Bakınız; Awezov M. "Çılım", **Abay**, 1918, No: 1, s. 4-5.
10. Ibid.
11. Marks K., Engels F. **Tañdamalı şıǵarmalarınñ üş tomdıǵı** I tom, Almatı, 1976, s. 523.
12. Awezov, M. "Çılım" **Abay**, 1918, No: 1, s. 4-5.
13. Ibid.
14. Ibid.
15. Bakınız; Awezov M., "Japoniya", **Abay**, 1918, No: 4, 10-11 bb; No: 5, s. 14-15.
16. Ibid.
17. Awezov M. "Filosofiya jayınan", **Abay**, 1918, No: 3.
18. Ibid.
19. M. Jumabayev, "Şıǵarmaları". Almatı, **Jazuwşı**, 1989, s. 58.
20. Awezov M., **Waqt jáne âdebiyat**. Almatı, 1962, s. 34.

21. Awezov M., **Jıyırma tomdıq şığarmalar jıynağı**, 19-tom, s. 411.
22. M.O. Awezov. "Na poroge şestidesyatogo" **Sovremenny Vostok**, 1960, No: 1, s. 2-3.
23. Awezov M., Oquw isi, **Abay**, 1918, No: 11, s. 6.
24. Bakanız: M.O. Awezov, **Sbornik statey k ego şestidestiletiyg**, Almatı, 1959, s. 46.
25. Awezov M., Ümitti urpaqqa - igi tilek, **Leninşil jas**, 1959 11 dekabr.

İndeks Cilt 3

Abbas, Najam	Kazakistan'da Yürütme ve Yasama Organlarının Birleşmesi	Sayı: 2, Yaz 1996, s. 37-47
Ahmar, Moonis	Afganistan'da İktidar Mücadelesi ve Pakistan	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 30-44
Avşar, B.Zakir	Türk Cumhuriyetleri Arasında İletişim	Sayı: 2, İlkbahar 1996, s. 101-113
Aydın, Turan	Bosna-Hersek'teki Yeniden Yapılanma Çalışmaları ve Türkiye	Sayı: 2, Yaz 1996, s. 57-69
Bal, İdris	Orta Asya'da Sovyet Kontrol Yöntemleri	Sayı: 2, Yaz 1996, s. 97-113
Behar, Büşra Ersanlı	Türkçülük: Türkiye'de ve Azerbaycan'da (1990'lı Yıllar)	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 2-20
Bekar, Olgan	NATO'nun Genişlemesi Rusya ve Türkiye	Sayı: 1, İlkbahar 1996, s. 65-79
Bülbüloğlu, Polat	Türk Dünyasında Kültür İşbirliği	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 45-47
Cohen, Ariel	"Yeni Büyük Oyun": Avrasya'da Boru Hattı Siyaseti	Sayı: 1, İlkbahar 1996, s. 2-15
Cordier, Brudo de	İslamiyetin Kuzey Kafkasya'daki Etnik Milliyetçilik Üzerindeki Etkisi: Çeçenistan ve Dağıstan'ın Durumu	Sayı: 1, İlkbahar 1996, s. 27-43
Croissant, Michael P.	Transkafkasya'da Petrol ve Rus Emperyalizmi	Sayı: 1, İlkbahar 1996, s. 16-26
Croissant, Michael P.	Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımaları	Sayı: 4, Kış 1996/97, s. 23-40
Çolak, İhsan & Aras, Bülent	Amerika-Orta Asya İlişkileri	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 57-72
Gürün, Kamuran	Türkiye Ermenistan İlişkileri	Sayı: 1, ilkbahar 1996, s. 54-64
Henze, Paul	Türkiye ve Ermenistan: Eski Sorunlar Yeni Beklentiler	Sayı: 1, İlkbahar 1996, s. 44-53
Kadir, Zülfiye	Rusya'da Siyasi Müslüman Hareketler	Sayı: 2, Yaz 1996, s. 48-56
Kolat, Ayşe Yener	Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin Olumlu ve Olumsuz Yönleri	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 21-29
Kanbolat, Hasan	Çarlık Rusyası, SSCB ve BDT Devirlerinde Yer Adlarında Değişim Süreci	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 110-125
Kınıklıoğlu, Suat	Ukrayna'da Kuçma Dönemi: Denge, Kararlılık ve Reform Politikaları	Sayı: 1, İlkbahar 1996, s. 80-101
Korchiuev, Turar	Kırgızistan Geleceğe Giden Yol	Sayı: 2, Yaz 1996, s. 14-35
Kubicek, Paul	Orta Asya'da Topluluklararası Etnik İlişkilerin İdaresi: Teori ve Uygulama	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 85-101
Kurbanov, Erjan	Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçer Anlaşmazlıklar	Sayı: 4, Kış 1996/97, s. 2-22

Mahmood, Tehmina	Pakistan ve Orta Asya	Sayı: 4, Kış 1996/97, s. 79-94
Mihitryan, Nataliya	Ukrayna Türkiye İlişkileri	Sayı: 2, Yaz 1996, s. 2-13
Nisanbayev, Abdimalik	Kazakların Büyük Yazarı Muhtar Omarhanulı Awezov	Sayı: 4, Kış 1996/97, s. 112-126
Ortaylı, İlber	Ukrayna Kiliselerindeki Gelişmeler	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 48-56
Özataş, Aslı	Yeni Özbek Kimliğinin Oluşumunda Kadınların Rolü	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 102-109
Özdamarlar, Hamdi	Tataristan, Başkırdistan	Sayı: 2, Yaz 1996, s. 70-96
Özsoy, İsmail	Diller ve Milletler Ülkesi: DAĞISTAN	Sayı: 4, Kış 1996/97, s. 41-64
Papava Vladimer & Teimuraz Beridze	Gürcistan'da Sanayi Politikası ve Ticaret Rejimi	Sayı: 4, Kış 1996/97, s. 65-78
Peker, Günden	İslamiyet Orta Asya'da Mit mi, Gerçek mi?	Sayı: 3, Sonbahar 1996, s. 73-84
Saydam, Abdullah	Rus Sömürgeciliğinde Uygulanan Demografik Yöntemler: Kırım ve Kafkasya Örneği	Sayı: 2, Yaz 1996/97, s. 114-128
Şahnazarov, Bahtiyar	Özbekistan'da Kültürel Çoğulculuk	Sayı: 4, Kış 1996/97, s. 95-111
Türkmen, Zekeriya	Karabağ Hanlığının Rus İdaresine Bağlanması Meselesi	Sayı: 1, İlkbahar 1996, s. 114-120